

# HOLMI

XXIII. évfolyam 9. szám

2011. szeptember

---

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),  
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),  
Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,  
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,  
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.  
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

---

## TARTALOM

- Margócsy István:* „Az apostol” sorsa • 1071  
*Takáts József:* Politikai nyelvek a „Nemzeti hagyományok”-ban • 1088  
*Tatár György:* Az arc elrejtése • 1097  
*Gergely Ágnes:* Kései búcsú Rába Györgytől • 1106  
*Karafiáth Orsolya:* Becsapódás • 1108  
Shortcut • 1109  
*Imre Flóra:* Az idő • 1109  
Évezredek • 1110  
*Szénási Ferenc:* Egy csonkán megismert lírai remekműről • 1111  
*Umberto Saba:* Feleségemnek (*Szénási Ferenc fordítása*) • 1112  
*Bán Zoltán András:* Kékszakállú születése – Blaubarts Geburt • 1114  
*Solymosi Bálint:* Tanyán (Fejezet egy készülő regényből) • 1116  
*Bibó István és Bierbauer (Borbíró) Virgilné* levelezése (II) • 1129  
*Aczél Géza:* (szino)líra (torzósztár) • 1145  
*Borbély Szilárd:* Ikarosz a lakótelepen • 1146  
*Marshall Sahlins:* A bővelkedés legelső társadalma (I) (*Léderer Pál fordítása*) • 1149  
*Vörös István:* Programbeszéd • 1160  
Részélők, részhalottak • 1161

*Kun Árpád*: Pormacska • 1163  
*Kántor Zsolt*: Herta Müller és a Nobel-díj • 1164  
*k.kabai lóránt*: hóvihár • 1165

### FIGYELŐ

*Pór Péter*: De a szó-jelek mi helyett? (Tandori Dezső: Úgy nincs, ahogy van) • 1167  
*Ferencz Győző*: „Nem kell minden vonalat meghúzni”.  
Lator László költészetének életrajza  
(Lator László: A megmaradt világ.  
Emlékezések) • 1181  
*Mesterházi Mónika*: „Saját időm, az utólagos átélés törvényei  
szerint” (Szakács Eszter: Vízre írt.  
Válogatott versek, 1987–2006) • 1188  
*Rugási Gyula*: A teremtett paradoxon (Tatár György:  
„Egy gyűrű mind fölött”) • 1192  
*Kicsi Sándor András*: Akiknél a *frájer* már köznyelvi  
(Román–magyar kulturális szótár.  
Szerkesztette Benő Attila) • 1196

*László Ferenc*: Emlékpróba. Molnár Gál Péter  
(1936–2011) • 1199  
*Varga Katalin* (1928–2011): Egérfogó • 1202

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság  
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A  
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok  
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág  
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,  
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál  
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)  
További információ: 06 80/444-444; [hirlapelofizetes@posta.hu](mailto:hirlapelofizetes@posta.hu)  
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)  
Előfizetési díj fél évre 2500, egy évre 5000 forint, külföldön 50, illetve 100 euró  
Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: [www.holmi.org](http://www.holmi.org)

ISSN 0865-2864

Margócsy István

## „AZ APOSTOL” SORSA

„*You are too absolute.*”

„*Nagyon korlátatlan vagy.*”<sup>1</sup>

„*Hagyjatok föl tehát a szoros rendszeresség  
ok nélküli bálványozásával!*”<sup>2</sup>

Ha ma, a huszonegyedik század elején csak kicsit is alaposabban belenézünk Petőfi Sándor recepciótörténetébe, igencsak elcsodálkozhatunk: az a mű, mely lassan fél évszázada meghatározó szerepet játszik a Petőfiről szóló diskurzusban, mely a szocializmus idejében lényegében Petőfi fő műveként interpretáltatott, egy teljes évszázadon keresztül alig nyert tárgyalást, vagy ha igen, akkor is csak sanyarú és mostoha elbánásban részesült (e téren egészen különleges a helyzete: a Petőfi-életmű interpretációtörténete százötven év folyamán lényegében mindig ugyanazon művek értelmezését hozta magával: egyedül AZ APOSTOL helye módosult radikálisan a hierarchiában). Azt hiszem, nagyon nehéz elképzelnünk vagy elhinnünk, hogy AZ APOSTOL rendkívül sokáig tulajdonképpen nem vagy csak alig képezte részét a Petőfi-életműnek, s az a kép, mely Petőfiről száz éven át példátlan népszerűséggel és elfogadottsággal uralkodott, nélküle lett megkonstruálva. AZ APOSTOL, akár tetszik nekünk, akár nem, csak a huszadik század baloldali, majd egyértelműen szocialista irodalomszemléletének következtében kapott helyet az irodalomtörténetben és az iskolai oktatásban – akkor viszont, mintegy visszahatásként, olyannyira túlnyomóan ideologikus tárgyalásban részesült, hogy tényleges *irodalmi* érdekessége és sajátossága nem kaphatta meg méltó értelmezését. Osztozik ebben a sorsban persze Petőfi politikai költészetének egésze is – a XIX. századi leírások Petőfit, ha említik is politikáló költészetét, egyértelműen *csak* hazafias költőként állítják be, s társadalmi programját nagyjában és egészében mellőzik – ám AZ APOSTOL e téren is kiemelkedő szerepet játszik: olyannyira nem felelt meg az abban a korban uralkodó elvárásoknak, hogy tárgyalását – a korszak irodalomfelfogását, a nép-nemzeti irodalmiság dominanciáját mintegy garantáló kultikus szerző esetében – szerencsésebbnek látszott kikerülni. Ma bizonyára meglepődünk azon, hogy nem kevés olyan, Petőfiről szóló könyv, egyébként igen érdemes és terjedelmes kötet vagy tanulmány jelenhetett meg, melyben AZ APOSTOL-nak még a címe sem fordul elő,<sup>3</sup> s a részletesebb leírások is csak mellékesen vagy csak az életrajzi-közéleti nehézségek kapcsán említik; ám persze ugyanígy elcsodálkozunk azon is, hogy az 1950–60-as években vezető irodalomtörténészek mondtak ki olyan – ma nyilván erősen túlzónak ható – véleményt, miszerint a XIX. századi magyar irodalom világirodalmiságát csak egy-két mű, de köztük AZ APOSTOL garantálja,<sup>4</sup> vagy hogy elhangozhatott oly általánosító nézet is, mely e műben látja a teljes Petőfi-életmű összefoglalását vagy kvintesszenciáját (ezek közül nyilván a legismertebb Illyés Gyula véleménye, aki ama meggyőződése alapján, miszerint e mű Petőfi „*eszméinek szótára*” lenne, azt javasolja: „*lassan vissza kellene kanyarodnunk az ő társadalmi szemléletéhez*”).<sup>5</sup> S talán e két, egymással nem egyeztethető szélsőséges álláspont okán fogalmazódhatott meg a huszadik század vége felé az a nézet is, mely a hagyományozódott Petőfi-képekkel szemben úgy határozta meg magát: *a másik Petőfi*.<sup>6</sup>

AZ APOSTOL hányatott sorsának sajátosságát, azt hiszem, alapvetően egy nem könnyen magyarázható történelmi véletlen befolyásolta: nem jelent meg Petőfi életében, s közvetlenül halála után, a politikai megtorlás időszakában, oly sok más művéhez hasonlóan, nemcsak hogy ismertséget nem szerezhetett, hanem még említést sem nyerhetett. Ismertes, hogy a kiadási és betitkási nehézségek miatt az 1850-es években úgy alakult ki a nemsokára megingathatatlan kánonná merevedett Petőfi-kép, hogy mindazok, akik írtak vagy megemlékeztek Petőfiről, csak az ÖSSZES KÖLTEMÉNYEK 1847-es kiadását méltathatták vagy bírálhatták, s a későbbi költészetből nemcsak a nyíltan politikai költeményeket voltak kénytelenek mellőzni, hanem a szerelmi és magánéleti líra sok remekművéről is hallgatniuk kellett (az ötvenes évek végéig a politizáló versek mellett olyan alapvető fontosságú nagy Petőfi-versek maradtak ki a recepcióból, mint például a SZEPTEMBER VÉGÉN, ITT VAN AZ ŐSZ..., ŐSZ ELEJÉN, A TÉLI ESTÉK, ANYÁM TYÚKJA stb.) – hogy nyerhetett volna ily körülmények között bármely elismerést is AZ APOSTOL! A Petőfi-kép Erdélyi Jánosnak, Gyulai Pálnak, Jókai Mórnak és másoknak igen nagyra becsülhető tevékenysége következtében beivódott a magyar irodalmi közvéleménybe – csakhogy oly módon, hogy nemcsak a politizáló, hanem a poétikailag is megújuló korpusz ismeretlen és kanonizálatlan maradt, ráadásul úgy, hogy benne és elutasításában elválaszthatatlanul összeolvadtak a politikai és esztétikai mozzanatok: s mivel AZ APOSTOL kényszerű okokból kihagyható volt, hát ki is hagyták. Közismert, hogy AZ APOSTOL csak az 1870-es évek díszkiadásában jelent meg csonkítatlanul – negyedszázaddal a szerző halála után, akkor, amikor Petőfi költészete már nem szinkron hatást gyakorló aktuális tényezőként, hanem „csak” irodalomtörténeti kultikus nagyságként funkcionált – vagyis az történet vele, hogy sem ideológiai szélsőségességével, sem pedig különleges poétikai újításaival nem tudott beleszólni az irodalom fejlődésébe: muzeális kövületként, ritka furcsa történeti ereklyeként mutatkozott, melynek sem politikai, sem poétikai devianciáit „már” nem kellett komolyan venni: elegendő volt a régiség extra különlegességei közé sorolni, melyeket amúgy sem lehet a már létező és működő Petőfi-képpel kapcsolatba hozni. Az 1870-es évekbeni megjelenést követő recepció vonakodó hallgatását csak egyetlen írás töri meg – ennek viszont brutális őszintesége megrázó erővel mondja ki AZ APOSTOL idegenségét és korszerűtlen voltát, s olyan rácsodálkozással méltatja, hogy azzal rögtön el is távolítja az aktualitástól – szinte archeológiai leletként viszonyul hozzá: *„nemcsak a hős halállal kimult költőnek, hanem egy letűnt, csaknem mythologikussá lett kornak drága hagyománya. És ha csupán ilyennek tekintjük, elnémul ajkunkon a gáncs szava, melyet a minden mellétekintetet mellőző kritika kimondana. [...] A történet vette birtokába, s mellette, mint egetverő, megkövült óriás mellett, csendesen hullámszik tova napjaink nyugodtabb rhythmusa”.<sup>7</sup>*

Másrészt persze különös értetlenséggel figyelhetjük AZ APOSTOL keletkezésének rejtélyességét is: szemben azzal a rengeteg adattal, mely Petőfi más műveivel kapcsolatban fennmaradt, e műről megdöbbenően hallgat az emlékezési irodalom – szinte semmit nem tudunk arról, hogyan is született. Kerényi Ferenc monográfiája szépen tükrözi a megoldatlanságot: *„Abban az időszakban, ahol a verstérképen űr tátong, és Petőfi neve eltűnt a hírekből, írta meg talán legvitatottabb és máig legnépszerűtlenebb művét, Az apostolt. A munkáról nem tudósítottak a hírlapok, mutatványt sem közöltek belőle. Az egyetlen adat is a költőtől származik, egy mondat az Arany Jánosnak küldött, augusztus 16-i levélből: »Én a minap fejeztem be egy hosszú költeményt (valami 3.400 sornyi), melynek címe: Az apostol.« Mivel a végleges, letisztázott változat 2921 sor terjedelmű, ez a hosszabb szövegváltozat készülhetett el*

*augusztusra.*<sup>8</sup> Sem azt nem lehet tudni, mi lehet a fent említett sorterjedelem eltéréseinek magyarázata, sem pedig azt – s ez, úgy vélem, jóval fontosabb kérdés –, hogy *ki* olvashatta a keletkezés idején a művet. Megrendítő az a hallgatás, ami a kortársak részéről tapasztalható: jóllehet minden íróbarát részletesen tudósít majd később Petőfiről, úgy tüntetik fel, mintha ezt a művet nem ismerték volna. Jókai, Arany, Pálffy Albert, Hiador és társai oly társasági közösségben éltek volt 1849 közepéig, úgy olvasták és ismerték egymás műveit, hogy egyáltalán nem tűnik valószínűnek, hogy épp AZ APOSTOL-t ne kapták volna kézhez, ne beszéltek volna meg – visszaemlékezéseikben ugyanakkor soha egy szóval sem említik jelenlétét; azt pedig kizártnak tartom, hogy Petőfi mintegy rejtegette volna barátai elől kéziratát (a nyomtatott megjelenés elmaradását meg lehet magyarázni a politikai élet viszontagságos fordulataival). Az ötvenes évek hallgatását alighanem érthetővé teszi a politikai légkör fagyos volta – a későbbiekben azonban alighanem azzal kell számolnunk, hogy a barátok is a kanonizált Petőfi-kép által kínált és erőszakolt csapda fenyegetését érezhették. Hiszen például mikor az ötvenes évek elején Lévay József szerez egy példányt a ritka keménységgel bezúzott (s erősen kiherélt) APOSTOL-kiadásból,<sup>9</sup> s a könyv mellé erőteljes kifogásait is elküldi Aranynak, Arany nem reflektál AZ APOSTOL-t érő megjegyzésekre,<sup>10</sup> s mikor a hatvanas években egy erősen rongált és hamis kiadás kapcsán szót emel a hamisítások ellen, az eredeti védelmében, akkor sem tesz egyetlen érdemi megjegyzést sem a mű értelmezése vagy értékelése kapcsán. Rendkívül tiszteletre méltó Arany gesztusa, hogy kifogásolja a meghamisítást, hogy egy nagy költő véleményét minden körülmények ellenére is fenntarthatónak állítja („*Petőfi megérdemli, hogy tiszteletben tartsák meggyőződését, s ha ő feketét mond, ne igyekezzenek fehérré mázolni*”),<sup>11</sup> de az nem felejthető el, hogy saját véleményét sem a költemény ideológiáját, sem poétikáját illetően nem óhajtotta kifejtetni (megjegyzem: más Petőfiről szóló feljegyzésében sem). S nagyon hasonló a többi kortárs és barát hallgatása vagy fenntartásokkal teljes, mentegető említése – a mű sehogy nem volt egyeztethető azzal a Petőfi-képpel, amelyet együttes erővel (ha nem is azonos hangsúlyokkal) konszenzuálisan kialakítottak.

Holott az 1850-es évek kanonizáló mechanizmusai sorsdöntő szerepet játszottak a Petőfi-recepcióban: a véglegesen Gyulai Pál által megszerkesztett figura, mely miközben őszinteségre alapozott, életrajzilag hitelesített személyes líraiságot (s kizárólagosan líraiságot!) tulajdonított Petőfinek, a Petőfi által poétikai határátlépésekkel megteremtett nagyszabású lírai individualitását a népiesség generalizációjával szelídítette meg, s a Petőfi által képviselt intím lírai bensőséget nemzetkaraktológiai jegyek mozgósításával általánosította úgy, hogy a romantikus szélsőségeket általános erkölcsi parancsok érvényesítésével kívánta háttérbe szorítani és érvényteleníteni – s mindeközben tökéletesen mellőzte Petőfi költészetének azt a részét, mely politikai ideológiával vagy társadalmi programmal érintkezett volna. Gyulai maga is kimondta, hogy nem is akar azokkal a művekkel komolyan foglalkozni, melyek nem illenek koncepciójába („*Mellőzöm politikai és epikai költeményeit. Költészetének csak azon oldaláról akarok szólni, melyben fő ereje van...*”),<sup>12</sup> mások, például Salamon Ferenc pedig nyíltan elítélték és elutasították Petőfinek azokat a műveit, melyek a „naiv” költő ideálképével nem egyeztethetők össze (például: „*A mi hiba van költeményeiben, többnyire a tárgyban, azaz magában a gondolatban van, mely olykor nagyon csekély, olykor a képtelenségig bizarr, s néha igen prózai arra, hogy költői legyen*”),<sup>13</sup> amelyek az erkölcsileg megszelídített idealizmus fenségével nem férhettek össze (például: „*Valamint erkölcsanunk nem ad helybenhagyást a vad boszúra, indulatokra, a gyűlöletre, bármily nemes eszmék érdekében támadjanak, s az ily felbuzdulást nem lelkesedésnek,*

legfeljebb fanatismusnak ismeri el, úgy a költészet sem fogadja be jogosultaknak ez indulatokat; mert ez már realizmus, a vér realismusa”), azokat a verseket pedig, amelyek politikai szempontból meghaladták a konzervatív értékvédés határait, egyszerűen kiutasították a poézis felségterületéről („Mihelyt Petőfinek eszébe jut, hogy ő nem csak költő, hanem demokrata, vagy politikai szerepre hivatott próféta, s eszméket foglal versbe, alig mondható költőnek”),<sup>14</sup> sőt még az a kritikus is, Erdélyi János, aki pedig a legtöbb érzékenységet és megértést tanúsította Petőfi különösségei és szaggatottsága iránt, csak azzal a fenntartással fogadta el a korpuszt, hogy Petőfi fiatalságára hivatkozott, miközben az ellentmondásokat mégiscsak hibának tekintette („...mindezen nagy ellentmondásokat, melyek a gyűlölet és szeretet, az ízlés és ízetlenség végsarkai közt lapdaként játszottak Petőfi Sándorral, ifjú korára utasítom... s az ifjúságnak egy előjoga van minden népek és idők megegyezése szerint, az, hogy szabad neki hibázni”), a politikai verseket illetően („politikai ditirambok, vértezett alakban, két élre köszörült pallossal”), ha nagyon óvatosan is, de szintén elhatárolólag nyilatkozik („Ilyféle költeményei, az eszme és lelkesedés nevében, a lehetetlenséget vívják, s kevés híja, hogy ájulásá nem nőnek túl az akaraton, eszméleten, mint az elkeseredés magánkívüli zaklatódásai. [...] Annyi bizonyos, hogy Petőfi vakmerő játékot kezdte velök. Költőisége volt kockán, keblének örök szétdúlásával”).<sup>15</sup> E nagyon jelentős elterjedtséget és népszerűséget – s az iskolai oktatásba iktatás révén rövidesen hivatalos propagandafunkciót is – nyert szemlélet, mely úgy fogja fel a költészetet, melynek segítségével, úgymond, „szereplőnk kiemelkedni a szívből, az önmagába süllyedéséből, az objektív költészet karjain...”,<sup>16</sup> Petőfinek épp azokat az erőteljesen individuális és ideologikus jellegzetességeit ignorálta, amelyek kiemelték őt az „őszinte”, „naiv” és „népi” költő szerepéből, s nagyon erős határokat húz a lírai megszólalás engedélyezett lehetőségei köré, s a művészetnek oly „objektív” világnézeti és erkölcsi funkciót tulajdonít (illetve kér rajta számon), melynek nemcsak a Petőfi-korpusz jelentős része, hanem a korszak oly sok más teljesítménye sem volt megfeleltethető (gondoljunk csak Arany lírájának vagy a BOLOND ISTÓK-nak a szinkron megítélésére – vagy akár a nemsokára következő, AZ EMBER TRAGÉDIÁJÁ-t övező vitára).<sup>17</sup> Hatása viszont megrendítően nagy volt – mind a szaktudományban, mind a népszerűsítésben, mind a „naiv” olvasásban szinte kizárólagos dominanciára tett szert: a Petőfi-képet pedig jóval azelőtt stabilan rögzítette, hogy a korpusz java része (s benne AZ APOSTOL) olvasható és ismertethető lett volna.

Ez az erősen tendenciózusan megkonstruált és (a teljes korpusz ismeretében joggal mondható) megcsontított Petőfi-kép rendkívül széles körben nyert elfogadást: az intézményes és nemsokára hivatalossá vált szakkritika mellett ezt propagálta az irodalmi nyilvánosság majd minden fóruma, ráadásul úgy, hogy közben egyértelműen e Petőfi-kép kizárólagos jogosságát és az egész magyar költészetre kiterjeszhető érvényét hangsúlyozta. Petőfi kétségbevonhatatlan elismertségét egyszerre használta fel és teremtette e költészetfelfogás és Petőfi-interpretáció sugalmazása, amely a szépirodalom minden műfajában s az irodalmi sajtó publicisztikájában folyamatosan jelen volt és hatott: az ötvenes–hatvanas években a folyóiratokban már emlékezők hatalmas tömege írta le Petőfi sajátosságait (például Vahot Imrétől, Vadnai Károlytól),<sup>18</sup> könyvterjedelmű életrajz (Zilahy Károlytól, 1864) és két életrajzi regény is megjelent róla (Jókai Mór: TARKA ÉLET, 1856; Szokoly Viktortól, 1858),<sup>19</sup> a hozzá és róla írott versek mennyisége szinte felbecsülhetetlen (csak a jelesebb költők közül sorolnék néhányat: Bulcsú Károly, Tóth Kálmán, Szász Károly, Eötvös Károly, Dóczi Lajos, Thaly Kálmán, Tóth Ede stb.).<sup>20</sup> E hatalmas tömegű felidéző megnyilatkozást azonban most csak egy szempontból próbálom körülírni: valamennyiükben, függetlenül a megemlékező személyétől, személyes

viszonyaitól és az írás műfajától, lényegében *ugyanaz* a Petőfi-kép van megfogalmazva, mint a Gyulai–Salamon-féle irodalomtörténeti leírásban. Ez az a Petőfi-kép, mely a népből jövő, őszinte, erényes, vidám, hazájáért mindenre kész természetes és naiv figurát sulykolja – akinek népiessége, természetessége és hazafiassága adja meg karakterisztikáját, s akinek sem személyiségproblémája, sem társadalmi érzékenysége vagy indulata nem emelhető ki; s kizárólag önfeláldozó hazaszeretete és ebből következő mártírhalála transzcendálja egészséges magánemberiségét. A hajdani barát, Vahot Imre néhány mondata szinte összefoglalja azt a felfogást, mely e korszak Petőfi-interpretációját meghatározta: „*Ő az egyszerű természet, a nép, a tősgyökeres magyarság költője... Petőfi, mint a jó magyar muzsika, közönségét költeményei természetes melegével s búbjajos varázsával át-meg-áthatja, szívve mélyéig megrendíti... Ő mint saját költői világában élő ábrándos lény, de azért mint a természet hű fia, mint testestül-lelkestül nyíltszívű magyar, minden akadály legyőzése, minden kitérés, mellékutakoni kerülgetés nélkül akart előre haladni az életnek tekervényes ösvényekkel s gátakkal megrakott tömkelegében...*”<sup>21</sup> Az így megfogalmazott Petőfi-figura elsősorban problémamentességével tűnik ki, s líraiságának java részét jó kedélye és természetessége fogja garantálni; s elfogadott és preferált műfajai a dal, a közösségi óda, a zsánerkép, az életkép lesznek, s e műfajhierarchiát legfeljebb a tájlíra hazafias interpretációja bővíthetné (de már például a szerelmi líra elismerése nem fér bele).<sup>22</sup> Az a nagy tömegű lírai költészet, amely ebben a két évtizedben e felfogás nevében létrejött (s melyet a Gyulai-iskola nem szűnt meg Petőfi-epigonizmus címszó alatt ostromozni), javarészt annak köszönhető tagadhatatlan hibáit és nehézségeit, aminek nevében létrejött volt: a Gyulai-iskola ugyanis olyan lírafelfogást teremtett és oktrojált rá az irodalmi közvéleményre (Petőfi védjegye által szavatolva), amellyel aztán maga sem tudott megbékélni, hiszen épp azt felejtette vagy tagadta ki belőle, amivel maga Petőfi költészete meghaladta ezeket az elvárásokat. E korszak lírafelfogásának hatalmas paradoxona, hogy (teoretikusan) épp azt kifogásolja vagy kevesli az „epigonoknál”, amit maga Petőfi leírása során maga javall és teremt – ami pedig (például Petőfi költészetében) eltér e célkitűzéstől, arról vagy nem vesz tudomást, vagy elutasítja. E kettősség még Arany János felfogásában is kimutatható; ő is, mikor irodalomtörténeti távlatba helyezi a líra fejlődését, ugyanezt a Petőfi-képet alkalmazza, s épp Petőfi specialitását és más irányú érdeklődését hagyja figyelmen kívül: „*Petőfi költészetünket hosszú időre egy bizonyos irányba terelte; megszabta mintegy a költői észjárás, a kifejezés útját-módját; s a varázs körből, melynek határait ő vonta meg, a legjobb sem igen tud menekülni. Ő lyrában volt nagy: egész nemzedék nem látta üdvöt a lyrán kívül. [...] Petőfi befolyása – mint minden nagy sikerrel nyilatkozó géniuszé – gátolta és gátolja nálunk még most is a költők egyéni fejlődését; így vagy amúgy, de még folyvást az ő képére és hasonlatosságára teremtettünk.*”<sup>23</sup> E beállítás problematikusága nem az értékítéletek igazságosságában vagy igaztalanságában rejlik, hanem abban, hogy nem vették (még Arany sem!) figyelembe, hogy a későbbi Petőfi-költészet *mást* és másfajta költészetfelfogást is lehetővé tett volna; amikor Arany a fent idézett kritikában azt javasolja, hogy ki kellene már valami újabbat találni („*mert az ő útján csak mögötte kullogó, messzemaradt pályafutók dicsősége vár...*”), akkor azt nem látja vagy hiszi el, hogy Petőfi költői útja az egész korpusz alapján nem azonosítható az ő beállításukkal. S e szemlélet legsúlyosabb következménye az lesz (lett), hogy Petőfi költészetének azok a darabjai vagy mozzanatai, melyek e stratégiával nem voltak kanonizálhatók, nem kifogás tárgyává tétettek (aminek következtében, vita révén, elsajátított részeivé válhattak volna az irodalmi diskurzus megújításának), hanem egyszerűen nem létezőnek tekintettek,

s tudomásulvétel híján nem vonultak be az elfogadott és tisztelt irodalmiság csarnokai-ba. Milyen jól kezére játszott e felfogásnak az a történelmi nehézség, hogy 1848–49-ben radikálisan korlátozódtak a publikálási lehetőségek, valamint az a szomorú tény, hogy a Bach-korszak politikai elnyomása kérlelhetetlen cenzurális korlátozásokkal is operált!...

A kiegyezés után, hogy megváltozott a politikai és a nyilvános irodalmi léggör, a Petőfi-korpusz eddig rejtett darabjai is megjelenhettek – ha nem is teljesen zavartalanul: az első nagyszabású díszkiadás, mely elsőször közölte csorbítatlanul AZ APOSTOL-t is, még mellőzni szerette volna a királyellenes verseket (hiszen ugyanaz a király uralkodott, aki ellen például az AKASSZÁTOROK FEL... vers megfogalmazódott), de Petőfi tekintélye ekkorra már oly nagyra nőtt, hogy e szerkesztői szándék botrányt okozott, képtelenségnek és megvalósíthatatlannak bizonyult – ám AZ APOSTOL-lal kapcsolatos viszolygások, úgy látszik, zavartalanul éltek tovább.<sup>24</sup> A kiadvány ugyan büszkélkedett azzal, hogy a második kiadás már „a költőnek még legszilajabb műveit is magába foglalja”, s a versek hozzáférhetősége a továbbiakban gáncstalanul érvényesülhetett – ám mindez jóformán semmit nem változtatott a már megszilárdult Petőfi-beállításon. Petőfi értelmezésében továbbra sem játszott semmi szerepet költészetének sem politikai vonatkozásrendszere, sem pedig AZ APOSTOL poétikai radikalitása – mindazt, amit e jelentős mű magában hordozott, vagy elhallgatták, vagy teljes mértékben idegennek állították be (mind a költő személyiségétől, mind a Petőfi-költészet egészétől, mind pedig a magyar nemzetkarakterológia irodalmi hagyományától). Egészen különös, hogy a Petőfi-irodalom és kultusz legjelentősebb alakjai is milyen elutasítóan nyilatkoznak e műről – s legfeljebb annyit engednek meg mentségül, hogy a választási kudarc válsága olyan lelkiállapotba sodorta a költőt, amikor „lázás, lyrai hévvel, Byron hatása alatt” csak „borzalmas”, „képtelen” vagy „zavaros” műveket volt képes létrehozni.<sup>25</sup> A dualizmus korában Petőfi politizálásáról sehol nem találunk elemzést – a hazafias szemlélet, mely a függetlenségi eszme vonzásában a nemzet ideális egységén belül semmiféle problémát nem kívánt észlelni, teljes mértékben eliminálta a politikus Petőfit, s csak a szabadságharcos mártírt volt képes méltatni. Vahot Imre emlékirataiban például Petőfit már a márciusi eseményekben sem mint politikust ismeri el („az úgynevezett márciusi forradalom, melynek élén Petőfi állt nem mint politikus, hanem mint költő és rajongó szabadsághős”), a történések leírásában csak életrajzi anekdoták szerepelnek, s a TALPRA MAGYAR-ON kívül egyetlen politikáló verse sem említetik, míg ezzel szemben harci dalai kiemelkedően tárgyaltatnak („ő a harc legnagyobb tüzeiben is költői lánglelke legbuzdítóbb s az ellenre nézve legpusztítóbb röppentyűt bocsátgatta fel dalaiban”), s az a mitizáló elképzelés fogalmazódik meg, hogy verseivel a függetlenségi harc legnagyobb hatású propagandistájaként működött volna („Az 1848-as és 1849-es magyar honvédség legtöbb népies, hazafias, hősi, harcias és szabadságdalt szavallott s énekelt Petőfitől. [...] költeményeinek szelleme felvillanyozó és döntő hatásra nézve fölért a legkitünőbb hadvezér hadi tudománya- és bátorságával”).<sup>26</sup> Gyulai Pál kései egyetemi előadásaiban hasonlóan nemzetközpontú átértelmezést hajt végre, s erőteljes különbséget tesz a hazafias és a politizáló költemények közt („Magyarország függetlenségére vonatkozó s a harcra lelkesítő költeményei nagyobb becsűek, mint köztársasági dalai; amazok szenvedélyből, az események hatása alatt írtak, míg emezek inkább csak elméletből folytak”), AZ APOSTOL-lal szembeni kifogásait pedig abban összegzi, hogy „azt sem tudjuk tulajdonképpen, hogy mit akar”;<sup>27</sup> de mások is, Petőfi legrajongóbb hívei is mind elhatárolják magukat és Petőfi-képüket a korpusz e részétől – s legfontosabb érvként azt hangoztatják, hogy AZ APOSTOL és társai nem magyar jellegű művek, s minden mozzanatukban idegen sajátosságokat hordoznak magukban, s legfeljebb lírai hevületében lát-



nak menthető értékeket. Talán a leglátványosabban Jókai nyilatkozott e kérdésben, mikor azt írta: „*Petőfi legelkeseredettebb lelkiállapotában írta meg nagy elbeszélő költeményét, az »apostolt«. Ő maga, megfosztva fegyverétől, ült a zugligeti magányban s tépte a lelkét mindent tagadó kifakadásaival. [...] Meg volt hasonulva jó barátával, saját nemzetével, az egész emberiséggel. Ez az egész világ nem az ő számára volt alkotva. Ő ebben kivételes állást követelt magának, s azt akarta, hogy mindenki azt érezze, amit ő érez. Ez utolsó költeményét bámuljuk, mint az északfényt, de nem melegsünk nála. Egész eszmejárása, maga az eszményített hős nem a mi észjárásunk, nem a mi vérünk: idegen valami. De mint költemény, méltó a szerzőjéhez. [...] Hogy mit írhatott volna még ezen túl Petőfi? azt nem bírom képzelettel utolérni.*”<sup>28</sup> AZ APOSTOL, akárhogy is nézzük, idegen műként volt kezelve, amely mind Petőfitől, mind a magyar költészettől távolságot tart – s sajátosságaként elsősorban nem magyar jellege lett kiemelve; oly kitűnő irodalmártól kezdve, mint Péterfy Jenő („*Petőfi »Apostol«-ában mindenütt teljesen idegen eszmék képviselője. Itt megszűnik a magyar néppel érezni, elfeledi igazi hőseit, »János vitéz«-t, s egy rongyokban született, a zsarnokság és királyság ellen mennydörgő gamint szerepeltet a nép képviselője gyanánt*”) vagy Asbóth János („*De a hol idegenből merített, s idegen folyt be reá, ott sokkal érezhetőbb nála az idegen zamat, mint Vörösmartynál, és különösen a francia romantika küzlik nem egy művéből; ottan pedig, a hol a költészet határol a politikával, míg Vörösmarty mindig és tisztán csak hazafias, Petőfi könnyen csap át a cosmopolitásába, s álmódzik világszabadságról*”),<sup>29</sup> az olyan dilettáns, de nagy teljesítményű és nagy hatású irodalomtörténész, mint Fischer Sándor volt, teljesen egységes az idegen mű elvetése („*Az »Apostol« idegen érzék befolyása alatt született, s ezért nem is talált utat a magyar nép szívéhez és lelkéhez. [...] Az »Apostol« mint irányköltemény oly eszmék szolgálatában áll, melyek mellett lehetetlenség megőrizni a szép határait. [...] Míg a költő a nemzet multját mint szegyeteljes rabságot megbélyegzi s itéletével sujtja a századot: rálép az igazságtalanság útjára*”),<sup>30</sup> hogy aztán a sok kiadásban forgott gimnáziumi tankönyv véglegesen szentesítse a mű megbélyegzését („*Nem szerencsésebb alakítás az Apostol című sem, melyben a népszabadság egy vértanújának sorsát rajzolja. A mint hősenek gyermekkori hányatásait, nyomorát beszéli el, nem egy igaz vonással teszi előadását valószerűvé; de életének későbbi szörvénységéből mind az élethűség, mind a lélektani igazság hiányzik, mert a célzatosság s a saját subjectív érzelmeinek éles belevegyítése irányítja s színezi mind a cselekvényt, mind a hős jellemét, a ki aztán nem is a szabadság apostola, hanem őrjögőjeként tűnik föl előttünk*”).<sup>31</sup> S ami a legkülönösebb: még az az irodalmár is, aki teljes életművét a Gyulai-iskola ellenfeleként hozta létre, s egy filozofikusnak tekintett Petőfi-felfogás nevében az uralkodó népies Petőfi-kép ellen mindent megpróbált megtenni, Meltzl Hugó is szinte nevelésének tekinti AZ APOSTOL-t, s – paradox módon – a FELHŐK szélsőséges apológiája mellett csak sajnálkozni tud azon, hogy e műnek is vannak hívei, s elítélésben odáig is elmegy, hogy bizonyos Petőfi-művek forgalmazásának korlátozását is javasolná... („*Egész polgári világnézele főleg három eszmének – abstract philanthropismus, abstract theokratikus monotheismus, abstract eudämonismus – kényuralma alatt nyögött, melyek politikai optimismusának mindmegannyi tényezői voltak; ezek egyszermind a józan érett politikának mindannyi nyavalyái. Az állampolgár és a politikus Petőfi más ember volt, mint a költő: mint polgár elavult abstractiókba bepókálódott légy; mint költő sas, mely az egekbe repül... Mindhárom eszmének számtalan gyomától hemzsegnek az ilyen termékek, mint a »Bolond Istók« és »Apostol«, melyek Petőfinek legkedveltebb, de leggyengébb művei.*”)<sup>32</sup>

Különösnek tűnik, hogy Meltzl AZ APOSTOL-t „*legkedveltebb*” jelzővel látta el: a korszak irodalmában ugyanis nem találtam nyomát a kedvelésnek és az elismerésnek – még a leginkább elismerő leírások is legfeljebb részelemek dicséretéig jutnak el, s dicséreteiket is a megszokott interpretációs stratégiával mérik, azaz Petőfinek líraiságát, szemé-

lyes érintettségét s hitelességét emelik ki, s sem a koncepció merészségét, sem a mű retorikájának vad újításait nem veszik észre. Az első, szinte felfedezőként fellépő írás, Névy Lászlóé, kettős mércével ítél: egyrészt egyértelműen elveti a tendenciózusságot s a történetietlennek ítélt radikalizmust („*a királygyilkosság keserű apotheozeisa*” őszerint ma már, hál’ istennek, nem aktuális!), másrészt azonban megértés is tanúsít – persze elsősorban – a „*líraiság*” okán – a szabálytalanságok iránt („*nagyszabásu, merész conceptioju, valódi költői mű az, mely felett nem lehet, nem szabad oly könnyen napirendre térniünk, nem, annak dacára, hogy az egész, mint politikai iránymű, az aesthetika szempontjából méltán kifogás alá esik... egy lázas kor geniusa sugalmazta a költőt, s a politikai szenvedély dythirambjából [sic!] nem maradhatott el a fájó dissonantia*”). Névy meglepően érzékenynek mutatkozik Petőfi ironiája iránt is, ha persze magát a kategóriát nem is használja, a kétségbeesés szituációjában megengedhetőnek vél szabálytalanságokat is, sőt a kiengesztelődést sem látja elengedhetetlennek („*a guny, gyűlölet, lelkesedés, kétségbeesés mámodalai lényeges részét teszik a compositionak... az emberiség szenvedéseit nem kell nyugodt elmélkedéssel vagy hállalkodó invocatioval bevezetni*”), ám elvi megengedő gesztusainak élet és fontosságát igen csak korlátozza, hogy a műben az elemzés során már csak a gyermekkor-ifjúkor leírását dicséri, legköltőibbnek a szerelem megjelenítését tartja, a börtönről, szabadulásról, merényletről stb. egy szót sem szól, s cikkét a következő rajongó felkiáltással zárja: „*leborulok a női szív nagysága előtt, és le a költőgenius előtt, ki így állítja elénk a női ideált*”<sup>33</sup> – azaz a szabálytalan művet épp egy biedermeier ideál megtestesüléseként legitimálja... Hasonló gesztusokkal több helyen találkozunk: leginkább Petőfi líraiságát, azaz költészetének személyes átéltségét és hitelességét mint mindent megmentő, a tartalmi kifogásokat felülíró érvet alkalmazták, s a politikába való involváltságot is csak líraként értelmezték (például Beöthy Zsolt a rendkívüli hatású A MAGYAR IRODALOM KIS-TÜKRÉ-ben: „...*ideális lelkesedés és kihívó türelmetlenség, a nemzeti függetlenség szenvedélyes vágya és dacos hiúság, szilaj tűz és önfelelt áldozatkészség: mindez jellemzi Petőfi politikai líráját. [...] Epikája is a Leheltől az Apostolig merő líra*”)<sup>34</sup> – s e stratégiával fogadtatják (és szelidítik meg) azokat a mozzanatokat, melyek a generálisan érvényes Petőfi-képbe nem férnek bele (így fogadtatik el például Az ŐRÜLT, mint amelyben a „*tomboló szenvedélyek fékezhetetlen ereje, az indulatok megrázó, merész, szinte vad és nyers kitörései, gyorsaság, változatosság; a legkülönbözőbb érzelmek hangja; a finom ironiától a legkeserűbb vastag sarcasmusig; bizarr gondolatok, különöc eszmék, merész kitételek, keserű reflexiók*” kavarognak azért, mert „*az Őrültben is, bár csörgő sipka alá rejtve, de Petőfit látjuk...*”, akinek mindez azért bocsátható meg, mert „*ez a sötét világnézet, pesszimistikus fölfogás, ez a vigasztalhatatlan világfájdalom, ez az embergyűlölet a legnemesebb emberszeretetben gyökerezdik...*”).<sup>35</sup> Azok a teoretikusok pedig, akik – elsősorban Gyulaiékkal és a népies felfogással szemben (mondván: „*ők mellőzték Petőfiben a zsenit, és csak a közönséges embert vették tekintetbe*”), mégis Petőfi ellentmondásos világképét, filozofikus hajlamát, pesszimizmusát kívánták vizsgálni, különös módon vagy teljesen általános kijelentésekkel operáltak (például „*Petőfi nem kigyógyult a válságból – mert az egész élet és lét gyógyíthatatlan betegség*”),<sup>36</sup> vagy pedig viszontartétek a lírai hitelesség hangsúlyozásához: Petőfinek volt oka, hogy pesszimista legyen, s mint őszinte ember, ezért írt pesszimista verseket (is)<sup>37</sup>... – s sajátos módon, példatárakban Az APOSTOL-nak még csak címét sem találjuk fel.

Ugyanígy nem találjuk meg e címet azokban a cikkekben sem, melyek kizárólag a politikai költészettel foglalkoznak: Az APOSTOL, úgy látszik, sem az esztétikai, sem a politikai költészet kategóriájában nem volt értelmezhető. Jancsó Benedek alapos *ismertető* jellegű cikkének (ami azt is jelentheti: egyértelmű ismertető *leírásra* volt szükség – any-

nyira ismeretlen lehetett ekkoriban e korpusz!) hatalmas érdeme, hogy elismeri: Petőfi „legfogékonyabb volt a forradalmi eszmék, forradalmi törekvések iránt. Ó kezdettől fogva nem sokat remélt a loyális és törvényes haladás lassú reformjától”, s még a királyellenes versek vadságát is elítélés nélkül rögzíti (ha persze abban konkludál is, hogy „Petőfi nem marad a forradalom és demokrácia internacionalis terén, hanem visszatér a nemzeti élet talajára”); az is méltánylandó, hogy megengedő hangnemben tárgyalja e költemények regiszterét („Itt a forradalmi írás már nemcsak a tartalomon látszik, hanem a külső kifejezéseken is: a nyers hang, azok a durván mérges szavak... a forradalom szellemének harsogó kiáltásai. Itt már a kifejezésekben is a demokrata neveletlensége üzen hadat az előkelő kiváltságos osztályok kifejezésbeli eleganciájának, üres szópompájának. Durvaságok, nyerseségek biz ezek, de értjük a forradalom költőjét nem szabad elítélni, mert a forradalom költészete a vihar költészete, s szépsége nem a mozdulatok és hang etiquette-szerű simaságában rejlik”);<sup>38</sup> legfeljebb annyi észrevételt tehetünk, hogy az a szemlélet, mely mindezeket a sajtóságokat nem a költészetnek, hanem a forradalomnak tulajdonítja, erősen referenciális líraszemléletre vezethető vissza (s ezáltal ismét a költő „felelősségét” relativizálja). A másik, nagyon jelentős megnyilatkozás e téren Arany Lászlótól származik, aki e fél században tulajdonképpen egyedül ismerte el Petőfi politikai verseit magasrendű költészetnek, s a költészet természetes jogaként könyvelte el a politikai megnyilatkozásokat is. Arany László abban is egyedülálló, ahogy Petőfiben a társadalmi ellentétek forradalmár képviselőjét látatja („Hite a jövő iránt vakmerőbb, szabadságvágya ideálisabb s ezért féktelenebb, mint bármely kombináló politikusé lehet. Elveit az érzelmekből meríti; kételkedést, aggodalmat nem ismer, akadályoktól nem fél, korlátot nem tűr, kegyelet, kímélet, mikor a haza ügyéről van szó, nincs előtte. Forradalmi költő egész lelkében, s nemcsak a magyar hazafiság, hanem az általános népszabadság eszméi lelkesítik. [...] Petőfi az egyetlen forradalmár és egyetlen európai demokrata Batsányi óta”), s a forradalmár költő legnormálisabb gesztusaként kommentálja Petőfi szélsőségeit is, miközben azt is kiemeli, amit e korban nemigen hangoztattak, hogy a forradalmi eszmék nem egyedül Petőfit hevítették, hanem jelentős társadalmi csoportokat is („A költészet nem az exigenciák tudománya. A leghelyesebb politika verses dicsőítése nem tesz valakit költővé, de a legrosszabb politikának is lehet kitűnő politikai költője. Meglehet, hogy megróvjuk, kivált mai utólagos bölcsességgel, azt a túlzó politikát, melyhez Petőfi csatlakozott, de nem tagadhatjuk el, hogy azok az érzelmek, miket ő hangoztat, a nemzetnek egy jelentékeny részét egykor áthatották, hogy ő maga is érezte azokat, s igazán, őszintén mondta el saját érzelmeit”). Arany László ugyan megkülönbözteti a költői és politikusi megszólalás regiszterét – de oly módon, hogy éppen a költői „túlzás” jogosságát emeli ki („De más a szónoki s más a költői igazság; amaz tárgyi, ez alanyi. [...] Ezért a költőnek több túlzást is megbocsátunk, s például mikor Petőfi azt mondja: »Tiszteljétek a közkatonaikat, nagyobbak ők, mint a hadvezérek«, nála azt még a pedánság is alig merné gáncsolni, holott ily állítás egy szónok ajkán legtöbb esetben közel járna a képtelenséghez”), s ezáltal a költői szabadságnak, a költői dikció felszabadításának jelentős bajnokaként lép fel, ugyanúgy, mint amikor Petőfi költészetének azokat az elemeit emeli ki, melyek a szabálysértés vagy a korlátlanúság (egykor: szaggatottság) bélyegét viselnék magukon („...ő az emberi föltétlen szabad cselekvés jogát hirdeti, és ezért lelkesül... oly erényeket fest, melyeket a tevékenység, türelmetlenség, újítási vágy fejt ki; a szabadságszeretet nála vakon rohan minden akadály ellen; kedvenc alakjaiban fékezhetetlen a küzködési hajlam... szereti hőseit az egész társadalommal szembe állítani. Új rendet akarnak hozni a környezetök életébe; felforgatják a régi viszonyokat; a fennálló jog ellen a természet eredeti jogaira hivatkoznak, s ebből merítik erejüket a törvény és a társadalom ellen”).<sup>39</sup> Arany László tanulmányának az a kiemelkedő érdeme, hogy együttesen kezelte Petőfi

politikai és költészeti szélsőségeit, s mint szélsőségeket fogadta el; s esetleges politikai fenntartásai nem gátolták meg abban, hogy a költemények érdemét mégis elismerje és védelmezze; nagy kár, hogy véleményét AZ APOSTOL-ról nem vette be összefoglaló cikkébe, s még nagyobb kár, hogy gondolatmenete a korban lényegében visszhang és folytatás nélkül maradt.

A mi kérdésünk esetében a következő ötven év irodalomtörténeti változássorozatát lényegében elhanyagolható vagy átugorható: ami AZ APOSTOL megítélésében ez időben történt, az nem más, mint az előző elutasító vagy idegenkedő nézetek variálása – amennyiben egyáltalán az értekezésekben szó esik róla. Az a jelentős vita, mely a XX. század első évtizedfordulóján lejátszódott, elsősorban Ady és Babits Petőfi-képei köré szerveződve, jóllehet, erőteljesen magába foglalta a politizálással való szembenézés aspektusait is, tulajdonképpen AZ APOSTOL nélkül folyt le, s mind a kultuszépítő hevület (Barabás Ábel vagy Palágyi Menyhért érdekes könyvében),<sup>40</sup> mind pedig a durva és könyörtelen kultuszrombolás (kivált Szász Zoltán *Nyugat*-béli tanulmányában)<sup>41</sup> mellőzte AZ APOSTOL megítélését. S azt kell mondanunk, hogy az a könyv is, amely pedig szakmailag hatalmas fordulatot s rengeteg szemléleti újdonságot hozott a Petőfi-diskurzusba, azaz Horváth János meghatározó erejű monográfiája, AZ APOSTOL esetében többnyire csak a régebbi, az „irányzatosságot” ostromozó szövegek ismétlésére s legfeljebb részletesebb s árnyaltabb variálására szorítkozik (néhány hely tekintetében akár szó szerint is megismétli Gyulai kifogásait, mondván: erkölcsileg kifogásolható, hogy Szilveszter nem dolgozik, s így hagyja éhen halni a gyermeket...)<sup>42</sup> Horváth ugyanazokat az erkölcsi fenntartásokat veti a mű szemére, mint a megelőző fél század oly sok kritikus; s e mű esetében még azt a különös gesztust is megengedi magának, hogy a mű főszereplőjét és Petőfit (nem mint szerzőt, hanem) mint erkölcsi lényt közvetlenül egymásra vetítse, s elsősorban erkölcsi kifogásokkal éljen (Szilveszter „*holdkóros, dühös rajongó*”, aki „*félszégben*” s „*erkölcsi bénaságban szenved*”, aki Petőfihez, a feddhetetlen jellemű emberhez képest sokkal tökéletlenebb – jóllehet, Petőfi a művet telerakta „*személyes vonatkozásokkal*”, s „*hősebe tulajdon lelkét igyekezett belélehelni*”...) – ezzel lényegében megsemmisítvén a mű narrációs autonómiáját, s tisztán lírai műként értékelvén AZ APOSTOL-t, saját szerepjátzás-elméletét is mintegy félreteresi, s visszatér ahhoz a líraszemlélethez, mely teljes erkölcsi és személységazonosságot tételezett fel az ember és a szerző között („*a lyrikus elfogultsága zavarta így meg tiszta érzékét*”); s néhány „*realisztikus*” életképszerű jelenet javallása mellett csak futólag dicséri meg a költemény *nyelvének* „*szüntelen lobogását*”. Horváth mindeközben Petőfinél szinte szokatlanul erős irodalmi hatásokat is feltételez e mű kapcsán, s a kimutatott „forrásokra” is ugyanúgy rávetíti erős ellenszenvét a romantika egészével szemben, mint magára a Petőfi-költeményre („*titkolhatóanul benne van a romantikus féreg: a dagályos tökéletlenség*”).<sup>43</sup> Viszolygó tartózkodása e művel szemben nyilván magyarázható azzal, hogy AZ APOSTOL valóban nem fér bele sehogy sem a „*nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése*” által meghatározott kánonba – ám e magyarázat, természetesen, akár megfordítható is lehet: azért lett a magyar nemzeti klasszicizmus egész teóriája az ismert módon megkonstruálva, mivel a romantika s benne a szélsőségesen romantikus AZ APOSTOL számára nem volt szabad, az előzetes ízlépreferenciák okán, helyet biztosítani.

AZ APOSTOL esetében a nagy fordulatot minden bizonnyal Illyés Gyula Petőfi-könyve hozta meg (vagy inkább: előlegezte): az ő műve volt az első, mely a teljes elfogadás regiszterében tárgyalta a költeményt. Illyés, aki olyannyira fenntartás nélkül fogadta Petőfi minden gesztusát, hogy a kritikának még árnyékát sem engedte hozzáférni (vö. vallomását: „*Petőfiben az a megragadó, hogy jelleme éppúgy ragyog, mint verse. [...] Mosolygok*

magamon, hogy hasztalan keresek rajta egy porszemnyi foltot is, képzeletem, ösztönöm nyomban lemossa, a ragyogás tökéletes”),<sup>44</sup> aki a harmincas években táplált lázadó világnézetével teljesen kompatibilisnek vélte Petőfi minden politikai megnyilvánulását is, ha röviden tárgyalja is Az APOSTOL-t, első osztályú remekműnek és életrajzi-eszmei dokumentumnak tekinti, s kikövetkeztetett forradalmárideológiájával tökéletesen azonosítja magát, Petőfi minden cselekedetét és költeményét legitimnek és követendőnek érzi (a radikális lázítás mozzanatait is elfogadja, az AKASSZÁTOK FEL... verset kommentálván: „végre kimondhatta a legkeményebbet”),<sup>45</sup> s még a terrorista merényletet is kifogás nélkül elfogadja, az 1848-as nyári politikai helyzetet és a király akkori szerepét elemezvén: „Mit kell egy ilyen helyzetben egy ilyen teremtménnyel csinálni? Erre felel Szilveszter, aki pisztolyt durrant a királyra.”<sup>46</sup> Illyés, egész könyvének szellemével analóg módon, a művekből egyrészt egy újszerű Petőfi-modellt (azaz követendő költőmodellt) kíván építeni, s evégett minden művet a legmélyebb személyes átélés dokumentumaként (nemegyszer csak dokumentumként) kezel, másrészt pedig Petőfi révén a történelmi helyzet elemzésében óhajt aktualizáló programot hirdetni, s ezért az egész 1848-as helyzetet annak szellemében ábrázolja, mintha mindig csak Petőfinek volt és lehetett igaza. Magukról a művekről esztétikailag emiatt viszonylag kevés szó esik, hiszen az elemzés fő hangsúlya a történelmi-politikai megfelelés igényének akar eleget tenni, minek következtében Szilveszter figurája Petőfi jogos indulatának helyes megtestesüléseként fog elének állni – a mű pedig oly egészsként mutatattik be, melynek még esetleges gyengeségei is legitimációt nyernek (például az a kifogás, hogy „a gazemberek túlságosan tökéletes gazemberek”, abba a felmentésbe torkollik: „de nem a romantikusoknak volt igazuk, amikor ilyen alakokkal tömték tele a világot?”), s a mű problémái életrajzi felmentést nyernek („...az lehet az egyetlen kifogásunk, hogy túlságosan gyorsan készült”).<sup>47</sup> Íme, a nagy értékváltás megindult – paradox módon ismét ama stratégia követésével, mely Petőfit, az embert mint közvetlen lírikus alanyt prezentálja, s nem a mű felépítéséről, hanem az ember és főhős eszmeiségéről kíván véleményt mondani.

Illyés véleménye megnyitotta az utat a marxista irodalomszemlélet (vagy talán inkább: a szocialista kultúrpolitika?) számára – az 1950-es évektől kezdődően nagyon sok szempontból az ő Petőfi-képét továbbfejlesztve építették ki azt a Petőfi-modellt, mely elsődlegesen a társadalmi problémák haladó megoldása iránt érzékeny költészet preferenciáira épült, s melyben aztán központi szerep jutott Szilveszter pozitív forradalmárszerepének. Ez az irodalomszemlélet a marxista módra értelmezett történelem és a költészet kongruenciáját hirdette – s mivel Szilveszter lázadó magatartása értelmezhető volt úgy is, mint egy „ideális” (vagy: „korán jött”) forradalmár etikai típusának megtestesülése, a mű a Petőfi-korpusz hierarchiájának élére került, s benne lett feltalálható mindamaz erények kvintesszenciája, melyek elvárhatók (inkább: elvárandók) voltak a költészettől. Az ötvenes évek elejének értelmezései mind a forradalmár alakjáról szóltak (nem pedig sorsáról), s a népi forradalom igényét érvényesítették a művel szemben, s Petőfiben egy „objektív” történelmi szükségszerűség első beteljesítőjét ünnepelték („...irodalmunk első olyan epikus alkotása, amelynek a népből jövő, nyíltan, cselekvően fellépő forradalmár a hőse, olyan forradalmár, akivel költője azonosítja magát”; „Szilveszter így nagyon sokat jelent számunkra. Ő a népek felszabadulásáért küzdő forradalmár jelképe, az 1848-as forradalom talaján született nagy pozitív hős!”), s a műnek a marxizmussal analógnak tekinthető eszmei mozzanatait feszítették túl („1848-ig nincs még egy mű irodalmunkban... amely eszmei tisztaság, eszmei gazdagság szempontjából utolérné... Lenyűgöző az a magas forradalmi lobogás, amely sorából felénk világít... A politikai alapigazságok messzemenően lírai formája biztosíték arra, hogy nem jelszavak gyűjteménye, hanem magával ragadó hősköltemény...”).<sup>48</sup> Az APOSTOL-t,

paradox módon, agitatív műként értelmezték, elfeledvén tökéletes történelmi visszhangtalanságát, s azt hangoztatták, hogy jelentősége forradalmi felhívó jellegében lenne megragadható – ismét elfelejtvén, hogy a műben tömegmozgalomnak még csak a nosztalgiaja sincs benne („Az apostol *Petőfi legszebb politikai hitvallása: egész addigi költésze benne összpontosul. »Vészharang« ez, mellyel kortársait a cselekvő népi forradalomra szólítja fel. [...] Petőfi valóban tisztában volt azzal, ha a nép nem hajlandó saját érdekéért harcolni, akkor veszve van minden, de ebből nem azt a következtetést vonta le, hogy »neki egyedül kell szembeszállnia az elnyomó hatalommal«, hanem azt, hogy a népet fel kell rázni, hogy hajlandó legyen harcolni saját érdekéért. ...Az agitatív erejű költemények közé kell sorolni Az apostolt is. Petőfi közvetlenül a néphez szól benne, felszólítja, hogy ne engedje magát félrevezetni, legyen forradalmár”).<sup>49</sup> A mű kikövetkeztetett eszmeiségét történelmileg egyértelműen érvényesként határozták meg, s különös módon így oly hatást tételeztek fel, melynek a hiányáról egyébként tudomással bírtak – s ennek révén tulajdonítottak Petőfinek nemcsak hogy túlnyomó, hanem kizárólagos jelentőséget. E szemlélet mindig túláltalánosított ideologikus kijelentésekkel, nem pedig árnyalt elemzésekkel operált, s elsősorban a történelmi jellegű ideológiai összetevőket próbálta (re)konstruálni, s a történelemben játszott szerepeknek nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint az esztétikumnak, s ezért ismét ragaszkodott ahhoz a tételhez, hogy Petőfi és Szilveszter azonos lenne – amint e teória legjelentősebb képviselője, Pándi Pál nyíltan meg is fogalmazta: „*Semmi kétség afelől, hogy Az apostol hőisében Petőfi saját képét teremtette új...*”<sup>50</sup> Pándi, aki pedig részletes leírásaiban sokkal árnyaltabban fogalmazott, s sokkal mélyebben elemzett, mint a fent idézettek, a koncepció egészében egy fikarcnyit sem mozdult el az alaptézistől: szerinte Petőfinél „*a népi alap a világ lírai kitágulását is jelenti... a valóság lírai tükrözésének realizmusát*”, s „*Petőfi elvetette az idejétmúlt romantizáló múltba járást, hogy megtisztítsa az utat a nemzeti történelem nagy hagyományai fele*”<sup>51</sup> – s mindezzel, úgy véli, meg is oldja a művek esztétikai problémáit is. A mű poétikai leírása e szemlélet számára csak annyit jelent, hogy *modernnek* állítja a költeményt (a kategóriát idézőjelbe teszi, s nem magyarázza meg!), s különösségét csupán olyan retorikai frázissal jellemzi, amely egyrészt tautologikus, másrészt fellengzősen semmitmondó: „*A tartalom szinte elnyeli a formát. Prózai tehát a költemény? Lehet-e prózai az eget ostromló szenvedély? a poklot idéző gyűlölet?*”<sup>52</sup> (Csak illusztrációként idézem fel, hogy ugyanez az irodalomszemlélet hatja át Hatvány Lajos hatalmas életrajzi dokumentumgyűjteményét is, amelyben a Petőfi = Szilveszter azonosítás a végletekig van feszítve, s amelyben az ideológiai elfogultság oly erősen nyilatkozik meg, hogy ily kijelentés is elhangozhatott: „*A szocializmusnak van lírája, vannak regényei és drámái, de Az apostolon kívül, legalább a nyugati irodalmakban, nem tudok eposzáról.*”)<sup>53</sup> – Ez a felfogás, ez a beállítást volt uralkodó a szocialista irodalomszemlélet évtizedeiben, ez tette közzismertté, sőt: népszerűvé a művet, ez kapott helyet a középiskolai oktatásban is, Az APOSTOL-ról fogalmazott érettségi tételekben is – s paradox módon épp ez hívta fel később a figyelmet a mű bonyolult problematikusságára, ami a modernebb irodalomszemléletek bírálatait is kihívta aztán.*

Tulajdonképpen meglepő, hogy csak az 1980-as évektől kezdődött Az APOSTOL-nak mint bonyolult és ellentmondásos műnek a bemutatása – akkor, amikor már mind a személyes líraiságnak, mind pedig az ideologikus eszmetörténetizálásnak kezdett lejárni az ideje: rövid egy-két évtized alatt revízió alá vétetett mindaz, ami több mint száz évig megingathatatlanak (legfeljebb vagy dicsérendőnek, vagy kárhoztatandónak) tűnt, s megszűnt a mű homogén jelentésének mitologikus biztonsága is (amit vagy „*a királygyilkosság apológiájának*”, vagy „*népi forradalmárságnak*” neveztek) – s először ismerték fel és el, hogy Az APOSTOL „valódi” epikus mű, melynek narratív struktúrája is jelen-

téshordozó lehet, ami által a mű interpretálása meglepően sokrétű és gazdag lett. Egyrészt nagyon komoly vizsgálatok indultak, még az eszméletörténet határain belül, a mű központi dilemmája, az ember – polgár kategoriális szembeállítás megvilágítására (ezek összegzése Kerényi Ferenc tanulmányaiban olvasható),<sup>54</sup> másrészt radikálisan átértelmeződött a főszereplő beállításának egyértelműsége is (Szegegy-Maszák Mihály a mű központi mozgatójának a tragikus ironia effektusát tekinti, s a történelemnek démonikus ábrázolás okán a mű egészét mint „*a lélektani elidegenedés költeményét*” magyarázza);<sup>55</sup> a mű cselekményének átértelmezésével előtérbe került a terrormerényletnek, s ennek kapcsán Szilveszter egész pályájának mint kudarc történetnek az interpretálása;<sup>56</sup> komoly kísérlet történt a költemény képi-motivikus szerkezetének mint autonóm entitásnak a megközelítésére;<sup>57</sup> részletes elemzést nyert (Hász-Fehér Katalin tollából) a költemény addig jóformán figyelmen kívül hagyott narratív struktúrája, s ennek következtében a szerző kettős olvasatot javasol Az APOSTOL kapcsán: eszerint egyrészt Szilveszter, másrészt az elbeszélő története is kiolvasható a műből;<sup>58</sup> s legutóbb született egy jelentős összefoglaló tanulmány is, mely a romantikus ironia fogalmából kiindulva vizsgálja meg a mű történelemszemléletét és világképét, s radikálisan cáfolja, hogy a mű példázata bármilyen szempontból nézve is homogenizálható lehetne (akár csak a jövő reményének bizonyosságát illetőleg is: ő hívja fel a figyelmet, hogy a költemény lezárásában semmilyen utalás nincs arra, hogy a bekövetkezett jobb jövő Szilveszter áldozatának következményeként lenne felfogható – s így ebben az olvasatban magának az életáldozatnak az értelme is kétséssé válhat).<sup>59</sup>

Ez az interpretációsorozat, mely oly megrendítően sokoldalúan reflektál Az APOSTOL történetére, mintha megtestesítené magának a költeménynek is egyik dilemmáját: amint Szilveszter a történelem tanulmányozásáról állapítja meg kétértelműségét („*Világtörténet! mily csodálatos könyv! / Mindenki mást olvas belőle: / Egyiknek üdv, másikkal kárhozat. / Egyiknek élet, másikkal halál*”), úgy mutatkozik meg e költemény recepciójában is a műalkotások olvasatainak dilemmatikus jellege.

\*

Az APOSTOL sorsa, megítélésem szerint, kulcsfontosságú szerepet játszott Petőfi megítélésében, kanonizálásában, s megkockáztatom a nagyon merész állítást, az egész magyar irodalom fejlődéstörténetében. Ha ugyanis Az APOSTOL-t a maga helyén, azaz a Petőfi-életmű szerves részeként méltatják vagy bírálják, ha befolyik a kortárs magyar költészet áramaiba, s befolyást gyakorol rájuk, akkor nem lehetett volna kialakítani a népies, naiv költő és költészet ideálját, s Petőfi nevével – ha egyáltalán – más típusú irodalmiság képzetköre kapcsolódott volna össze; s a Petőfi-kultusz mitikus ideálképei sem lettek volna könnyen mozgósíthatók. Petőfi ugyanis ebben a művében valóban *korlátlanul* lépett fel (ha éppen nem is a „*természet vadvirágaként*”!), s oly sok poétikai határt lépett át, hogy Az APOSTOL tulajdonképpen a népies imágó inverzeként vagy oppozíciójaként fogható fel. Gondoljuk meg: ha Az APOSTOL megítélése nem csak a politikai-erkölcsi nézetek és értelmezések tengelye körül forgott volna (vagy akár ha 1848–49-ben, mikor a szélsőséges nézetek még nem számítottak archaikus s kivált nem „idegen” téveszméknek, erkölcsi-politikai vita kerekedett volna körülötte), hanem radikális poétikai megoldásai is megfontolandó és esetleg követhető kezdeményezésnek minősülnek (amint, ahogy láttuk, százötven év recepciója sem reflektált soha e poétikára – legfeljebb annak lélektani indokoltságára...), akkor a XIX. század második felének teljes irodalmisága (vagy annak legalábbis legitimáló ideológiája) másként alakult volna. Az APOSTOL ugyan-

is a korlátatlanság jogát és igényét képviseli mind belülről, koncepcionálisan, mind reflexíve, mind pedig formailag: amellet, hogy egy „apostol” figurájában oly személyiség szerkezetet mutat, melyben éppen az individuális személyiségvetika korlátatlansága teszi lehetővé és engedélyezi a kiválasztottságot és felkentséget, s hogy politikailag szélsőséges nézeteknek is helyet ad versében, felrúgja például azt a konvenciót, amely az epikai hős személye, figurája és erkölcsi tartása körül fennállt, felrúgja (mint egyébként más verseiben is) azt a megegyezést, mely az irodalom és politika viszonyát rendezte volna. Az APOSTOL továbbá, mint költemény, provokálón és halmazatilag képviseli a szabálysértő irodalmiság poétikai gesztusait, mind azáltal, hogy „természetesnek” tekinti az ironia alkalmazását komoly műnemben is (tehát nem csak a komikus eposz vagy verses regény esetében), mind azáltal, hogy a narrációt meghatározhatatlan narrátor szélsőséges akcióival és dikcióival oldja meg (mind szerkezetileg, mind pedig retorikailag), mind azáltal, hogy az elbeszélő nemből megengedi a narrátor állandó aktív jelenlétét (a közlő elbeszélést megszakító, időnként helyettesítő kérdések, felkiáltások folyamatos jelenlétével), mind azáltal, hogy tépett, vad metaforikájával, a paradoxonoknak és oxymoronoknak, a képi ellentételezéseknek (vagyis az „össze nem illő” elemek mellérendelésének) állandó jelenlétével radikálisan egy szubjektíve konstruált világ vízióját prezentálja, mind pedig azáltal, hogy elveti az elbeszélő nemből kötelezőnek tekintett szabályozott és kimért versforma alkalmazását, s a szabad vers korai változataként megteremt a romantikus dikció partatlanságát is. S ha mindez a maga idejében tudatosul – vagy legalábbis mint lehetséges irodalmiságváltozat nem hallgattatik el, vagy nem esik áldozatul a politikai átalakulások igényeinek, akkor az az irodalmiság, mely számára Petőfi neve jelentette az érvényesség garanciáját, nem úgy épül ki, ahogy végül is kiépült. Játsszunk el a gondolattal: mennyire más irányt jelzett volna az irodalom fejlődése, ha Petőfi nevéhez nem csak a „magyar vagyok, magyarnak születtem” frázisa és a „Talpra magyar!” kiáltványa társul, hanem Szilveszter nagy istenmegtagadó átokmonológja is, vagy ha a „szép vagy Alföld, legalább nekem szép” vallomása mellett „természetesen” hangzik fel az a kijelentés is AZ APOSTOL első soraiából, miszerint: „Olyan fekete a világ, / Mint a kibérlett lelkiismeret...”

### Jegyzetek

1. Shakespeare: CORIOLANUS, III. felv. 2. jel. Ford. Petőfi Sándor.
2. Sükei Károly: RENDSZERESSÉG (1847). In: SZÖVEGNYÚJÍTÉMÉNY A FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC KORÁNAK IRODALMÁBÓL. Szerk. Kerényi Ferenc, Tamás Anna. Tankönyvkiadó, 1980. II. 394.
3. Csak illusztrációként emelek ki néhányat a sok közül: Barabás Ábel: PETŐFI. Franklin-Társulat, 1907; Hartmann János: PETŐFI-TANULMÁNYOK. 1910 (összesen egy korholó mondatban említetik); Jancsó Benedek: PETŐFI PESSZIMIZMUSA. In: *Koszorú*, 1885. 42–49. szám stb.
4. E művek lennének: CSONGOR ÉS TÜNDE, A KAR-

THAUZI, Vörösmartytól a GONDOLATOK A KÖNYVTÁRBAN + néhány vers; AZ APOSTOL + Petőfi „politikai-filozófiai” költészetének egy része; valamint AZ EMBER TRAGÉDIÁJA. L.: Lukácsy Sándor: A REFORMKORI IRODALOM TÁVLATAI (1974). In: uő: A HAZUDNI BÜSZKE ÍRÓ. VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK. Balassi, 1995. 356–357.

5. Illyés Gyula: PETŐFI. Szépirodalmi, 1963. 531.; e szemlélethez nagyon hasonlóan Hatvany Lajos is: „Az apostol nemcsak Petőfi egyes képzetét és emlékeit, érzelmeit és benyomásait őrzi, hanem az összes műveinek szemléleti lerakódása is egyszersmind. Mert akárhol is lapozom fel ezt az elbeszélő költeményt,



annak minden egyes oldalán a költői vagy prózai írásainak summájára talállok.” L.: Hatvany Lajos: ÍGY ÉLT PETŐFI. Magvető, 1967. A SZOCIÁLIS HŐSKÖLTEMÉNY című fejezet. II. köt. 493–497.

6. Vö. Veres András ilyen című bevezetését egy fontos iskolai kiadványhoz: Petőfi Sándor: A HELYSÉG KALAPÁCSA, AZ APOSTOL. Szerk., jegyz. Veres András. Mátúra klasszikusok. Ikon, 1993.

7. Névy László: PETŐFI „APOSTOL”-a. In: *Petőfi Társaság Lapja*, 1877. I. 22. szám, 346–350.

8. Kerényi Ferenc: PETŐFI SÁNDOR ÉLETE ÉS KÖLTÉSZETE. Osiris, 2008. 393.

9. E könyvet oly sikerrel tiltották és zúzták be, hogy a kinyomtatott 2500 példányból mindösszesen négy (= 4) darab maradt meg; AZ APOSTOL szövegéből rengeteget kihúztak, s beleírtak idegen frázisokat is, minek következtében „Szilveszter, az örült”, „Szilveszter, az őrjöngő” szerepében rögzült... L.: Kiss József: A PETŐFI-KÖLTEMÉNYEK KIADÁSÁNAK TÖRTÉNETE 1850–1945. In: *Magyar Könyvszemle*, 1979. 1. 43–61.

10. E levélváltás szép dokumentuma a korai Petőfi-recepciónak: „*Petőfi verseit lassan nyomják. [...] Szörnyen meghérve látand napvilágot. Némely dalból több strófa, némelyből több sor hagyatott ki. A forradalmiak pedig mind. [...] A kihagyottak majd egy pótlek kötetben jönnek Lipcsében. [...] Olvastam az Apostol és Lehelt. Amaz leghosszabb költeménye, de nem legjobb. Nincs abban semmi egyéni, semmi jellemző, egy hosszú, mysanthropiával teljes lyrai vers. Lehel töredék, nagyszerű költeménynek nagyszerű kezdete. Többet ér amannál.*” Lévy József levele Aranyhoz, 1850. aug. 3. In: Arany János LEVELEZÉSE I. (1828–1851). AJÖM XV. S. a. r. Sáfrán Györgyi. Akadémiai, 1975. I. 381. Arany János verses válaszlevele (Lévy Józsefhez, 1852. júl. 13. Uo. 71–73.) bizonyítja Arany érdeklődő nagyrabecslését – sőt azt is, hogy legalább ez időben megismerte (az ekkor megcsonkítva közölt) AZ APOSTOL-t: „*Következik penégh itten utóírás: / Tudod-e, hogy ki volt közöttetek primás? / Kiért a magyarnak illenék nagy sírás, / Mert a millyet ő irt, olyat ma nem ír más. // Ha tehát, barátom, kezdre ejtheted, / Úgy per sundám-bundám, ha szerét teheted: / Könyvét megszerezve, kérlek, hogy zsebre tedd, / A jó Isten, és én, megfizetjük neked.*” E levél jegyzete azt írja, hogy Arany László szerint „*ezek egyikét Lévy csakugyan levitte Aranynak*”. Uo. 832.

11. Arany János: ALKOTMÁNYOS NAGY NAPTÁR. In: PRÓZAI MŰVEK II. AJÖM XI. S. a. r. Keresztury Mária. Akadémiai, 1961. XI. 343–348.

12. Gyulai Pál: PETŐFI SÁNDOR ÉS A LYRAI KÖLTÉSZET

(1854). In: uő: KRITIKAI DOLGOZATOK 1854–1861. MTA kiadása, 1908. 53. Megjegyzendő, hogy e mellőzésnek itt nyilván voltak cenzurális okai is (vö. panaszát, hogy mily nehéz volt publikálni, terjedelme miatt is, de például Jókai „*nem meri közleni a censura miatt*” – I. levelét Aranyak 1853. nov. 15. In: Gyulai Pál LEVELEZÉSE. S. a. r. Somogyi Sándor. Akadémiai, 1961. 174.), de ha figyelembe vesszük, hogy jóval későbbi egyetemi előadásában is mily lekicsinylően szól az itt mellőzött művekről, az állásfoglalást bensőleg is megalapozottnak vélhetjük. Vö. például PETŐFI KÖLTÉSZETE. Gyulai Pál egyetemi előadása után Sz. L. Budapest, 1877/78. (könyvatos kézirat): „*Magyarország függetlenségére vonatkozó s a harcra lelkesítő költeményei nagyobb becsűek, mint köztársasági dalai; am azok szenvedélyből, az események hatása alatt írtak, míg emezek inkább csak elméletből folytak*”; „*olykor érzelmi elvadultak, kifejezései durvaságba, izléstelenségbe csaptak át*” – például „*hol Lamberg megöletése felett érzett örömet fejezi ki*”; „*Az irányműveknek az az örvénye, hogy a költő élő alakok helyett csak abstractiokat rajzol, a cselekvény nem egyéb, mint egy syllogismus*” stb. 152., 153., 162. Ezeknek az előadásoknak hatását mutatja, hogy szinte szóról szóra azonos lejegyzésük maradt fenn az 1884/85-ös és 1891/92-es tanévből is!

13. Salamon Ferenc: PETŐFI ÚJABB KÖLTEMÉNYEI 1847–1849 (1858). In: uő: IRODALMI TANULMÁNYOK. Franklin, 1889. I. köt. 179–236. Az idézet: 180., 183.

14. Uo. 218., 226.

15. Erdélyi János: PETŐFI SÁNDOR (1854). In: uő: IRODALMI TANULMÁNYOK ÉS PÁLYAKÉPEK. S. a. r. T. Erdélyi Ilona. Akadémiai, 1991. 159–171. Az idézetek: 161., 170–171.

16. Gyulai Páltól idézi Szajbély Mihály: AZ 1849 UTÁNI „LÍRAELLENESÉG” ÉRVEI ÉS FORRÁSAI. In: FORRADALOM UTÁN – KIEGYEZÉS ELŐTT. A MAGYAR POLGÁROSODÁS AZ ABSZOLUTIZMUS KORÁBAN. Szerk. Németh G. Béla. Gondolat, 1988. 71.

17. E kérdéskör árnyalt tárgyalásához vö. Szajbély Mihály fent idézett tanulmányát, továbbá ugyanabból a kötetből: Imre László: MINDEN EMBERI ÉS KÖLTŐI KONVENCIÓ ELLENÉBEN. A BOLOND ISTÓK első éneke. 40–58.; általánosítva: Dávidházi Péter: A „BEVÉGZETT TÉNYEK” FELÜLBÍRÁLÁSA. A KRITIKATÖRTÉNET KORSZAKFORMÁLÓ ELVE. 79–98. (Csengery Antal véleménye Madách művéről alighanem összegzi e költészetszemlélet objektivitásigényét és erkölcsi kibékülésstratégiáját: „*Különbén én nem tartok annyit e műről, mint Arany*

s mások. Nagy baj, mikor a költő nagy fába vágja a fejszét, s nem tudja kihúzni. Reám a mű rendkívül pessimisticus hatással volt. Arany azt vitatja, nem az volt a költő célja. Annál roszbab. Azt mondja Arany, csak az ördög látatja kétségbe ejtő szímben a világot! De hát az eskimó kunyhó! Ily vég után nagyon nyomorú végül a vigasz. Általában az egészben az öreg Úr igen nyomorú szerepet viszen. Engem boszantott. A földi czudarságokkal szemben nem látom a mennyei harmoniát valódi költői lélekkel nemcsak kivéve, de gondolva sem. Nem érzem a világtörténelmi szellemet a korszakok fölött...” – L. levelét Gyulai Pálhoz, 1862. ápr. 4. In: Gyulai Pál LEVELEZÉSE 1843-TÓL 1867-IG. S. a. r. Somogyi Sándor. Akadémiai, 1961. 467.

**18.** Vahot Imre: PETŐFI SÁNDOR. In: *Budapesti Viszhang*, 1856. 2., 4., 6., 11. szám. Csak érdekességként idézem e közlemény fogadtatásából Arany véleményét: „Vahot biographiáját P-re olvastam, s leköptem.” Arany János levele Tompa Mihályhoz, 1856. márc. 21. In: Arany János LEVELEZÉSE II. (1852–1856). AJÖM XVI. S. a. r. Sáfán Györgyi. Akadémiai, 1982. 679.; Vadnai Károly: MEGTÖRTÉNT. In: *Budapesti Viszhang*, 1856. 11–12. szám.

**19.** Szokoly Viktor: PETŐFI ÉLETÉBŐL. REGÉNYES RAJZOK. Pest, Emich Gusztáv, két kiadásban is: 1858, 1862.

**20.** A következő kötetben igen sok ilyen vers olvasható az ötvenes–hatvanas évekből is: PETŐFI A MAGYAR KÖLTŐK LANTJÁN. VERSEK PETŐFIRŐL. Szerk. Endrődi Sándor és Baros Gyula. Petőfi-könyvtár XX. 1910.

**21.** I. helyen, 4. szám, 15.

**22.** Kerényi Ferenc közönségszociológiai okokkal magyarázza e jelenséget, feltételezvé, hogy Petőfi elismertségét elsősorban a vidéki értelmiségiréteg teremtette meg: „a mezővárosi-falusi értelmiség »Csokonai-redivivust« látott a népdalköltő Petőfiben; életképeit, borsdalaikat, helyzetdalaikat, tájköltészetét és hazafias líráját azonnal be tudta fogadni, hiszen az életmű e hányadában saját »alkalmazott költészetének« magasabb rendű kiteljesedését ünnepelte. Az sem csodálható, hogy a később Petőfi, a Felhők, Az apostol poétája már korántsem élt ennyire körükben, mint ahogyan az asszonycsúfolókon szórakozó, olykor trágár férfirtársaságokban a házastársi líra sem talált igazán értő közönségre”. Kerényi Ferenc: A PETŐFI-KULTUSZ KORAI SZAKASZÁNAK SZOCIOLÓGIÁJÁBÓL 1844–1867. In: AZ IRODALMI KULTUSZKUTATÁS KÉZIKÖNYVE. Szerk. Takáts József. Kijárat Kiadó, 2003. 153–157. – Megjegyzendőnek látom, hogy Gyulai Pál sem említi előadá-

saiban a BESZÉL A FÁKKAL... típusú költészetet! I. helyen, 134–137.

**23.** Arany János: BULCSÚ KÁROLY KÖLTÉSZE. In: uő: PRÓZAI MŰVEK 2. 1860–1882. AJÖM XI. S. a. r. Németh G. Béla. Akadémiai, 1968. 108–109. – Nagyon hasonlóan fogalmaz az IRÁNYOK című cikkében is. Ui. 156–157.

**24.** L. erről a szerkesztő nyilatkozatait – maga melegségét és visszavonulását: „félénkséggel remélem senki nem fog vádolni, a ki például számba veszi, hogy az »Apostol« egészen s változatlanul közöltem, bár e költemény a királygyilkosság apoteozisa. Csak-hogy nem sikerült apoteozisa, mert egyes rajzai bármilyen kitűnők, erkölcsi képtelenség dicsőítése nem sikerülhet. Azonfelül az elbeszél eset régi, s a mi viszonyainkhoz semmi köze”. Greguss Ágost: ELŐSZÓ PETŐFI NAGY KIADÁSÁHOZ. 1874. In: uő: A BALLADARÓL ÉS EGYÉB TANULMÁNYOK. Franklin-Társulat, 1886. 516.

**25.** A kifejezések Petőfi legnagyobb hívtől, a hihetetlenül alázatos és gondos irodalomtörténésztől származnak: Ferenczi Zoltán: PETŐFI ÉLETRAJZA. Franklin-Társulat, 1896. III. kötet. 226–230.

**26.** Vahot Imre EMLÉKIRATAI (1880). Olcsó könyvtár, 1891. 267., 275., 298.

**27.** PETŐFI KÖLTÉSZE. Gyulai Pál egyetemi előadása után Sz. L. Budapest, 1877/78. 152., 164.

**28.** Jókai Mór bevezetője: Petőfi Sándor ÖSSZES MŰVEI. KÖLTEMÉNYEK I. köt. S. a. r. Havas Adolf. Athenaeum, 1892. LXX.

**29.** Asbóth János: HÁROM NEMZEDÉK (1873). In: uő: VÁLOGATOTT MŰVEL. S. a. r. Kiczenko Judit. Pázmány Péter Katolikus Egyetem kiadása, Piliscsaba, 2002. 36.

**30.** Fischer Sándor (= Alexander Fischer): PETŐFI ÉLETE ÉS MŰVEI. Németből ford. Tolnai Lajos. Előszóval ellátta Jókai Mór. Grill Károly kiadása, 1890. LII. fejezet: AZ APOSTOL. 554–568. (Péterfy Jenő véleményét is Fischer idézi!)

**31.** Badics Ferenc: PETŐFI KÖLTÉSZE JELLEMZÉSE. Bevezetés a PETŐFI SÁNDOR VÁLOGATOTT ELBESZÉLT KÖLTEMÉNYEI című gimnáziumi segédkönyvhöz. Magyarázta Badics Ferenc. Athenaeum, 1888, 1899. 55.

**32.** Meltzl Hugó PETŐFI TANULMÁNYAL (Petőfi-könyvtár X.) Kiadta Barabás Ábel. 1909. 171–173. (A korlátozás javaslata: „Mindenesetre a legérdekesebb magyar irodalomtörténeti feladatok egyike volna Petőfinek politikai nézeteit összeállítani, politikai költészetének nemesebb elemeit összegyűjtve, a többi pedig vagy kiadatlanul hagyva, vagy tudományos, kritikai felvilágosításokkal, történeti jegyzetekkel ellátva [inkább csak a szakemberek számára] ki-

adni.” Uo. 170. – Megjegyzendő, hogy Meltzl az 1870-es években írta később összegyűjtött cikkeit.)

**33.** Névy László: PETŐFI „APOSTOL”-A. In: *Petőfi Társaság Lapja*, 1877. I. 22. szám, 346–350.

**34.** Beöthy Zsolt: A MAGYAR IRODALOM KIS-TÜKRE. Athenaeum, 1896. 138.

**35.** Porzolt Kálmán: PETŐFI „ŐRÜLT”-JÉRŐL. In: *Figyelő*, 1880. IX. köt. 134–143.

**36.** Jancsó Benedek: PETŐFI PESSZIMIZMUSA. In: *Koszorú*, 1885. 42–49. szám. (A cikk megemlíti, hogy Reviczky Gyula, mikor hallotta e felolvasást, így nyilatkozott: „*Petőfi pesszimizmusáról azért nem lehet beszélni, mert Petőfi maga volt a megtestesült optimismus.*” 677.)

**37.** Trencsényi Károly: PETŐFI PESSZIMIZMUSA. In: *Magyar Szalon*, 1892. 61–63.

**38.** Jancsó Benedek: PETŐFI FORRADALMI KÖLTÉMÉNYEI. In: *Koszorú*, 1881. 488–510.

**39.** Arany László: A MAGYAR POLITIKAI KÖLTÉSZETRŐL (1873). In: uő: VÁLOGATOTT MŰVEL. S. a. r. Németh G. Béla. Szépirodalmi, 1960. 248–289. Az idézetek: 273., 282., 283., 284.

**40.** Barabás Ábel: PETŐFI. Franklin-Társulat, 1907; Palágyi Menyhért: PETŐFI. Petőfi-ktvár XIII., 1909.

**41.** Szász Zoltán: PETŐFI REVÍZIÓJA. In: *Nyugat*, 1912. I. 1026–1038.

**42.** „...a hős gyermekségének rajza sokkal sikerültebb, mint midőn férfvá lesz. Különösen viasztetsző benne az, hogy még kenyerét sem tudja megkeresni.” – PETŐFI KÖLTÉSZETE. Gyulai Pál egyetemi előadása után Sz. L. 1877/78. (Könyomatos.) 164. – „*Nem riad fel benne a kötelességérzet, hogy dolgozni menjen...*” Horváth János: PETŐFI. II. kiadás, 1926. 481.

**43.** Uo. 482–483.

**44.** Illyés Gyula: ŐRJRAT. NAPLÓJEGYZETEK 1935–1943. In: uő: ITT ÉLNEK KELL. II. köt. Szépirodalmi, 1976. 219.

**45.** Illyés Gyula: PETŐFI. Szépirodalmi, 1963. 583.

**46.** Uo. 529. (Illyés véleményének a korban egyetlen analogonja található, Féja Géza irodalomtörténetében: ő is a társadalmi forradalmár hősiességét javallja a műben: „...nem a francia forradalom alakjáról mintázta, hanem a vallásos mélységből fellobogó Táncsics Mihályról, az együgyű szent hűségéről és tisztaságról. Valódi társadalmi hőst teremtett, nem forradalomba-keseredettet vagy kényszerület, hanem önkéntes kezdeményezőt, hitvallót – ebben a tekintetben egyedül áll irodalmunkban.” L.: Féja Géza: A FELVILÁGOSODÁSTÓL A SÖTÉTEDESIG.

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE 1772-TŐL 1867-IG. Magyar Élet, 1942. 191.)

**47.** Uo. 532.

**48.** Tamás Anna: PETŐFI APOSTOLA. In: *Irodalomtörténet*, 1952. 3–4. 434–448.; az idézetek: 434., 437., 445. Megjegyezhető, hogy e cikk bővebb változata brosúraként, tehát igen nagy példányszámban, propagandaanyagként is megjelent: PETŐFI SÁNDOR „AZ APOSTOL” CÍMŰ KÖLTEMÉNYE. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. Útmutató városi és falusi előadók számára (40 lap).

**49.** Kispéter András: HOZZÁSZÓLÁS AZ APOSTOL-KÉRDÉSHEZ. Uo. 448–449. – Ma nyilván furcsán hat, hogy e tanulmány Tamás Anna cikkének erős bírálataként számított: azon vitáztak, melyik lenne az egyéni terror helyes leninista értelmezése...

**50.** Pándi Pál: „KÍSÉRTETJÁRÁS” MAGYARORSZÁGON. AZ UTÓPISTA SZOCIALISTA ÉS KOMMUNISTA ESZMÉK JELENTKEZÉSE A REFORMKORBAN. Magvető, 1972. II. 243.

**51.** L. Petőfi-fejezetét az akadémiai irodalomtörténet III. kötetében: A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1772–1849. Szerk. Pándi Pál. Akadémiai, 1965. 735–798. Az idézetek: 768., 789.

**52.** L. Petőfi-fejezetét: (Bóka László – Pándi Pál): A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE. Bibliotheca, 1957. 424–458. Az idézet: 454.

**53.** Hatvany Lajos: ÍGY ÉLT PETŐFI. Magvető, 1967. A SZOCIÁLIS HŐSKÖLTEMÉNY című fejezet. II. köt. 494.

**54.** L. JÁNOS VITÉZ; AZ APOSTOL diákkönyvtári kiadásának utószavát, Osiris, 2004, legbővebben: Kerényi Ferenc: PETŐFI SÁNDOR ÉLETE ÉS KÖLTÉSZETE. KRITIKAI ÉLETRAJZ. Osiris, 2008. 393–402.

**55.** Szegedy-Maszák Mihály: VILÁGKÉP ÉS STÍLUS PETŐFI KÖLTÉSZETÉBEN. In: uő: VILÁGKÉP ÉS STÍLUS. TÖRTÉNETI-POÉTIKAI TANULMÁNYOK. Magvető, 1980. 237–238.

**56.** Veres András: A MÁSIK PETŐFI. Bevezetés A HELYSÉG KALAPÁCSA, AZ APOSTOL Matúra klasszikusok-kiadásához. Ikon, 1993.

**57.** Zentai Mária: FÉNY ÉS ÁRNYÉK SZIMBOLIKÁJA AZ APOSTOLBAN. *Itk*, 1977. I. 72–89.; uő: AZ EPIKUS PETŐFI. In: AKADÉMIAI ELŐADÁSOK. 1998. I. köt. 39–57.

**58.** Hász-Fehér Katalin: AZ APOSTOL KÖRÜL. In: *Tiszatáj*, 1998. 3. Melléklet.

**59.** Z. Kovács Zoltán: PRÓFÉCIA ÉS IRÓNIA KÖZÖTT. A PÉLDÁZATOS ÉRTELMEZÉS LEHETŐSÉGEI PETŐFI SÁNDOR AZ APOSTOL C. MŰVÉBEN. In: uő: „VANITATUM VANITAS” MAGA IS A HÚMOR... AZ IRÓNIA (KORLÁTOZÁSÁNAK) VÁLTOZATAI A MAGYAR ROMANTIKA IRODALMÁBAN. Osiris, 2002. 106–121.

Takáts József

## POLITIKAI NYELVEK A „NEMZETI HAGYOMÁNYOK”-BAN

Kölcsey Ferenc az utóbb (talán tévesen) NEMZETI HAGYOMÁNYOK címet kapott értekezése a nemzetek négy életkoráról szóló bekezdéssel kezdődik. A további bekezdésekben azonban valójában csak két életkorról, az ifjú- és férfikorról esik szó. A nemzeti ifjú- és férfikor szövegbeli megkonstruálása kettős: egyrészt kétpólusú, ellenfogalmakból felépülő rendszert hoz létre, másrészt folyamatként ábrázolja a két életszakaszt. A kétpólusú rendszer egyik oldalán a félvad, a másikon a művelt nemzet található, egyiken a hősi, a másikon a megállapodott társadalom, egyiket az egyéni kivételesség jelenségei jellemzik, a másikat az általánosan eloszló műveltség. Ugyanakkor ifjú- és férfikor nem csak ellenpólusok, hiszen nagy folyamat játszódik le idejük alatt: a félvad, hősi szakaszból a művelt, megállapodott szakaszba ér el a nemzet.

Ez a folyamatára a csiszoltság politikai nyelvének XVIII. századi angol és skót szerzők írásműveiben kialakult,<sup>1</sup> majd onnan Európa-szerte tovaterjedt, antik szövegekből (Ciceróból, Lucretiusból) kinövesztett, több változatban létező központi elbeszélése, amelyet a XVIII. század végén, XIX. század elején sok magyar szerző is használt, egyebek között a magyar történelem értelmezésére is, Decsy Sámueltól Budai Ézsaiásig, Kármán Józseftől gróf Teleki Lászlóig, jól ismert alkotásokban.<sup>2</sup> Pontosabban Kölcsey Ferenc értekezésének első részében ennek az elbeszélésnek módosított változatát ismerhetjük fel, amely a vadság szakaszához nem (vagy nem csak) a bárdolatlanság és erőszakosság vonásait társítja, mint a vadságból a csiszolt (magyar változatban: csinos, csinosodott) társadalomba vezető folyamatot alapelbeszélésként használó írásművek többsége, hanem a költői erőt is. A vad, félvad állapot esztétikai előnyeinek ilyesfajta hangsúlyozása Hugh Blair híres OSSZIÁN-tanulmányát idézi fel, miként különben a Kölcsey-értekezés más elemei is (ideértve az emberi életkorok analógiáját is).

Még pontosabban: mind Kölcsey írása, mind Blairé oly módon korrigálja (s ezzel értelmezi át) a csiszoltság alapelbeszélését, hogy egyrészt esztétikai előnyt biztosít a vad, félvad fejlődési szakasznak a művelt szakasszal szemben, másrészt republikánus értékekkel ruházza fel. A társadalom korai periódusában ugyanis az emberek nyelve „mintegy magától” költői, lelkesedéssel és fenségességgel teli, míg a művelt periódusban elveszíti költői erejét, s inkább pontossá és kifinomulttá válik, írta a skót szerző,<sup>3</sup> s e fejtegetés megfelelőjét megtaláljuk Kölcsey értekezésében is. A félvad szakasz embereiről írva Blair is, Kölcsey is hangsúlyozza (a magyar szerző erőteljesebben), hogy messze esett tőlük a „puhalkodás”, ami a művelt társadalmak egyik alapvető bűnének számított a republikánus politikai szótárban. Az OSSZIÁN-tanulmány és a NEMZETI HAGYOMÁNYOK ott tér el egymástól, hogy az utóbbi össze is kapcsolja (s ezzel fel is erősíti) a félvad periódus két előnyét, az esztétikait és a republikánust, amikor viszonyos kapcsolatba hozza és azonos forrásra vezeti vissza a poézis lelkesítő erejét és a nemzeti lelkesedést.

A nemzet fejlődési szakaszainak az emberi életkorok analógiájára való elbeszélését Kölcsey művében általában Herder-hatásnak szokták tulajdonítani, leginkább AZ EMBERI MŰVELŐDÉS ÚJABB TÖRTÉNETFILOZÓFIÁJA című műve hatásának.<sup>4</sup> Nem biztos, hogy szük-

seges ilyen feltevéssel élni. Nemcsak Blair tanulmányában fordul elő hasonló analógia, hanem több XIX. század eleji magyar szövegben is. Pápay Sámuel A MAGYAR LITERATÚRA ESMÉRETE egy helyén szintén egyenként állítja elénk a nemzetet, amelynek gyermek- és nagykoráról ír.<sup>5</sup> Gróf Teleki László BUZGÓ ESDEKLÉS-e hasonlóképpen a gyermekség idejének nevezi a nemzeti kultúra első szakaszát. A BUZGÓ ESDEKLÉS-nek ez a része<sup>6</sup> egyébként is figyelemre méltó Kölcsey írása szempontjából. A nemzeti kultúra fejlődésének három szakaszát Teleki a csiszoltság politikai nyelvén beszéli el. Eszerint a nemzeti kultúrát gyermekségében vad szokások és bárdolatlan nyelv jellemzi, míg a már kiformált nemzetet fejlődése harmadik szakaszában („*a Cultura legfelsőbb gráditsán*”) szelíd erkölcsi szokások és pallérozott nyelv. Ám ahhoz, hogy e fejlődés végbemenjen, figyelmeztet Teleki, a nemzetnek nem szabad izolálnia magát más, pallérozottabb nemzetektől, s nem szabad, hogy a nemzeti büszkeség megzavarja a karakterét.

Az 1806-ban megjelent Teleki-mű felvillantása arra intheti Kölcsey tanulmányozóját, milyen jelentős távolság választotta el az 1826-os értekezés beszélőjének pozícióját a XVIII. század végének, XIX. század elejének ama szerzőitől, akik a csiszoltság/csinosodás politikai nyelvét (is) beszélték. A NEMZETI HAGYOMÁNYOK-at akár a BUZGÓ ESDEKLÉS felidézett részére adott válasznak is tekinthetjük. Persze nem tényleges vitára utalok ezzel, hanem állásfoglalásoknak és diszkurzusoknak a terére, amelybe Kölcsey írása *vilázva* belépett.

Ismeretes, hogy Az EMBERI MŰVELŐDÉS ÚJABB TÖRTÉNETFILOZÓFIÁJA az emberi életkorok analógiáját nem a nemzetek, hanem az emberiség fejlődésére alkalmazza. Ez az eltérés Herder és Kölcsey műve között szemszögük és szemléletük jelentős különbségeire figyelmeztet. A NEMZETI HAGYOMÁNYOK és a Herder-mű közt valójában nagyon kevés párhuzam található: kb. egy bekezdésnyi. Az eszmetörténeti vagy irodalomtörténeti hatáskutatás gyakran vezet hasonló eredményekre: a később megjelent alkotás egy passzusáról azt állítja a történész, hogy az egy korábban megjelent mű egy szöveghegyének hatását mutatja, s valóban, ha csak a két kiragadott szöveghegyet vizsgáljuk, feltűnő lehet a hasonlatosságuk. Így van ez a szóban forgó Herder- és a Kölcsey-mű esetében is. Ám ha a teljes műveket vetjük össze, s nem csak a hatáskutató által kiemelt bekezdéseket vagy mondatokat, akkor gyakran ellentmondások és eltérések sorával találkozunk.

Herder művének beszélője ámulattal néz végig a világ sokféleségén és az emberiség történetének változékonyságán, s mégis nagy egységnek látja az egészet, az isteni terv ember számára beláthatatlan megvalósulásának. Mennyire hiábavaló a mi összes tudásunk, mondja, s mennyire nem kétségbeejtő mindez. Nem az emberi értelem, hanem a vak végzet alakította épp ilyenné a világot, a történelmet, írja csapongóan Herder. A nagy egészbe vetett bizalomnak és ráhagyatkozásnak a nyugalma teljesen hiányzik Kölcsey művéből. Az ő nagy cselekvői, a nemzetek, nem a beláthatatlan, ám értelmes isteni terv szerint mozognak, hanem belátható, elemezhető szabályszerűségeknek engedelmessé (ha egy nemzet fejlődésének adott pontján nála fejlettebb nemzettel találkozik, annak az lesz a következménye... stb.). Kölcsey történelme alakítható, még hozzá nemzeti keretek közt, és szükséges is alakítani, hogy ne következzenek be nemkívánatos folyamatok (a nemzet eredeti színeinek elvesztése, a nemzeti lelkesedés elapadása).

Ám nemcsak szemléletében és szemszögében tér el a Herder-mű a Kölcseyétől, hanem számos részletkérdésben is, amelyekről mindkét szerző kifejtette a véleményét. Egészen

eltérően értékelik például az ókori görögség kulturális teljesítményét, az ókori Róma jelentőségét, a kereszténység szerepét az európai fejlődésben. E témák kulcsfontosságúak a NEMZETI HAGYOMÁNYOK gondolatmenetében. Herder többféleképpen is érvel a görög kultúra példaszerűsége ellen (úgy is tekinthetjük, mint az egyiptomi és a főnóci-ai kultúrák egyesülését, illetve: csak egyszer volt lehetséges), Kölcseynél viszont szinte winckelmannianus módon válik mintaképpé. A magyar szöveg másodrangúnak látta a rómaiak kultúráját, nem eredetinek, a görög kultúra pusztá utánzásának; a német írásmű ellenben másként és egyenrangúként tárgyalja, rendkívüli fontosságú hídnak látatva a görögök és az európai kultúrák között. A NEMZETI HAGYOMÁNYOK gondolatmenetében a kereszténység nagyon problematikus, szinte negatív szerepet kap, hiszen a legfőbb érték, a nemzeti eredetiség (értsd: sajátlagosság) gyengítője. AZ EMBERI MŰVELŐDÉS ÚJABB TÖRTÉNETFILOZÓFIÁJA gondolatmenetében szó sincs ilyesmiről (későbbi Herder-művekben már igen). A sort még folytathatnám.

Van azonban a német műben egy bekezdés, amely valóban hasonlít Kölcsey szövegére. Magyar fordításban így hangzik a tételmondata: „Minden nemzet önmagában leli meg boldogsága középpontját, ahogy minden golyó is a maga súlypontját!” A szakasz, amelyben ez a mondat elhangzik, jellegzetes historista fejtegetés: nem lehet általában megnevezni a közboldogság ismérveit és feltételeit, azok minden korban és nemzetben eltérőek, sajátosak és összemérhetetlenek. Ám az imént idézett tételmondat egy másik szakaszba vezet át, amely elhagyja a historista felütést, s a más nemzetekkel kapcsolatos nemzeti előítéletek védelmezésébe torkoll. „Az előítélet jó a maga idejében, mert boldoggá tesz. Saját középpontjuk köré tömöríti a népeket, szilárdabban kapcsolja őket törzsükhöz, a maguk módján jobban felvirágoztatja, s ezért hajlamaik és céljaik tekintetében boldoggá is teszi őket. Ha így nézzük, a legtudatlanabb nemzet, mely leginkább előítéleteinek rabja, gyakran a legelső; az idegenbe kalandozó kívánságoknak és a külföldben reménykedő utazásoknak a korszaka már betegség, felfúvódás, egészségtelen teltség, a halál előre sejtése.”<sup>7</sup> Tekintve, hogy az ellenfelvilágosodás egyik alpművét olvassuk, felvilágosodásellenes vitairatot, amely némely részeiben egyenesen pamfletté válik, nem kell nagyon meglepődnünk a tudatlanság eme dicséretén. A nemzeti befelé fordulásnak a dicsérete némi feszültségben áll a mű gondolatmenetének egészével, amely a nemzetek nagy láncolataként viszi színre az emberiség történelmét. Az idézett rész különben Herder e művének talán leginkább rousseau-ista passzusa.

Kölcsey írásában historista és felvilágosodásbíráló szövegekörnyezet nélkül kerül elő a Herderéhez hasonló megfogalmazás, ekként: „Keresztény vallás és európai tudományos kultúra egyenlően kozmopolitizmusra törekednek. Innen van, hogy az a kirekesztő, saját centruma körül forgó, de egyszersmind lelket emelő nemzetiség, mely a hellénnek tulajdona volt, Európában nem találhatik.” (KFÖM, I. 504.) Nem a gondolatmenetét szeretném most elemezni, csupán a Herder-, illetve a Kölcsey-passzus politikai nyelvhasználatáról mondanék néhány szót. Amit belőlük hallunk, az a nacionalizmus politikai nyelve.

Noha többé-kevésbé ma is azt gondolom a nacionalizmus XIX. század eleji-közepi magyar nyelvéről, amit eszmetörténeti tankönyvemben írtam róla, ezúttal más kiindulópontozhoz folyamodom: Maurizio Viroli PER AMORE DELLA PATRIA. PATRIOTTISMO E NAZIONALISMO NELLA STORIA című könyvéhez. Viroli két kora újkori politikai nyelv, az államrezon és a republikanizmus monografikus leírásával vált neves eszmetörténészé; az előbbiről írottakat szokás is idézni, vitatni a magyar szakirodalomban. Amit most idézendő könyvében patriotizmusnak nevez, voltaképpen a republikanizmus másik neve.

„A patriotizmus nyelvét az évszázadok során arra használták – írja Viroli –, hogy megerősítse vagy ösztönözze a politikai intézmények és a hozzájuk kötődő életmód iránti szeretetet, hogy fenntartsa egy nép közös szabadságát, egyszóval, a republikát. A nacionalizmus nyelve a késő XVIII. század Európájában született, s azért dolgozták ki, hogy megvédelmezze egy nép etnikai, nyelvi és kulturális egységét és egységességét. Míg a patriotizmus történelmi ellenségei a zsarnokság, a despotizmus, az elnyomás és a korrupció voltak, a nacionalizmus ellenségei a keveredés... az etnikai és kulturális tisztaság hiánya, a társadalmi és politikai egyenlenség.” Majd később: „a patrióta számára a legfőbb értékek a reszpublika és az általa lehetővé tett szabad élet; a nacionalista számára a legfőbb az egység és a nép kulturális és lelki tisztasága”.<sup>8</sup> Viroli elbeszélése szerint a XIX. század végére, hosszú folyamat eredményeként, „a nacionalizmus nyelve feloldotta magában a patriotizmus régi hagyományát, átalakítva tartalmait”.<sup>9</sup>

Visszatérve az idézett Herder- és Kölcsey-szövegrészekhez, Viroli meghatározásait tekintve mankónak: a Herder-passzusban a közboldogság nem a nép politikai berendezkedésének, államformájának, hanem lelki-kulturális állapotának függvénye. A dicsért előítéletek egységesen a nemzet előítéletei, az idegenbe teendő utazásokról azért szól elítélően, mert megbontanák a nemzet lelki-kulturális egységét. A Kölcsey-passzusban a hellén nemzetiség jellemzésekor a „kirekesztő” nem az idegen politikai elnyomás, hanem idegen kulturális-lelki hatások kizárását jelenti. Összefoglalva: a nemzetnek az idézett szövegrészekben nem republikánus, hanem nacionalista fogalmával találkozhatunk. A két szerző életműve, itt megidézett írásaik azért érdekesek Viroli tárgyalásmódja felől nézve, mert Herder olyan nacionalista nyelvet használt, AZ EMBERI MŰVELŐDÉS ÚJABB TÖRTÉNETFILOZÓFIÁJÁ-ban is, amely nem volt republikánus, sőt, mint az olasz eszmetörténész írja, antipolitikai volt;<sup>10</sup> Kölcsey pedig különféle szövegeiben váltogatva, keverve beszélte a nacionalizmus és a republikanizmus nyelvét, például a NEMZETI HAGYOMÁNYOK-ban is.

A politikai nyelvek vizsgálata felől nézve az alapvető eltérés a Herder- és a Kölcsey-mű között a republikanizmus hiánya, minimális jelenléte a német szerzőnél, és nyilvánvaló jelenléte a magyarnál. Évtizeddel ezelőtt, POLITIKAI BESZÉDMÓDOK A MAGYAR XIX. SZÁZAD ELEJÉN című tanulmányomban a JÁTÉKSZÍN szövegközeli elemzésével igyekeztem megmutatni, miként változik át e fiktív beszéd alapvetően republikánus politikai nyelvé nacionalistává.<sup>11</sup> A NEMZETI HAGYOMÁNYOK-ról beszélve nem ezt a „nagy átalakulást” hangsúlyoznám (ma már kissé gyanúsnak is találok a republikanizmusból nacionalizmusba történő átmenet fejlődéstörténeti elbeszélését), inkább azt, hogy a nacionalista és republikánus megszólalási lehetőségek hosszabb ideig egymás mellett léteztek, sajátos játékeret biztosítva a politikai beszélők számára.

Azért mondtam írásom elején, hogy talán tévesen adták Cselkövi-Kölcsey e művének utóbb a NEMZETI HAGYOMÁNYOK címet, mert a cím olyasmit sugall, aminek a szöveg szinte az ellenkezőjét állítja. A cím azt sugallja, hogy vannak nemzeti hagyományaink, miközben a szöveg azt állapítja meg sajnálkozva, hogy nemigen vannak. A nemzeti hagyomány kifejezés a szövegben, normatív görög változatában, *prehistorikus* emlékeket jelent, azokból az időkből származó közös emlékeket, amelyek történetírás előttiek. „Minő helyhezet!” – kiált fel szerzőnk, s megállapítja, hogy a hősi korból saját nemzeti hagyományunk csak parányi és töredékes; később hozzát teszi, hogy „a magyar hagyományban semmi mitológiai nyomokat észre nem veszünk”. „A hagyomány annál fogva Álmostól kezdve egészen történelmi formát visel...” (KFÖM, I. 509.) A gondolatmenete a továbbiakban a hagyomány hiányának okaival foglalkozik, majd pótlásának lehetőségeivel.

A pótlásra azért van szükség a szöveg beszélőjének szemszögéből, mert mind a nemzeti érzésnek, mind a nemzeti költésnek szüksége van valamiféle táplálóra, amely sze-

repet ideális (görög) esetben a prehistorikus hagyomány tölti be – a magyar esetben azonban ilyen hagyomány nem lévén, a történeti emlékek: „*áldást mondok a mongol pusztítást megelőzőtt korra, mely nekünk a maga vérével nyert hazát örökségül hagyá; egy szép örökség, melynek birtoka és gondolatja az arra méltó maradéknál már magában is való nemzetiségnek és nemzeti költésnek lángját lobbanthatná fel!*” (KFÖM, I. 510.) A konstruktivista nacionalizmuselméletek felől nézve ez a szövegrész úgy magyarázható, hogy a szerző itt, a nyelvi-kulturális egységként értett nemzet közös elbeszéléseinek hiányában, funkcionális pótlásukra, a nemesi rend identitásbiztosító elbeszélésének a nacionalizálására tesz javaslatot.

Ugyanilyen érdekes az is, hogy az idézett passzusban a beszélő áttér a nemesi rend bevett, az ősi alkotmányra hivatkozás szótárát a republikanizmussal vegyítő politikai nyelvére: ha csak ezt a mondatot vizsgálnánk, azt állíthatnánk, hogy nem a nacionalizmus, hanem a patriotizmus (és a patrióta költészet) forrásait keresi. A NEMZETI HAGYOMÁNYOK egészére azonban ez nem áll: a görög modell, mint már kiderülhetett, nacionalista norma. Az írásműnek az a része teszi ezt leginkább egyértelművé, amely Homérosznak a hellén nép egyesítésében betöltött szerepéről szól: bár a görög nép „*százképpen megszagatott polgári alkotványai közt*” élt, azaz sok és különféle poliszban, Homérosz költészete egyesítette őket „*egy közönséges nemzeti szellemmel eltöltve*” (KFÖM, I. 498.). A hellének nemzeti szelleme tehát nem a pátriájukhoz, a politikai közösségükhöz, „*polgári alkotványukhoz*” kötődött, hanem kulturális egységükhöz. A görög modell nem patrióta, hanem nacionalista modell.

Patrióta és nacionalista nyelv használatának hasonló kettőssége jellemzi Kölcsey írásművének a nemzetkarakterről szóló hosszú, betétszerű szövegrészét is, amelynek a mű egészen belüli funkciójára a későbbiekben még kitérek. Mint Isaiah Berlin írja, a nacionalizmus egyik legfőbb ismérve, hogy a nemzeti közösséget „*a biológiai szervezet sémájához hasonlatos*”-nak képzeli el.<sup>12</sup> A magyar nemzetkarakterről szóló hat bekezdés a nemzet *egyniségéről* (lelki tulajdonságairól, érzelmeiről, hajlamairól) szólva a nacionalizmus organicista nyelvén beszél. A régi antikizáló népkarakterológia általában klímaelméleti alapozású volt, netán a földrajzi fekvés sajátosságaival vagy az adott ország politikai berendezkedésének jellegével magyarázta az egyes népek eltérő jellemvonásait: azaz külső okokkal. A nacionalista karakterológia döntően a belsőre irányul, s a nemzet eredeti tulajdonságait keresi. A nemzetkarakterológiai érdeklődéshez ettől kezdve hozzátartozik az a képzet is, hogy a sajátlagos nemzeti jellemvonások önmagukban vett értékek. A nemzeteknek nem azért kell hűségeseknek lenniük önmön karakterükhöz, mert ha nem lennének azok, akkor mindenféle negatív következménnyel számolhatnának (mint a republikánus elbeszélésben, ahol az ősök szokásaitól eltérő nemzedékek könnyen zsarnokság vagy idegen uralom alá kerülhetnek), hanem egyszerűen azért, mert ez a karakter az övék. Kölcsey írásművében már ezt az új nemzetkarakterológiát leljük.

Ugyanakkor a nemzet konkrét jellemvonásainak a felsorolásakor a szerző többé-kevésbé a hagyományos nemzetkarakterológiai készlettel dolgozik (vendégszerető, szabadságszerető, békétlenségre hajló, hirtelen lelkesedő stb.). Amikor például a „*szabadság magas érzelmét*” kezeli nemzeti jellemvonásként, nemigen lehet kétséges, hogy nem a *misera plebs*-re kell gondolnunk, hanem a nemességre: a nemesi rend identitásának (ideológiájának) egyik (republikánus) alapelemét terjeszti ki hallgatólagosan a nemzet egészére. A patriotizmus nyelvén beszél a szöveg a magyar karakteri szentimentalizmus okait megnevezve is: „*fő vonását... hazájától és nemzeti fekvésétől kölcsönzi*” (KFÖM, I. 513.). A pátria (mint politikai terület) iránti érzelemből vezeti le a legfőbb nemzeti jellemvo-



nást, vagyis – a politikai nyelvek felől nézve – republikánus elemekkel tölti fel nacionalista nemzetjellemtanát.

Az irodalomtörténészek előszeretettel tulajdonítanak olyan állításokat vagy tanításokat a NEMZETI HAGYOMÁNYOK-nak, amelyek nem szerepelnek a szövegében, és nem is következnek a gondolatmenetéből. Horváth János népiességmonográfiája szerint Kölcsey „tanítása” szembeállítja az idegen mintákat követett műköltészetünket a nemzeti jelleget hordozó népköltészetünkkel, s a népdalt mint „*a nemzeti költészet primitív, hűtlenül elhagyott mintáját*” állítja elének.<sup>13</sup> Szauder József Kölcsey-monográfiájában azt olvashatjuk, hogy az idegen mintákat követő magyar költészet helyzetéből Kölcsey szerint „*egyetlen kiút vezet: visszatérés a népköltészethez, s a norma csak egy lehet: a műköltészetnek a népi alkotáshoz való viszonyítása*”.<sup>14</sup> S. Varga Pál A NEMZETI KÖLTÉSZET CSARNOKAI című monográfiájának a NEMZETI HAGYOMÁNYOK-at tárgyaló részében azt a nézetet tulajdonítja a szerzőnek, miszerint „*az a költő, aki a [köznépi] dalokhoz fordul, hanyatló bár, de hanyatlásában és kezdetlegességében is eleven s költőileg megformált hagyományt talál, és elvégezheti azt, amit a Hunyadiak kora elmulasztott*”<sup>15</sup> – tudniillik, hogy e köznépi dalokból nagy epikus éneket formálhat.

Ezzel szemben én úgy látom, hogy a NEMZETI HAGYOMÁNYOK-nak az a két bekezdése, amelyben a „*nemzeti poézis eredeti szikráját*”, „*a köznépi dalokban*” nyomozza a szerző (KFÖM, I. 517.), arra a következtetésre jut, hogy nem lehet a nemzeti hagyományt a köznépi dalokban fellelni. Szó sincs a szövegben, sem ebben a két bekezdésben, sem a későbbiekben arról, hogy a magyar kultúra esetében a népdal (vagy a köznépi dal) mintájául, normájául, alapjául vagy kiindulópontjául szolgálhatna a műköltészetnek. A NEMZETI HAGYOMÁNYOK gondolatmenete nemhogy nem a népköltészethez, néphagyományhoz fordulást tekinti „*kiút*”-nak – egészen más lehetőséget jelöl meg, mint a magyar költészet kívánatos irányát. A NEMZETI HAGYOMÁNYOK kanonikus értelmezési tradíciója hajlamos a „*népiesség programirátának*” látni az 1826-os szöveget, olyan programot ajándékozva neki, amelyet nem fejtett, mert nem is fejthetett ki.

Feltűnő, hogy a Kölcsey-szövegről az utóbbi időben más szakmákhoz tartozók által készített értelmezések nagymértékben eltérnek a kanonikus irodalomtörténeti tradíciótól. A klasszika-filológus Ferenczi Attila úgy látja, hogy a NEMZETI HAGYOMÁNYOK-nak lesújtó volt a véleménye a népköltészetéről, s arra a következtetésre jut, hogy a „*Nemzeti hagyományokat nem igazán lehet minden további nélkül a Petőfi- és Arany-féle népiesség megalapozására használni*”.<sup>16</sup> Radnóti Sándor Winckelmann-könyvének a magyar winckelmannizmus határaitól szóló fejezetében a NEMZETI HAGYOMÁNYOK „*zenitális következtetlenségét*” emlegeti, hiszen Kölcsey írásműve egyszerre emeli kánonná az ókori görögöségről írva a „*zárt nemzeti kultúrát*”, s egyszerre bizonyítja, szándéktalanul, e kánon követhetlenségét. S ugyanígy: írásműve ugyanannyira „*az autochtónia alapján felfogott magyar nemzeti poézis föltételeinek hiányáról szól, mint amennyire ugyanannak a megalapításáról*”.<sup>17</sup>

Valóban, az ókori görögöség kultúramodellje számít ideálisnak a NEMZETI HAGYOMÁNYOK-ban, de zártnak nem, inkább csak erős eredetiséggel (sajátlagossággal) rendelkező kultúrának nevezném, amely magához hasonítja, beolvasztja az idegen kultúrák hatásait, és saját, történelem előtti szóbeli-népi hagyományából építi ki önnön írott költészetét („*pórdalokból Iliász*”). A későbbiekben ez a kultúrafejlődési modell lett (legalábbis elvileg) a XIX. század közepi népiesség követett mintája. Kölcsey azonban 1826-ban nem tekintette követhető mintának a görög modellt, legfeljebb értékelési normának (nem kifejezetten historista módon, Herdertől ezen a ponton is jócskán eltérve), mert ő, megvizsgálva a magyar köznépi dalokat, bennük a nemzeti poézis semmiféle szikráját nem találta. Nem talált pórdalokat, amelyekből ILIÁSZ-t lehetett volna kifejleszteni. Éppen

ezért egészen másfajta, nem népies költészeti utat javasolt a magyar kultúra eredetiségének (sajátlagosságának) a biztosítására, mint később a népiesség hívei. Ahhoz, hogy valaki azt állítsa, lehet a görög modellt követni a magyar költészetben is, azaz a népiesség opcióját válassza, teljesen eltérően kell értékelnie a magyar népköltészeti szöveg-együttes mennyiségét és minőségét, mint ahogyan Kölcsey tette.

Az említett kiváló irodalomtörténészek valószínűleg nem csak azért vélték ott nem lévő állításokat látni a NEMZETI HAGYOMÁNYOK-ban, mert erős értelmezési tradíció ígézetében dolgoztak; hanem azért is, mert fejlődéstörténeti szemléletük szerint ott kellett volna, hogy legyenek azok az állítások Kölcsey írásában. A NEMZETI HAGYOMÁNYOK ugyanis a hiányzó magyar fejlődéstörténeti láncszem szerepét töltheti be „*a winckelmanni nemes egyszerűség kultuszából a jámbor egyszerűségbe való*” „*zökkenőmentes átmenet*” folyamatában (hogy Ernst Gombrich A KLASSZICIZMUSTÓL A PRIMITIVIZMUSIG című előadását idézzem).<sup>18</sup> A szövegben ott a normatív, majdnem autark görög kultúramodell, s ott a „saját pórdalokból kell kifejleszteni a nemzeti költészetet” normája is. Valóban, logikailag akár ott lehetne az az állítás is, hogy ez legyen a magyar költészet/kultúra fejlesztésének az útja. Ám ilyen állítás nincs a szövegben.

Azt állítottam fentebb, hogy Kölcsey a NEMZETI HAGYOMÁNYOK-ban nem a szokásosan neki tulajdonított, hanem egészen másfajta, nem népies költészeti utat javasolt a magyar kultúra eredetiségének (sajátlagosságának) a biztosítására. A norma, amelyet alkalmazandónak és alkalmazhatónak talált a magyar költészetre, kultúrára, nem a görög fejlődési modell volt tehát, hanem (az annál általánosabb és gyengébb norma) a sajátlagosság értelmében vett nemzeti eredetiség normája. Mivel a sajátlagosság biztosításának a népies útját nem találta járhatónak, kerülő utat választott: a szövegben ezt testesíti meg a már elemzett hosszas nemzetkarakterológiai betét. E résznek – amelynek a gondolatmenetben betöltött szerepével nemigen foglalkoztak eddigi értelmezői – az a funkciója az érvelésben, hogy megragadja a talán eredeti, talán csak régtől meglévő nemzeti jellemvonásokat, hogy aztán majd az értekezés végének műköltészeti áttekintésében ama költészeti teljesítmények mellé tegye le a voksát, amelyek leginkább megfeleltethetők ezeknek a jellemvonásoknak. Kölcsey opciója a nemzeti szentimentalizmus történeti-közösségi tárgyú, érzékeny, ám férfias költészete, amely leginkább Ányos Pál (kisebb részben Zrínyi) műveiben nyilatkozott meg a szerző szerint.

A NEMZETI HAGYOMÁNYOK programja véleményem szerint a nemzeti történelmi emlékezet (s ebből következően: a nemesi történelmi emlékezet) költészetét tekinti az eljövendő sajátlagos nemzeti költészet (azon belül is leginkább: játékszíni költészet) folytatandó tradíciójának, mert e poézis jellemvonásai állnak a legközelebb a nemzet jellemvonásaihoz. Azt a költői hagyományt tehát, melyet Porkoláb Tibor bárdköltőinek nevezett tanulmányában<sup>19</sup> (részben Bíró Ferenc korszakmonográfiájának Ányos Pálról és az Ányos–Batsányi-kapcsolatról írt oldalait követve),<sup>20</sup> s amelynek osszianista kiindulópontjáról Hász-Fehér Katalin értekezett A „NEMZETI SZENTIMENTALIZMUS” PROGRAMJÁNAK EGYIK FORRÁSA: AZ OSSZIANIZMUS című dolgozatában.<sup>21</sup> A NEMZETI HAGYOMÁNYOK magyar költészettörténeti áttekintése Ányossal zárul, egy, az 1780-as években elhunyt költővel; az 1826-ot megelőző mintegy negyven év irodalmát említetlenül hagyva. Az írásnak e vonását magyarázhatjuk úgy, hogy szerzője talán nem kívánt irodalomkritikai jelleget adni művének. Ám elképzelhető más magyarázat is: talán azt sugallja, hogy a jövendő költészet alakítása szempontjából a közelmúlt teljesítményei nem érdekesek. A hiányzó negyven évvel mindenesetre kizáródik Kölcsey elbeszéléséből az a költő is, akinek osszianista, a költészetet a nemzeti emlékezet közegének, Ányost példaképnek tekintő programja erősen hasonlít a NEMZETI HAGYOMÁNYOK opciójára: Batsányi János.

Mint már több Kölcsey-elemző leírta, a legegyértelműbben talán Kerecsényi Dezső, a NEMZETI HAGYOMÁNYOK bizonyos részeit (talán öntudatlan, talán tudatos) önportrénak is lehet tekinteni: mind a magyar karakteri szentimentalizmus jellemzését, mind az Ányos-jellemzést tekinthetjük önjellemzésnek is; ráadásul Kölcsey olyan (nemzeti-történeti) fordulatot várt el a magyar költészettől, amelyet ő maga már végrehajtott saját poézisében.<sup>22</sup> A magyar karakteri szentimentalizmust azonban nemcsak Kölcsey-önjellemzésnek tekinthetjük, hanem osszianizmus-variációnak is. Adam Potkay írja Macpherson művét a XVIII. század közepi angol politikai nyelvek és skót álláspontok közege belül értelmezve, hogy „az ossziáni költészet valójában a vad és a felvilágosult tudás és erkölcsi szokások palimpszesztje”. E szövegegyüttes annak köszönhetne rendkívüli korabeli vonzerejét, hogy képes volt összeegyeztetni az ókori polisz ideálja iránti nosztalgiát a modern, polgárosult ízléssel; áthidalni a csiszolt társadalom „feminizmusa” és az ókori polisz XVIII. századi híveinek (akik a honpolgári erényeket különféle vad népek körében vélték feltalálni) „sovinizmusa” közti távolságot.<sup>23</sup> Az OSSZIÁN ÉNEKEI-t úgy is tekinthették kortársai, mint annak bizonyítékát, hogy lehetséges a republikánus (harcos) erények együttélése a kifinomult erkölcsi szokásokkal és az érzékenységgel.

Az OSSZIÁN ÉNEKEI-nek e kettősségét már Hugh Blair említett tanulmánya is kiemelte: a bárd, aki énekel, egyben harcos is, s énekei hadjáratokról, hőstettekről szólnak. Ugyanakkor e költőnek „természetből fogva roppant érzékeny szívű adatott, hajlamos volt a nagy géniuszokat gyakran jellemző édes mélabúra”.<sup>24</sup> Nem csak mai értelmezők magyarázzák tehát Macpherson művének nagy hatását összeegyeztetési képességével,<sup>25</sup> az összeegyeztetett ellentétes elemeket már legnagyobb hatású XVIII. századi értelmezője is előtérbe állította. Hasonlóan különmemű elemekből tevődik össze a Kölcsey leírta magyar karakteri szentimentalizmus: republikánus erényekből és „melankóliás temperamentumból” (KFÖM, I. 511.). A magyar karakteri szentimentalizmus leírásának megismétlése (költészeti konkretizálása) az Ányos-bekezdésben osszianista költőt állít olvasói elé: soraiából „egy szelíden bús s a hazához hevülettel vonzódo léleknek harmóniája hangzik felénk; éneke ömlő szentimentalizmusát a honszerelem érzelmei által vezeti, s a lenyugvó napban a haza lebeg, mint a szeretőnek kedvelt lánykája, szemei előtt; szívétől veszen táplálatot emlékezete, mely a nemzet múltkorának történeteinek oly örömmel andalog, s a viruló mezőn a rajta elhullott hős árnyékát pillantja meg; kísérőjévé teszi a bajnoknak a poétát” stb. (KFÖM, I. 522.)

Az idézett Kölcsey-mondatot az teszi osszianistává, hogy a nemzeti múlt felé fordulást, a költészetnek nemzeti emlékezet közegeként való felfogását s az alapvetően republikánus költőszerepet összeköti a költő mély és összetett érzelmességével. Sajátos variánssá pedig a férfi- és női szerep felhasználása teszi, amely felidézi a nemzetkarakterológiai betétrész megkülönböztetését az (európai) romantikai, illetve a magyar karakteri szentimentalizmus között („ez fő vonását a szerelemtől, a magyar pedig hazájától és nemzeti fekvésétől kölcsönzi” – KFÖM, I. 513.). Ahogyan a nemzetkarakterológiai betétrészben a magyar szentimentalizmust a hazaszeretet ösztönzi (s nem a szerelemérzés), annak megfelelően látja a lemenő napban Ányos beszélője a haza s nem egy leánya képét. Az (európai) romantikai szentimentalizmus tehát a férfi-nő kapcsolatból, a magyar a férfi-haza kapcsolatból táplálkozik. A kétféle szentimentalizmus a NEMZETI HAGYOMÁNYOK-ban nem egyenrangú: az értekezés egy korábbi szakasza másodlagosnak minősíti a személyes érzelmek megéneklését a közösségi (nemzeti) emlékezet költészetbe foglalásához képest. Összefoglalva: a magyar karakteri szentimentalizmus, s különösen Ányos-portrébéli költészeti konkretizálása, nekem olyan osszianizmus-variációnak tűnik, amelyből hiányzik a feminin, és felerősített a férfias-republikánus összetevő.

## Jegyzetek

1. Acsiszaltság nyelvéről lásd: Lawrence E. Klein: THE THIRD EARL OF SHAFTESBURY AND THE PROGRESS OF POLITENESS = *Eighteenth-Century Studies*, 18 (1984–85). 186–214., s a szerző további művei. Magyarul: Kontler László: AZ ÁLLAM REJTJELMEI. BRIT KONZERVATIVIZMUS ÉS A POLITIKA KORA ÚJKORI NYELVEI. Bp., 1997. 188. skk.
2. Takáts József: MODERN MAGYAR POLITIKAI ESZMETÖRTÉNET. Bp., 2007. 19–20.
3. Hugh Blair: KRITIKAI ÉRTEKEZÉS OSSZIÁN KÖLTÉMÉNYEIRŐL (Részlet) = A SKÓT FELVILÁGOSODÁS. VÁL., szerk. s az utósót írta Horkay Hörcher Ferenc. Bp., 1996. 160.
4. Lásd például Ferenczi Attila kiváló tanulmányát: „NEM HAZAI PLÁNTA”. AZ ANTIK PARADIGMA KÖLCSEY NEMZETI HAGYOMÁNYOK CÍMŰ IRÁSÁBAN. *Ókor*, 2006/1. 15.
5. Pápay Sámuel: A MAGYAR LITERATÚRA ESMÉRETE. Veszprém, 1808. 76.
6. Teleki László: A MAGYAR NYELV ELÉMOZDÍTÁSÁRÓL BUZGÓ ESEKLEKÉSEI. Pest, 1806. 260–263.
7. Johann Gottfried Herder: AZ EMBERI MŰVELŐDÉS ÚJABB TÖRTÉNETFILOZÓFIÁJA = J. G. H.: ÉRTEKEZÉSEK, LEVELEK. Bp., 1983. 54–56.
8. Maurizio Viroli: PER AMORE DELLA PATRIA. PATTIOTISMO E NAZIONALISMO NELLA STORIA. Roma–Bari, 2001. 5–6.
9. I. m. 159. Mire e hosszú bekebelezési folyamat végbement – teszem hozzá már én –, a nacionalizmus nyelve más szempontból is átalakult, immár alapvetően természeti s nem kulturális képződménynek láttatva a nemzeteket. Lásd erről már hivatkozott tankönyvemet: Takáts: i. m. 69–70.
10. Uo. 111.
11. Takáts József: MAGYAR POLITIKAI BESZÉDMÓDOK A XIX. SZÁZAD ELEJÉN = MESTEREK, TANÍTVÁNYOK. ÜNNEPI TANULMÁNYKÖTET A HETVENÉVES CSETRI LAJOS TISZTELETÉRE. Szerk. Szajbély Mihály. Bp., 1999. 234–235.
12. Isaiah Berlin: A NACIONALIZMUS. VALAHA ELHANYAGOLTÁK, MA HATALMAS ÚR = AZ ANGOLSZÁSZ LIBERALIZMUS KLASSZIKUSAI. Szerk. Ludassy Mária. Bp., 1992. II. 225.
13. Horváth János: A MAGYAR IRODALMI NÉPIESSÉG FALUDITÓL PETŐFIG. Bp., 1978. 123.
14. Szauder József: KÖLCSEY FERENC. Bp., 1955. 122.
15. S. Varga Pál: A NEMZETI KÖLTÉSZET CSARNOKAI. Bp., 2005. 439.
16. Ferenczi: i. m. 18.
17. Radnóti Sándor: JÖJJ ÉS LÁSS! A MODERN MŰVÉSZETFOGALOM KELETKEZÉSE. WINCKELMANN ÉS A KÖVETKEZMÉNYEK. Bp., 2010. 509., 510.
18. Ernst H. Gombrich: MŰVÉSZET ÉS FEJLŐDÉS. Bp., 1987. 70.
19. Porkoláb Tibor: A „DICSŐSÉG TEMPLOMA”-KÉPZET ÉS A BÁRDKÖLTÉSZETI SZEREPHAGYOMÁNY = P. T.: „NAGYJAINKNAK PANTHEONJA ÉPÜL”. KÖZÖSSÉGI EMLÉKEZET, PANTEONIZÁCIÓ, EMLÉKBESZÉD. Bp., 2005. Különösen: 17–35.
20. Bíró Ferenc: A FELVILÁGOSODÁS KORÁNAK MAGYAR IRODALMA. Bp., 1995. 169–173.
21. Hász-Fehér Katalin: A „NEMZETI SZENTIMENTALIZMUS” PROGRAMJÁNAK EGYIK FORRÁSA: AZ OSSZIANIZMUS = SERTA PACIFICA. TANULMÁNYOK FRIED ISTVÁN 70. SZÜLETÉSNAPIJÁRA. Szerk. Ármeán Otília, Odorics Ferenc és Szörényi László. Szeged, 2004. 208–220. A kötethez nem, csak a tanulmány világhálón elérhető rövid változatához jutottam hozzá: [www.staff.u-szeged.hu/~feher/pub/ossz-honl.htm](http://www.staff.u-szeged.hu/~feher/pub/ossz-honl.htm).
22. Kerecsényi Dezső: KÖLCSEY FERENC. Bp., é. n. [1940]. 99., 102., 98.
23. Adam Potkay: VIRTUE AND MANNERS IN MACPHERSON’S POEMS OF OSSIAN. *Publications of the Modern Language Association*, 107 (1992). 1. 121–122.
24. Blair: i. m. 167.
25. Két további példa: Jerome McGann szerint Macpherson szövegeiben „*Írország és Skócia korai társadalmi civilizált heroizmus modelljei voltak*”. THE POETICS OF SENSIBILITY. A REVOLUTION IN LITERARY STYLE című könyvét idézi: Benkő Krisztián: ÖNKÍVÜLET. OLVASÓNAPLÓ A MAGYAR ROMANTIKÁRÓL. Pozsony, 2009. 33. – Sárközy Péter szerint az ossziáni énekek egyrészt fenntartották a primitív eredetiség illúzióját, másrészt az új érzékenységre alapozó szentimentális költészetet nyújtottak: PETRARCÁTÓL OSSZIÁNIG. A KÖLTÉSZET-ÉRTELMEZÉS MEGÚJULÁSA A XVIII. SZÁZADI OLASZ IRODALOMBAN. Bp., 1988. 133.

Tatár György

## AZ ARC ELREJTÉSE

„Mert elhagyatnak akkor mindenek.”  
(Pilinszky János: APOKRIF)

### 1

A Harry Potter-könyvek egyik bűbajos leleménye volt az iskola folyosóinak falán függő festményeknek az a sajátossága, hogy alakjaik el-elvándorolnak a helyükből. E ki tudja milyen korokból való megfakult képek hősei időről időre felkerekednek, hogy látogatába induljanak egymáshoz, ahol tiszteletüket téve belépnek valamelyik távolabbi festmény terébe. Ott minden jel szerint szívesen fogadják őket, talán még meg is vendégeslik, s híreket is cserélnek egymással. A hírek forrása nyilván mindaz, amit a festett alakok látnak, amikor képeik keretei közül kitekintenek, valamint a többi képtől nyert értesüléseik. Páncélba öltözött egykori főurak tesznek sietős látogatást egy-egy szomszédos csendéletnél, hogy virággal kedveskedjenek az iskola távoli szárnyának falán valamely festett hölgynek. A képre kíváncsi nézők ilyenkor csalódottan merednek a kiürült vászonra, miközben a magányos hölgy portréja zsúfolásig telik.

A festmények alakjai élik a maguk önálló életét, de szigorúan képéletet élnek: bár szóba elegendnek olykor a folyosói gyereksereggel, sosem jut eszükbe alálépni lakhelyük aranyozott keretei közül, és lábukat a kövezetre téve egy tökéletesen más életbe fogni. A nézők pedig tudomásul veszik, hogy a képek szeszélyesen elhelyezett ablakok, amelyek mind-mind ugyanarra az egy – ám a maga egységében előlük rejtett – világra nyílnak, arra az élő festményvilágra, melynek alakjai akkor is láthatók, amikor alábámulnak belőle a mi világunkra, és akkor is, amikor egymással vannak elfoglalva, s tudomást sem vesznek rólunk. Valamilyen életet akkor is élnek, amikor senki nem nézi őket, s bár életük egyáltalán nem időtlen, de más idő szerint telik, mint a miénk.

A költészet valósága emberemlékezet óta nyit efféle ablakokat a maga műveken túli egységes valóságára: Odüsszeusz ott harcol és ravaszkodik az ILIÁSZ gigantikus tájképén, miközben a háború végeztével kalandok közt hanyódva tart hazafelé egy másik eposz képi terében. Számptalan más ablakban pillanthatjuk még meg furfangos mosolyát, s ha utolsó nagy útjára volnánk kíváncsiak, Dante POKLÁ-ban arról is hajlandó beszámolni nekünk, ha megállunk előtte.

Persze, ahogyan feltehetőleg a Harry Potter-féle festmények alakjai is tisztában vannak azzal, hogy melyik kép keretei közül indultak vándorútjukra, s miután végigvendégeskedték a teljes galériát, hová is kell majd hazatérniük, ugyanúgy tudja Dante is, hogy bár szellemi értelemben az igazi Odüsszeusz túlvilági szavait szólaltatja meg, azért nem a saját, hanem Homérosz és Vergilius hősét kereste fel az ISTENI SZÍNJÁTÉK eldugott bugyrában. Bizonyára hasonlóan viszonyulnak saját fiktív szerzőségükhöz a pszeudepigrafikus írók alkotói is, amikor mondjuk valamely bibliai hős nevében alkotják meg apokalipszisukat. Az apokaliptikus szöveg az a vendéglátó festmény, ahonnan majd a látogatását s a rettentő üzenet elmondását követően a szónok visszatér bibliai szöveg-otthonába.

A középkori zsidó misztika szövegei is gyakran készítenek vándorútra a MISNA és a MIDRÁS alakjait, akik ilyenkor tisztelgő látogatást tesznek az eredeti szöveghez jutól térben és időben olykor roppant távolságra eső szövegekben, hogy azok olvasóival is

megosszák bölcsességüket. Van, amit az egyik szövegben elmondanak, s van, amit csak majd az egészen másutt és máskor készült másokban. A legismertebb ilyen példa a II. századi *misnai* bölcs, Rabbi Simon bar Jochai vendégszereplése a XIII. századi ZÓHÁR-ban. Erre az újtára ráadásul nem csupán fia, Eleázár, valamint barátai és tanítványai kísérték el, de útközben a kíséretébe szegődtek néhányan még a közbeeső időben – ti. a XII. században – felbukkant kabbalista könyv, a BAHIR fiktív rabbialakjai közül is. Utóbbiak nyilván örökké vendégek maradnak a ZÓHÁR-ban, hiszen nincs is hová hazatérniük szellemi kalandjaikat követően. Egyformán otthon vannak mindkét könyvben, hiszen még irodalmi létezésüket is csupán a nekik tulajdonított bölcsességnek köszönhetik. Mindazonáltal jól elvannak a valódi szövegtothonnal rendelkező barátaikkal. Senki nem érezteti velük, hogy csak akkor vannak, ha megszólalnak.

Ortodoxia és filológia viszálva máig nem ült el – és talán soha nem is fog elülni – abban a kérdésben, hogy vajon a ZÓHÁR fő részének szerzője azonos-e a II. századi messterrel. Ezt a kérdést azonban csupán a tisztára történeti megközelítés veti föl. Egy valóban filozófiai esztétika kérdése inkább így hangzana: feltéve, hogy csakugyan a XIII. századi Móse de Leon a ZÓHÁR valódi szerzője, a műben beszélő Simon bar Jochaj rabbi vajon azonos-e a MISNÁ-ban beszélő hasonló nevű rabbi? Ez a kérdés ugyanis az irodalmi személy szabadságfokának a kérdése, vagyis a szerző és a szellem megkülönböztethetőségének a kérdése. Ha egy festmény valamely alakjára ismerünk rá egy másik festményen, vajon valóban ugyanót látjuk-e viszont? Vajon azonos személy-e az ILLÁSZ és az ODÜSSZEIA Odüsszeusza?

De egy olyan helyzet bizonyosan az elképzelhetetlenség birodalmába tartozna, amelyben a Gershom Scholemtól szerzőnek tartott XIII. századi Móse de Leon hiába jelentené be szerzői igényét a ZÓHÁR-ra, mert a kabbala követői felháborodottan utasítanák vissza mint közönséges bitortlót, míg mások – bejelentése nyomán – istenkáromló műnek minősítenék alkotását. Móse de Leon ugyanis nem óhajtotta, hogy őt tartsák a ZÓHÁR szerzőjének, és talán misztikus értelemben valóban nem is tartotta magát annak. A ZÓHÁR ókori keletkezését tagadó Scholem ugyanis maga is álmélkodva állapítja meg, hogy e titokzatos mű összemérhetetlenül mélyebb remekmű, mint Móse de Leon saját misztikus szerzeményei. E jelenség különösen szembeötlő, amikor egyéb írásaiban – úgy mond – „saját” munkájából, vagyis a ZÓHÁR-ból idéz, és ezt az idézetet kommentálja. Egy közepes kabbalista szerző írja itt kommentárjait egy nagyon nagy kabbalista művéhez. Ha Scholemnek igaza van, s a két szerző azonos, alighanem ahhoz hasonló dologgal állunk szemben, mint Kierkegaard szerzői álneveinek esetében: itt sem az történik, hogy különböző műveit különböző szerzői neveken publikálta. Bizonyos értelemben csakugyan nem ő e művek szerzője. Kierkegaard előbb szerzőket költött, akik aztán létrehozták műveiket.

Mindenesetre a ZÓHÁR szerzője tagadta szerzőségét, és sosem került abba a helyzetbe, hogy műve igyekezett volna megszabadulni őtőle. Kierkegaard-t is csak fékezhetetlen játékos kedve készítette arra, hogy újabb álneveken élesen kritizálja álneven kiadott saját írásait. A dán gondolkodó nem képről képre vándorolt, hanem festőről festőre. De ezek a festők sem óhajtottak soha megszabadulni attól, aki őket festette.

## 2

Az úgynevezett holokausztirodalom mára beláthatatlan kiterjedésűvé vált. Ha a kifejezetten történettudományi munkák sokaságát nem is vesszük számításba, a fennmaradó művek Kierkegaard stádiumelméletének megfelelően csoportosíthatók. Az esztétikai életszemléletet roppant tömegű műalkotás, múzeum és megkoszorúzott emlékmű

képviseli, míg az etikai stádium kivált társadalomelméleti publicisztikában, társadalomfilozófiai és politikai eszmék rengetegében ölt testet. A vallási stádium szinte képviselet nélkül marad, mindenekelőtt a műfaj önállóságának hiánya miatt. A holokauszt fölvetette vallási kérdések többnyire nyomban teodiceai kérdésekké torkollnak, s így vagy a vallási eszmetörténetbe simulnak bele, vagy társadalmi-politikai eszmék etikai kritikájává lesznek.

Zsidó szemmel nézve az ismertté vált keresztyén – vallási – megközelítések közös fogyatékossága, hogy a teodicea klasszikus örökségét követve, a kérdés egésze az „ártatlanság” szenvedésének problémakörébe lesz gyűjtve, ahol értelemszerűen egyetlen kategória foglalja magába a vulkánkitörést, az áradásokat, a földrengést, a háborút, az éhínséget és Auschwitzot. Annak következtében, hogy a szenvedésteli katasztrófát emelik a maga általánosságában a magasabb fogalomká, tetszőlegessé válik a katasztrófa tárgya, vagyis az elmélkedésnek bármely tetszőleges embercsoport a megfelelő tárgya lesz, feltéve, hogy szenvedésére nem szolgált rá. Bárkit találjon is el a csapás, interpretációja egyetemes lesz, szenvedésével az egyetemes emberi szenvedést fogja képviselni. Csak ezt az egyetemességet elérve foglalhatja el az őt megillető helyét. A szenvedést előidéző itt csak valami partikuláris lehet, aki gaztettével váltja ki a szenvedés univerzalizálását, gaztettével lépteti elő az egyébként partikuláris embercsoportot az egyetemesség képviselőjévé.

Természetesen sokan felismerik, hogy a holokauszt tárgya nem volt – és a jövőben sem marad – tetszőleges, ám éppen ez a felismerés viszi aztán a további gondolkodást ismét csak tévútra, s vezet ki a kifejezetten vallási kérdésfeltevés köréből. Átlép a teológiai eszmetörténet körébe, ahol múltbeli fogalmak módosíthatásába fog, téves nézeteket gyomlál, és vallásdiplomáciai párbeszédet kezdeményez. Innen egyenes út vezet vissza a tisztára univerzális etikai kérdések területére, amely igyekszik magát vallási területként érteni félre. Kierkegaard-t parafrázálva: ha az etikai egyetemes általánosságát semmi nem képes „felfüggeszteni”, akkor az egész vallási stádium valójában csak az esztétikai és etikai művek területére tartozó tárgyak egyike. Vagyis nem teljesen önálló világlátási lehetőség, hanem művészileg ábrázolható és etikailag értékelhető objektum.

A kifejezetten vallási kérdés elkerülésének minden valószínűség szerint keresztyének és zsidók számára közös oka van. Ez a közös ok a *szövetség* fogalma. E fogalom elkerülése lők vissza minden vallási kérdésvetést az etika területére. A zsidó vallási gondolkodás szempontjából ugyanis a holokauszt elsősorban nem Isten egyetemes jóságának fogalmába ütközik botrányosan, hanem abba a ténybe, hogy a Mindenható nem más, mint Izrael Istene. A keresztyén gondolkodás ezt a pontot azért kényszerül kikertülni, mert az egyetemes jóság és szeretet fogalmával egyedül a büntetés fogalmát lehetne összeegyeztetnie, ez azonban kellemetlen közelségbe hozná a rettenet elkövetőivel, méghozzá nem csak őt magát, de Istent is. Az isteni büntetéssel ugyanis nem lehet nem egyetérteni, ehhez azonban még elvben is csak annak lehet joga, akit a büntetés sújt.

Mint számos másban, ebben a kérdésben is talán Kierkegaard jutott a legmesszebbre. VAGY-VAGY című monumentális művében nagyjából ezer oldalt szentel az esztétikai és az etikai stádium kifejtésének és vitájának, melynek a végén nem egészen húsz oldalon jelentkezik a vallási stádium a maga jól ismert, bizarr címével: AZ ÉPÜLETES, AMELY ABBAN A GONDOLATBAN VAN, HOGY ISTENNEL SZEMBEN SOHA NINCIGAZUNK. Ez a felülmúlhatatlan kis remekmű, amelybe egy szemernyi filozófiai teológia sem szorult, meg sem kísérli az embert érő csapásokat az isteni jóság fogalmával egyeztetni. A hit tárgyára szinte szót sem veszteget, csakis és kizárólag a hit szubjektív oldala érdekli: az ember Isten

iránti szeretete. A rövidke szöveg talán leglényegesebb mozzanata, hogy élesen megkülönbözteti azt az „épületes” gondolatot, miszerint Istennel szemben (pontosabb fordításban: Isten előtt) soha nincs igazunk, attól a gondolattól, hogy Istennek mindig igaza van. Mint megállapítja, Isten-fogalmunkból ugyan csakugyan szükségszerűen következik, hogy Istennek mindig igaza van, tehát hogy nekünk soha nincs igazunk, ebben a formájában azonban ez mindig utólagos következtetés, utólag adódik kényszerűen az előfeltevésből. Nem mi akarjuk, hogy így legyen, hanem voltaképp Isten akarja így, és ő kényszeríti ránk ezt a meggyőződést. A felismerés, miszerint Istennel szemben soha nincs igazunk, ily módon nem a szabad szeretet műve. Abban a felismerésben, szögezi le, hogy Istennek mindig igaza van, nincs semmi épületes, ezért egyetlen olyan gondolat sem lehet épületes, amely e felismerésből kényszerűen következik. A szabad istenfélelem, amely arra vágyik és azt akarja, hogy Istennel szemben soha ne legyen igaza, ebben az értelemben tehát nem is felismerés, hanem az Isten iránti szeretetnek az az elsőpró vágya, hogy soha ne lehessen igazunk vele szemben. A szerelemből és barátságából vett példák mind azt szolgálják, hogy az Isten iránti szeretet viszonyát fölé emeljék azoknak a viszonyoknak, amelyekben az embernek hol igaza van, hol nincs, bár ha csakugyan szeret, az emberközi viszonyokban is kétségbeesve ragaszkodik ahhoz, hogy ne neki legyen igaza.

És valóban, nemigen akad épületesebb gondolat annál, mint hogy Istennel szemben soha nincs igazunk. Kivéve talán egyet: hogy tudniillik ha az erre irányuló szerető akaratot Ő maga egészítette ki azzal a méltósággal, amit egy mindenható hatalommal kötött szövetség kölcsönöz. A szövetség vallási eszméje ugyanis lehetetlenné teszi, hogy a hitet kizárólag szubjektív oldala felől lehessen szemügyre venni. Egy híd, amelynek csak a felénk eső hídfője tapasztalható, lehet, hogy nem egyéb káprázatnál. Az természetesen elgondolható, hogy a hidat sűrűbbnél is sűrűbb köd borítsa, a tekintet számára áthatolhatatlanul. De kell, hogy valamiféle szimmetria álljon fenn a két part és a két hídfő között: olyan híd nem lehetséges, amelynek két végén más-más igazság kémleli a túlpartot. Ami itt nem igazság, az a túlparton sem lehet más. A szeretet, már ha valóban az, csakugyan arra vágyik, hogy a másikkal szemben soha ne legyen igaza. Csakhogy ugyanez a helyzet a túlparton is: ezért épült a híd.

### 3

Mielőtt rátérhetnénk egy olyan alkotás bemutatására, amelynek hőse kilépett az őt ábrázoló festmény keretei közül, mert talán méltatlannak érezte korlátozott képétét, röviden ismertetnünk kell alkotójának – a képhez képest egészen vázlatos és számos ponton bizonytalan – életútját. A feltehetőleg 1912-ben született Zvi Kolitz, litvániai jesivanövendék, a zsidógyűlölet infernális kitérési elől 1937-ben – ha igaz – anyjával és testvéreivel Németországon keresztül Itáliába menekül. Itt-tartózkodásának néhány éve alatt – ha igaz – történelmet hallgatott, és elvégzett egy tengerészeti főiskolát, miközben lélekben és átmenetileg Mussolini hívévé vált. A háború kitérését követően – ha igaz – Palesztinába települ, ahol csatlakozik a cionisták Jabotinsky-féle, ún. revizionista szárnyához. Fegyveres mozgalmi tevékenysége miatt a britek kétszer is börtönbe csukják, ahonnan egyszer csak – ha igaz – mint a brit hadsereg toborzó tisztje merül fel újra. Ettől fogva – ha igaz – bejárja az egész Közél-Keletet és Észak-Afrikát, hogy 1946-ban Buenos Airesben bukkanjon fel. Cionista toborzó körútjának ezen az állomásán, mint afféle íróembert, felkérlik, hogy írjon valamit a helyi hitközség jiddis nyelvű lapja, a *Jiddische Zeitung* jom-kippuri melléklete számára. Zvi Kolitz – két megtartandó előadása között – néhány napra bezárkózik a hotelszobájába.



Csak elképzelni tudjuk mindazt, amire később már ő maga sem emlékezett tisztán. A szoba tere lassan elsötétült, és a varsói gettófelkelés egyik tönkrelőtt helyiségévé omlott össze. Az idő az utolsó óra törmelékévé halmozódott, ahol a homályban, halott bajtársai közt utolsó elevenként, a Tarnopolból való haszid, Jossel Rakover róttá sorait valami papírrongyra, hogy majd egy üres benzinespalackban ráleljen valaki egyszer az összeégett romok között. Ahogy tekintete a félig befalazott ablakra esik, amelyen bevöröslik az esteledő nap fénye, leírja: „*A nap mit sem tud róla, milyen kevéssé is bánom, hogy nem fogom többet látni.*” Az alagút, amelyen a szerzőnek végig kellett haladnia, hogy eljusson élete utolsó színhelyéig, a rövid novella első fele volt, mely érzékletesen, de nem különösebben magas irodalmi színvonalon valamennyi családtagjának mind szörnyűbb elvesztéséről számol be, hogy végül társait is – köztük egy ötéves kisfiút – elvesztve, elérkezzék abba az utolsó jelenbe, amelyben éppen ír. A második részben többé már nem intézi szavait egy lehetséges utókor olvasóihoz. Egyedül Istenhez beszél, annak a *szövet-ségnek* a ráruházott felelősségéből, amelyet Isten – a jelek szerint – nem vállal.

Másnap nyilván megint fényárban úszott a hotelszoba, a nagy pillanat elmúlt. 1946. szeptember 25-én a jiddis nyelvű novella megjelent, majd rövidesen feledésbe merült. Szerzője egy évre rá gondoskodott még összegyűjtött novelláinak egy amerikai kiadásáról. Ebben a kötetben helyet foglalt a JOSSEL RAKOVER SZÓL ISTENHEZ. A fordítás mélyen az eredeti színvonala alatti, ráadásul a vallási mondandót hordozó bekezdések jó része – ismeretlen okból – kimaradt a szövegből. Minden jel arra utal, hogy nem csak a világ, de Koltitz maga is megfélemezett az írásáról: úgy tűnik, hogy már az angol fordítást sem olvasta el figyelmesen. Mintha csak Kant elhíresült formulája a felvilágosodásról állt volna itt tótágast: a kárhozottat „*kiskorúság*”, amelyben „*van egy könyv, amely az eszeműl szolgál*”, vagyis helyettem gondolkodik, ezúttal tényé vált. Itt egy írott szöveg csakugyan szerzője helyett élt és gondolkodott. Koltitz visszament Izraelbe, részt vett a fiatal állam első háborújában, elkészítette az első izraeli játékfilmet, majd Amerikába került, ahol meg-megújuló kísérleteket tett a világhír elnyerésére. Szerepelt producerként, írt sikertelen és közepes musicaleket a Broadwayn, jiddis karcolatokat írt, és sokat utazott. 2002-ben halt meg New Yorkban.

A költött alak, Jossel Rakover, hét esztendeig állhatott mozdulatlanul annak az irodalmi festménynek a terében, a romos díszletekkel körülvéve, amely festmény egy olyan folyosó falán függött, ahol senki sem járt többet, és senki sem látta. Istenhez intézett szavai azonban olyan súlyúak voltak, hogy magukkal vonták a kép sötét hátteréből, önálló életre keltették, és egy utólag javarészt felderíthetetlen vándorútra indították. 1954-ben a novella szövege gépiratban jutott el a Tel Aviv-i *Di goldene Keyt* (Az arany lánc) címen megjelenő, jiddis nyelvű folyóirathoz. A gépiratról hiányzott a szerző neve, valamint az eredeti megjelenésén még szereplő műfaji megjelölése: elbeszélés. A megrendült szerkesztők ismételten megkísérelték a szöveg hozzájuk vezető útját visszakövetni, és a gettó üszkös romjai közül előkerült eredeti kéziratot megszerezni. Úgy tűnt, a kéziratot kézzől kézre adó sokaságból ki-ki csak azt az egyet ismerte, aki a kezébe nyomta, s az út végén egy „ismeretlen lengyel zsidó” állt, aki az eredetit Varsóból Buenos Airesbe csempészte.

A szöveg belső eredetisége végül elnyomta a külső eredetiség kérdését, és a lap lekötölte az írást. Kései visszaemlékezésében a főszerkesztő – teljes joggal – szögezte le: soha nem olvastam meggyőzőbbet. Némileg tömörítették a szövegen, a halálra készülő Jossel Rakover elsietett mondatait helyenként kiigazították. A megrendülés hullámai elsősorban a vallásos közegre terjedtek ki. Néhány hónappal később az írást újraközölte a mün-

cheni *Die jüdische Zeitung*, és Jossel Rakover Istenhez intézett utolsó szavai kezdtek eljutni a zsidó világ legtávolabbi végeire is. Közben a szöveg újabb és újabb apró stílári javításokon és tömörsítésekben esett át. Izraelben lefordították héberre, majd világszerte utat talált a holokausztanak szentelt antológiákba, istentiszteleteken olvastak fel belőle részleteket. Amerikában elterjedt mind eredeti nyelvében, mind angol fordításokban, egyes változatait felvették helyi gyülekezetek imakönyveibe mint a vallási meditáció tárgyát. Mindeközben Berlinben egy lengyel zsidó menekült megmutatta Anna Maria Jokl német-zsidó íróőnek és pszichoterapeutának. A különlegesen érzékeny szellemiségű Jokl asszony személyén át lépett ki Jossel Rakover a zsidó ortodoxia szférájából először a világi zsidóság köreibbe, majd az ő német fordításának útján a nem zsidó világba is. Így jut el a szöveg – röviddel halála előtt – a mélyen megrendült Thomas Mannhoz, aki levelében „szövbemerkolő emberi és vallási dokumentumnak” nevezi, majd egy francia fordításon keresztül Emanuel Lévinashoz. Utóbbi egy csillogó esszével reagál rá (JOBBAN SZERETNI A TŐRÁT, MINT ISTENT), amelyben melleleg megjelenik egy finom sejtelen is: „Az imént olvastunk egy szép és igaz szöveget, olyan igazat, amilyen egyedül csak a fikció lehet.”

Az 1955-ös német fordítást több rádióműsorban is felolvasták, s végül ennek a híre eljutott New Yorkba, Zvi Kolitzhoz is. Különböző szerkesztőségekhez eljuttatott leveleiben felhívja a figyelmet saját szerzőségére, s jelzi, hogy irodalmi alkotásról van szó, amelynek írója soha nem járt Varsóban. Feltartóztathatatlan botrány tör ki, legalábbis a zsidó világnak azokon a részein, ahol szerzői igényéről egyáltalán tudomást szereznek. Ha eltekintünk attól a jelentős tömegtől, amelyik szerint csupán egy kisztíli alszerző fellépéséről van szó, aki a halott Jossel Rakover képében óhajt tetszelegni, az elemntáris felháborodásnak nagyjából két fő iránya volt. A világi közönség számára az írás vallásos karakterét nyomban elfogadhatatlanná tette, hogy mostantól irodalmi alkotásként kellett szemlélnie. A megdöbbenés helyét elfoglalja a vádaskodás, miszerint a szerző misztifikációval óhajtotta művét irodalmi hírnévhez segíteni, és többek között ezért nem leplezte le magát eddig. A közvélemény másik oldala az, amelyiket az a pusztatény, hogy az eddig megrendülten fogadott blaszfémikus szavakat nem a halott Jossel Rakoveről kellett hallania, hanem egy eleven szerzőtől, arra kényszeríti, hogy immár minden megrendültség nélkül hallja blaszfémianak. A méltatlankodásokból világosan kivehető, mennyire nem képes szinte senki megbirkózni azzal az új képpel, hogy az Istennel perbe szálló halott vértanú helyén egy íróasztala mellett körmölő embert kell látnia. A személyes szférát is súlyosan érintő sajtóháborúban, a németországi támadások keresztüzébe került Jokl asszony hiába érvel azzal, hogy mit sem változtatna a Jób könyvéről alkotott képünkön, ha azt is tudnánk, hogyan nézett ki az az ember, aki leírta. Ő az egyetlen, aki továbbra is tisztán látja egy – immár – irodalmi mű nem irodalmi jelentőségét, s aki sokéves levelezésükben próbálja Kolitzot meggyőzni, hogy „*nőjön fel saját nagyságához*”. Ez az erőfeszítés végül hiábavalónak bizonyult: Jossel Rakover közelebbi szellemi társa maradt Jokl asszonymak, mint Zvi Kolitznak.

#### 4

A bibliai Jób alakjára Jossel Rakover is több ízben utal. Csakhogy még a BIBLIÁ-ban a barátok az isteni igazságosság mellett nem utolsósorban azért tudnak érvelni, mert őket elkerülték a csapások, Jossel azért irigyli a maga társait, mert azok már nem élnek. A halott barátok arcáról olvassa le annak kissé gunyoros kifejezését, hogy ők már tudnak valamit, amit rövidesen ő is tudni fog, de most még csak nem is sejt. Jóbbal ellentétben Josselt nem egyszerűen halott barátai veszik körül, hanem halott népe várja, hogy ő is csatlakozzék hozzájuk. Jób hite nem csupán Jób lenyűgöző állhatatosságát tanúsítja a

BIBLIÁ-ban, hanem Isten-viszonyának változhatatlanságát is. Ez az a pont, ahová Jossel nem követi őt.

Ezt mondja: „*Mindazok után, amiket megélttem, nem mondhatom, hogy Istenhez való viszonyom mit sem változott. De azt egész bizonyossággal mondhatom, hogy a hitem öbenne nem változott hajszaínyit sem. Azelőtt, amikor még jó dolgom volt, úgy viszonyultam hozzá, mint valakihez, aki mindig kegyet [cheszed] gyakorolt velem, s akivel szemben mindig tartozásom van. Most azonban olyan az én viszonyom hozzá, mint valakihez, akinek magának is van nekem valami tartozása. Ezért úgy tartom, megvan hozzá a jogom, hogy figyelmeztessem Őt.*” Következő mondatában pedig azzal határolja el magát Jóbtól, hogy ő nem arra szólítja Istent, hogy mutasson rá arra a bűnére, amely miatt mindez éri őt. „*Nálam nagyobbak és jobbak – folytatja – bizonyosak abban, hogy ez most nem a bűnök büntetésének a kérdése, hanem valami egészen különös megy végbe a világban: ez az arc elrejtésének [hasztoresz ponim] az ideje.*”

Hogy Isten elrejtí arcát a világ elől, Jossel értelmezésében annyit tesz, hogy „*az emberek ki lesznek szolgáltatva saját vad hajlamaiknak*” (vagy: ösztöneiknek – *jecorim*). Az ilyen állapotban természetes, ha az első áldozatok azok, akik által „*az isteni és tiszta*” jelen van a világban. Jóllehet népünk sorsának gyökerei a történelemtől mélyebbre, Isten kifürkészhetetlenségének mélyébe nyúlnak, ez nem jelenti, hogy egy hívő zsidó egyszerűen rábólint az ítéletre (*macdek ha-din*). „*Azt mondani, hogy megérdemljük a verést, ami bennünket ér, annyi, mint megvetni magunkat és szentségteleníteni a Nevet [Sém ha-mefores].*” A BIBLIÁ-ban az ellenséges dűlás és pusztítás csakugyan gyakran jelenik meg isteni büntetés gyanánt. Ám ott a támadó hatalmak Izraelre nem mint Izraelre vetik rá magukat: bárkit letipornának, aki a hódításaik útjába esne. Isten büntető tette inkább abban áll, hogy bizonyos értelemben félreáll az útjukból. Az ellenséges birodalmak nem Isten népe ellen harcolnak, így nem is Isten ellen, akiről többnyire tudomással sem bírnak. Jossel teljes joggal hiszi, hogy ha a véres gyűlölet kifejezetten Izrael népe – mint olyan – ellen irányul, akkor az nem lehet isteni büntetés. Akkor csakugyan, isteni büntetésként való elfogadása ennek a gyűlöletnek az istenkáromló elfogadása volna. Az volna az igazi pártütés. Hiszen a mondás érvényes: az ellenségem szövetségese az ellenségem. Márpedig ennek a népnek Isten a szövetségese, akkor is, ha valamiért – az ujját sem mozdítja. Aki ezt a vérengzést isteni büntetésnek látja, az az azt mozgató gyűlöletet is Istennek tulajdonítja. Istennek azonban nem lehet gyűlöletes szövetségese. A benne hívő nép méltósága összefügg Isten méltóságával.

A BIBLIÁ-ban Isten arcának elrejtése (*haszarat panim* vagy *hesztér panim*) két, egymáshoz közel álló, de nem egészen egyforma jelentésben bukkan elő. Az egyiknek legjellegzetesebb példája a DEUT. 31,17–18. Így beszél Isten a szövetséget esetleg megszegő népről: „*És fellobban haragom ellene azon a napon, és elhagyom őket, és elrejtöm arcomat előlük [...]. És én elrejtöm, bizony elrejtöm arcomat azon a napon, minden rosszért, amit tett, mert idegen istenekhez fordult.*” Ezen és az összes többi hasonló helyen félreérthetetlenül büntetésről van szó, csakúgy, mint a számos zsoltárhely esetében, ahol a zsoltár individuális, lírai éneke kéri Istent, hogy ne rejtse el előle az arcát. Mindezekben a helyeken Isten egyes-egyedül a világban hozzá legközelebb álló „hozzátartozóját”, a saját népét, világban való jelenlétének egyetlen tanúját, a szövetségését fenyegeti haragjával. Jossel ugyan szintén az isteni arc elrejtéséről beszél, de háromszor is megismétli, hogy ez az elrejtés ezúttal nem Izrael, hanem a világ elől történik. Az isteni arc a világ egészétől fordul el, az elrejtőzés az önmagának immár kiszolgáltatott mindenséget éri. Jossel megállapítása szerint érthető, hogy az isteni arc eltűnésének első áldozata az lesz, aki eddig ennek az arcnak a világosságában járt.

Az arc elrejtésének másik – jóval ritkább – jelentésével például ÉZSAJÁS 45,15-ben találkozunk: „Bizony, te rejtőzködő Isten vagy [Él misztatér], Izrael Istene, szabadító!” Ezt a helyet nem véletlenül szokás a DEUT. 29,28-hoz kötni: „A rejtettek [ha-nisztarót] az Úréi, Istenüinkéi, a nyilvánítottak [ha-niglót] a mieink és fiainkéi örökre [ad-olam, tk. a világidőre].” Fontos és igen jellemző, ahogy Rasi érti ezt az utóbbit: ne tőrődj azzal, hogy társaid mit gondolnak az ő szívében, hogy odabent netán elfordultak Istentől, ez rejtve van előled, és egyedül Istenre tartozik. Te a magad szívével foglalkozz, ami nyitva áll előtted. – Radikálisan más, kifejezetten ismeretelméleti dimenziót nyer azonban a két hely egymásra vonatkoztatása, amely megalapozza az arc elrejtésének és a rejtőzködő Istennek (*deus absconditus*) a gyakori azonosítását. Míg az arc elrejtése éppen azért olyan fenyegető, mert a személyes szeretet elfogultságának (*nasz'a panim*) a visszavonásával fenyeget, addig a rejtőzködő Isten fogalma alapvetően ismeretelméleti fogalom. Rejtett mindaz, ami nem kinyilatkoztatott.

Ezt az ismeretelméleti fogalmat állítja például Luther a hit szolgálatába. Erasmus elleni vitáiratában az 1525-ben keletkezett A SZOLGAI AKARAT című munkájának X. fejezete a DEUS ABSCONDITUS címet hordja. Idézi Erasmus kérdését, amely így hangzott: „Vajon megsiratja-e az igazságos Isten népe halálát, amelyet saját maga okozott neki? Ez ugyanis nagyon értelmetlennek tűnik!” Luther válaszol: „...másképpen kell vitatkoznunk arról az Istenről, illetve isteni akaratról, amit nekünk prédikálnak, kinyilatkoztatnak és felajánlanak, és másként arról, akit nem prédikálnak, nem nyilatkoztatnak ki, és nem ajánlanak fel. Amennyiben Isten rejtőzik előlünk, és nem akarja, hogy őt megismerjük – semmi közünk hozzá.”

Ha Luther olvashatta volna Kantot, ennek a fejezetnek talán az volna a címe, hogy *A tiszta hit kritikája*. Nagy pontossággal és szenvedéllyel jelöli ki a hit határait, amelyeken belül az írott kinyilatkoztatás lehetővé teszi Istennek és akaratának a megismerését, s amelyeken túl a magánvaló Isten helyezkedik el, ahová a hit átmerészkedése tiltott határátlépésnek minősül. Egyedül a „prédikált” Isten a tapasztalható, Isten önmagában túl van minden lehetséges tapasztalatunkon, ezért a hitnek ott semmi keresnivalója. Ugyanakkor Luther ezt a saját fenségében előlünk rejtőzködő Istent nevezi „személynek”, megkülönböztetve az „igétől”. Leszögezi, hogy Isten sok mindent cselekszik, amit ígéjében nem mutat meg, és sok mindent akar, amit ígéje ugyancsak nem jelez. Azt a példát hozza fel, hogy ígéje szerint nem kívánja a bűnös ember halálát, de kikutathatatlan akaratával akarja. Nekünk azonban Isten szavára kell ügyelnünk, nem pedig számunkra kifürkészhetetlen akaratára.

Isten rejtett és számunkra nem firtatható akaratán itt Luther voltaképpen azt érti, amilyen a számunkra érthetetlen valóság. Hiszen a látszólag jelentéssel nem bíró, vagyis a kinyilatkoztatás fényében világos jelentéssel nem felruházható történések is nyilván Isten akaratából fakadnak, de ennek az akaratnak az értelme rejtve van előlünk. Luther *deus absconditus*a voltaképpen azonos Jób Istenével, aki egészen a könyv végéig hallgat, hogy végül a forgószelelől válaszolva teremtésének beláthatatlan monumentalitását mutassa fel. Luther alázatos tisztelettel a valóságból következtet a magánvaló isteni személy rejtőzködésére, Jób elámultan leborul a látvány előtt, aminek sajátossága abban áll, hogy a rejtőzködést firtató kérdéseire válaszul Isten magát ezt a rejtőzködést tárta a szeme elé. Kinyilatkoztatta, hogy rejtőzik.

A kabbalista hagyomány Írás- és viláértelmezése voltaképpen ezen a tényen alapszik: Isten rejtőzködése, azaz teremtését és kinyilatkoztatását megelőző, illetve azokon kívüli léte is nyomot hagyott a kinyilatkoztatáson. Utóbbi voltaképpen Isten felénk fordított arca. A szimbolikus gondolkodás egészen odáig képes előrehatolni, amíg Isten

személy volta – ha rejtőzve is, de – még tart. Isten benső lényének titkai – a kabbala szerint – még mind az arcához tartoznak. A kutatás útja egyedül ott szakad meg, ahol a tökéletes és végtelen személytelenséghez ér (*Éjn Szof*), vagyis ahol Isten személylé válása egyáltalán elkezdődik. Ami ezen túl van, már nem arc. Márpedig Jossel Rakover szerint világunk valósága érkezett el erre a pontra. Nem a filozófiai vagy teológiai gondolkodás jutott el a létezés kikövetkeztethető kezdetéhez, hanem mindenségünk valósága.

## 5

Ha az arc elrejtése nem büntetés és nem is ismeretelméleti fogalom, vagyis Isten minden elől rejtette el az arcát, ami nem ő, akkor a luriánus kabbala kiinduló helyzetéhez értünk vissza. Ezt az állapotot a tökéletesen személytelen, végtelen istenség uralja (az *Éjn Szof*), az Egy és Minden: az önmaga mindenségében nyugvó végtelenség. A luriánus kabbalában ez az állapot mind a teremtést, mind Isten személylé válását megelőzi. E végtelenség megfoghatatlan akarata űrt nyit magában, hogy a semmi önmagán kívüli terét létesítse. Ezt az önmagából való kihúzódot nevezik a kabbalának ez a hagyománya *cimcum*-nak, amelynek kettős célja van: egyfelől megszüli azt a semmit, ami lehetővé teszi a semmiből való teremtést, másfelől Isten és a semmi így megjelenő kettőssége képezi az első moccanást a végtelenség személylé válásában. Személy csak valamihez vagy valakihez való viszonyban létezhet: az első viszony a semmihez való viszony, mégpedig – esetünkben – a saját semmijéhez való viszony. E pillanatban ugyanis Istennel szemben még semmi más nem áll, csak az az egyetlen semmi, ahol ő nincs. Más semmi még nem „létezik”. A luriánus kabbala további fejtegetése a teremtés részleteivel együtt számunkra most mellőzhető. Ami lényeges belőle, hogy Josselnek az a megállapítása, miszerint az arc elrejtése ezúttal a mindeneknek, vagyis a világnak és az embernek a maga egészében szól, ezt a *cimcum*-ot idézi fel, azzal a mindent meghatározó különbséggel, hogy Isten teremtett világa immár létezik.

Schelling jóval későbbi megfogalmazásával élve, eredetileg az Egy és Minden lemondott Minden voltáról, hogy az így magára maradó Egy mellett létezhesek más is. Ha szabad így fogalmaznunk: a teremtés tere Isten „hült helye”. Ahogyan a világmindenség létezését gyakor Istennek ez az önmagára zsugorodása tette lehetővé, teret engedvén a semminek, ahová a teremtés és kinyilatkoztatás kiléphet belőle, úgy vonja most ismét vissza magát, semmivé minősítve minden rajta kívülit. Természetesen mindaz, ami egyszer már meg lett teremtve, továbbra is fennmarad és létezik, talán úgy pontos, ha azt mondjuk: egyedül Isten vonatkozásában lesz újra semmivé. Isten abból az arcból, abból az identitásából vonja vissza magát, ahol ő a teremtő és kinyilatkozó, miközben a magára maradó világról lefoszlik az az arc, vagyis identitás, hogy ő a teremtett világ. A világ önazonosságán, mégpedig teremtett mindenségként való önazonosságán törés támad, amiből minden irányban repedések futnak recsegve szét. Mint az üvegtábla, amit egy ponton ütés ért, az önmagával való azonosság sérül, ahogy az átlátszóság eltűnése végigfut az egész felületen. Minden elkezd elválni mindentől. A létezés egyes elemei, ha észlelik is egymást, nem tudják többé, nem álmodnak-e. Belülről semmit sem tudnak immár egymás valóságáról, vagyis közös valóságukról. Minden olyan, mintha semmi sem változott volna, de a valóság a legmélyéig megroppant. Minden elrejtőzik, ami arc. „Ez az arc elrejtésének az ideje.”

Jossel Rakover – ha tetszik: istenkáromló – hite mindenekelőtt abban áll, hogy Isten elrejtett arcához hűségesebb, mint Isten maga. Népeinek arcát gyakor Isten feléje for-

dított arca alakította olyanná, amilyen. Jossel most ezt az arcot fordítja a felé az Isten felé, aki visszavonult a maga örök, elérhetetlen és az embervilággal semmilyen vonatkozásban nem álló önmagába. Arra figyelmezteti Istent, mivel is járhat Izrael Istenére nézve – Izrael szörnyű pusztulása. Isten igazságának jelenléte a világban, ennek az igazságának a megvalósulása nem egyedül Istenen múlik, hanem – a szövetség erejénél fogva – Istennek legalább akkora szüksége van az emberre, mint az embernek órá. Nem csak a világnak van szüksége az isteni arcra: Istennek magának is. Mindkettőjük arca csak úgy őrizhető meg, ha egymásban látják magukat.

A szövetség kölcsönös felelősséget is jelent, nem csupán engedelmességet. Jossel e felelősség rá eső részét veszi magára, amikor inti Istent: „*Én hiszek Izrael Istenében, ha mindent el is követ, hogy ne higgyek benne.*” Majd kérdései sorjázna: „*Azt mondd, vétkeztünk. Természetesen vétkeztünk. [...] Azt akarom azonban, hogy mondd meg nekem, van-e olyan bűn a világon, ami ilyen büntetést érdemel? Azt mondd, meg fogsz fizetni gyűlölőinknek. [...] Azt akarom azonban, hogy mondd meg nekem, van-e olyan büntetés a világon, amellyel bűnhódni lehet mindazért, amit elkövettek rajtunk?*” Részvétre és megbocsátásra szólítja fel Istent mindazok iránt, akik szerencsétlenségükben elfordultak tőle, mert elvesztették a hitüket abban, hogy Isten az ő atyjuk volna. Ő, Jossel azonban tudja, hogy Isten valóban az ő Istene: „*Mert ha nem az én Istenem vagy, kinek az Istene vagy akkor? A gyilkosok Istene?*” Majd egy félelmetes mondat: „*Nem dicsőülhetlek azokért a tettekért, amelyeket eltűrsz. Áldalak és dicsőítelek azonban rettenő nagyságodért, amely nyilván roppant lehet, ha még ami most történik, az sem tesz benyomást rád.*” A halotti imát megelőző utolsó szavai pedig így hangzanak: „*Halálra kínozhatsz, mindig hinni fogok benned. Mindig szeretni foglak, mindig, egyedül téged – akár ellenedre is!*”

Végtelen romhalmaz kering az űrben. Valahol az üszkös omladékok között a mélyben egy elfeledett palackba zárt papírrongy várja, hogy címzettje egy napon megtalálja.

Gergely Ágnes

## KÉSEI BÚCSÚ RÁBA GYÖRGYTŐL

*„Hiszen majdnem mindenkivel ugyanez történt, elhidegülésekről, Felfüggesztett beszélőviszonyokról, visszaküldött tiszteletpéldányokról És más hasonló esetekről lehetett hallani, így hát köztünk is Megszakadt minden kapcsolat...”*

(Ferenc Győző)

Köztünk is megszakadt minden kapcsolat, bár valójában nem volt minek megszakadnia. A forradalom után ő volt az egyik szerkesztője a Béranger-kötetnek, Béranger nagy becsben állt, hiszen Petőfi szerette, s valahogyan bekerültem a fordítók közé mint pályakezdő, gyengén tudtam franciául, akkor szereztem diplomát magyarból–angolból. Félttem ettől a fordítástól, *Le vieux*

*sergeant* volt a vers címe, a ritmizálásnál a fülemre bíztam magam. Mit művelt maga, mondta Rába, miután a kész munkát fölvittem neki; a Pannónia utcában lakott. Anapaestusban fordított le egy jambikus verset!, mondta, inkább csalódottan, mint dühösen, és hozzátette, a nyelvi szerkesztő azt írta erről: „A mai fiatalok egyáltalán nem tudnak prozódíát.” Izzalmamban nem értettem a nyelvi szerkesztő nevét, valamilyen Pál, úgy hallottam, Ignotus. Nagyon szégyelltem magam. Mennyi időm van, hogy áttegyem a verset anapaestusból jambusba?, kérdeztem. Egy éjszaka, felelte Rába. Hajnalra elkészültem a fordítással, fölvittem újra, kedvesen fogadott, hellyel kínált. Láttam a képeit, régi bútorát, a keleti napfényt, milyen szép otthona van, mondtam bizonyos szomorúsággal; egy körúti lakásban albérlő voltam akkor. Rába arcán megjelent az az ironikus mosoly, amelyet később annyiszor láttam, a bársekreányhoz lépett, és azt kérdezte, konyakot? Nem, nem kérek, mondtam riadtan, és elkészöntem. Utána már csak egyszer dolgoztunk együtt, angol fordításokat kért egy antológiába, a munkát postán küldtem el, ő kérte így. Tíz év sem telt bele, a Pannónia utcába költöztem én is, a következő évtizedekben néha feljött értem, kávéit ittunk, aztán sétáltunk a Duna-parton, észrevettem, hogy idegesíti, ha a vallásomról beszélek, ezért kerültem ezt a témát. Aztán váratlanul ő hozta fel, hogy a háború alatt vasúti pályaeépítésen dolgozott mint munkaszolgálatos, és a századból ő bírta a legjobban cipelni a vasúti síneket. A hetvenes évek közepén Londonban fölkerestem Ignotus Pált, vittem neki egy példányt *A tolmács* című regényemből, s fölidéztem a mondatot: „A mai fiatalok egyáltalán nem tudnak prozódíát.” Bocsásson meg, mondta Ignotus, bocsásson meg, ha így volt, én már nem emlékszem; és széttárta a karját a fekete falú szobában, a rendetlen íróasztal mögött; kiegészített a lakásom, meghalt a feleségem; ezt mondta, és én menekülve jöttem ki a szobából, Ignotus kedves gratuláló lapját azóta őrzöm. Az incidenst Rábának mintegy húsz évvel később mondtam el; nem Ignotus Pál volt a kötet nyelvi szerkesztője, hanem Justus Pál, Rába csak ennyit válaszolt. Hát persze, a börtönből szabadult Justus Pál! Ezután Rábával egyre ritkábban találkoztunk, könyveinkből mindig küldtünk egymásnak, mindig írtunk egymásnak a kötetekről levelet (figyeld meg, mondta egyszer

Fodor Bandi, az aláírása minden levélen a lap széléig ér), és boldog voltam, hogy verseiben visszatért a fiatakkori megbabolázott szenvedélyhez, a formához, az egyszerre szikár és finom férfiassághoz, aztán egy tévéműsor után, amelyben az öregedésről, az öregedés elviseléséről beszéltem, fölhevítve, így talán először és utoljára: fölhevítve és gratulált, ízléses volt, mondta.

Utolsó verseskönyvéről még elmondtam a véleményemet, telefonon, akkor jött haza az otthonból, nem látogattam meg, félttem, hogy elküld, vagy nem tudunk miről beszélni; nem tudom, mitől félttem igazán.

A temetésére kimentem, ügyefogyottan, három szál fehér virággal, hallgattam a református papot, és arra gondoltam, sosem tudnám elmondani Neki, itt nyugszik egy bátor fiatalember, publikált a *Nyugatban*, élete nagy korszakaiban kitűnő verset írt, szerepszerűen átélt nyugatos monográfiákat; a nyugatosok műfordításairól közzétett munkája nekem tankönyvem máig, és a vállán, a vállán, a vállán vitte egykor ennek az országnak a vasúti sínjeit.

Karafiáth Orsolya

---

## BECSAPÓDÁS

„Kívánom azt a hullócsillagot.  
El is kapom majd. Épp a föld felett.  
Utolsó fénye áttapad kezemre.  
Ki akkor hozzám ér, belém szeret.”

Így gondoltam, de persze mégsem így lett.  
Bukjon: akartam. Akkor és azonnal.  
Bejárható pályák helyett: robaj.  
Meddő kráter, árnyékoló betonfal.

Tudtam, hová csapódjon, pontosan.  
„Vágódjon át a légen, célra tartva!  
Hozzám essen! Legyen pompás zuhanta!”

Fénye kopottra mattult. Általam.  
Csak véletlen, mi egyszer összefénylett.  
Bárhol legyenek, most már hunyjon ki végleg.



## SHORTCUT

A fájdalmat töröld ki, vágd el, úszd meg.  
Ne menj utána! Nincsen! Épp csak érzed.  
Útnak csak tűnt, véletlenül követtük.  
Végének látszott, mintha partszegélynek.

Fentről egyszer beúszott – szinte tenger,  
pedig sehol; a nedves föld szaga.  
A serpentinén durva féknyomok.  
Nagyobb eső se mossa el soha.

S a panzióban senki nem lakik,  
a kulcs a portán, képtelen szobák:  
nyilván a vízre néznek, nagy terasszal,  
és nyilván hogy ugyan, és nincs tovább.

A testem nem. Az arcom nem. Nem itt.  
Nem itt a tévedés se. Nem sehol.  
Nem rossz. Nem itt, te sem. Nem együtt.  
Az ágy se, zúgás, hullám: nem, dehogy.

Pezsgőszínű az ég! Hogy fodrozódik!  
Elédbe vág, poros, szemed lehunyod!  
Nehéz a lég. Hogy szomjazzuk: valóság.  
De megkerül minket, mit nem tudunk.

Imre Flóra

---

## AZ IDŐ

az idő is hidegre fordult  
megint csontig átjár a szél  
homályban kanyarog a mélyút  
rejtőzködne most ami él

sose voltam sötétebb tompább  
ilyen kínzón reménytelen  
fuldokló szükség űz tehozzád  
nem könnyűkedvű szerelem

vállad gödrébe bújni engedj  
arcom rejteni mellkasodra  
tarts meg minden tagom remeg

nem tart soká addig szeretgess  
mint egy haldoklót simogatva  
egy kismacsát vagy gyermeket

---

## ÉVEZREDEK

boltozatos homlokod kék szemed  
finom kezed enyhe beszédhibád  
elégikus-derűs évezredek  
ahogy mondatod új témára vált

és visszautal egy határozód  
ahogyan megfeszül a szerkezet  
alany és tárgy között ahogy az ott  
átértékeli finoman az itteket

és mosolyogsz és mosolygok veled  
egymásra nézünk szempillánk se rezzen  
pupillánk tágul-szűkül megremeg  
nevetés bujkál időkbén terekben

és játék minden és semmi se az  
nyárég szemed sokértelmű szavad

## EGY CSONKÁN MEGISMERT LÍRAI REMEKMŰRŐL

Amikor a *Nagyvilág* 1958 márciusában hiánypótló áttekintést adott a kortárs olasz irodalomról, az akkor már világszerte ismert, egy éve halott Umberto Saba nálunk is országos figyelmet kapott. A bemutató válogatásban leghíresebb verse (A MIA MOGLIE) is szerepelt, FELESÉGEMHEZ címmel, Képes Géza fordításában. Ám különös megoldásképpen csonkán: hat versszakából a második, a harmadik és a negyedik hiányzott. Ezt a csonka fordítást vették át a későbbi kiadások is, a SÖVÁRGÁS című önálló Saba-kötet és két reprezentatív antológia, az 1965-ös MODERN OLASZ KÖLTŐK és az 1966-os OLASZ KÖLTŐK ANTOLÓGIÁJA. A szerelmes vers teljes szövegét a magyar olvasó mindmáig nem ismerheti.

Arról, hogy magyar változatban miért maradt hiányos a vers, ma már csak föltevésünk lehetnek. Akár egyszerű technikai okokra is gondolhatunk, például arra, hogy a *Nagyvilág* számára időzavar miatt nem készült el a teljes fordítás, és a későbbi kiadások már beérték az ismert csonka változattal. De fölmerülhet bennünk az a gondolat is, hogy a hiányt a befogadás lélektana okozta. Saba versét eleinte Olaszországban is megütöközéssel, mosollyal vagy csúfondáros nevetéssel fogadta az irodalmi közvélemény, s meglehet, hogy nálunk még az ötvenes-hatvanas évek kiadói gyakorlata is bizarrnak ítélte, és jótékonyan szánt mulasztással, megkurtítva adta közre.

A vers zavarba ejtő különössége abban áll, hogy a lírai én állatokhoz hasonlítja szeretett feleségét, versszakonként újabb és újabb állathoz, s nemegyszer éppen olyan-

hoz, amely a köznyelvben pejoratív metaforája a nőnek: tyúkhöz („zsenge jérce”), tehénhez („vemhes üsző”), szukához („elnyúlt [nőstény] kutya”). Nem csoda, hogy maga a címzett is igencsak meglepődött, amikor először meghallgatta. „Majdhogynem veszekedni kezdett”, emlékezik vissza a költő-férj. Ám a feleséget a hitvesi szó, a tanácstalan olvasótábort pedig maga a vers győzte meg előbb-utóbb arról, hogy ezek a jószágok – „a többi jámbor, / Istennek kedves állat”-tal együtt – a költészet erejéből Assisi Szent Ferenc NAPHIMNUSZ-ának állatseregévé lényegülnek át, nőstényeik pedig egyenesen a *dolce stil nuovo* eszményített nőalakjaihoz közelítenek: összekötők a földi világ és Isten között. A versben az irodalomkritika ma már egyértelműen ferences áhítatot lát.

Saba éles szemű kritikusa volt önmagának. Se téren is tudott meghökkentőt nyújtani, Giuseppe Carimandrei álnéven kritikai írásokat közölt saját verseiről. E sajátos elemző-komentáló értékelésekben időtálló, ma már általánosan elfogadott ítéleteket mondott ki. Az idő azóta tényekkel igazolta azt a jóslatát, hogy a FELESÉGEMNEK sohasem maradhat majd ki a VÁLOGATOTT VERSEK köteteiből, s hogy aki egyetlen Sabaverset őriz majd emlékezetében, az ezt a verset fogja őrizni. És Carimandrei-Saba a sorokban rejlő gyermeki naivságról is örök érvényűen fogalmazta meg: „ha egy gyermek megházasodhatna, és feleségéhez verset írna, ezt írná”.

Ideje, hogy a verset teljes magyar fordításban is megismerjük.

Szénási Ferenc

---

Umberto Saba

---

## FELESÉGEMNEK

Olyan vagy te, akár egy  
fehér s még zsenge jérce.  
Szellő borzolja tollát,  
iszik, feje lebiccen,  
kapirgál, ám a lépte  
rád vall, illón tehozzád,  
királynő lépteiddel  
jár-kelek, begyes-kevélyen  
lépdél a kert fűvében.  
Jobb teremtés a hímnél.  
Miképp a többi jámbor,  
Istennek kedves állat  
között is rendre-sorra  
jobb párjánál a nöstény.  
Ha szemem nem csal, és ha eltűnődvén  
jól ítélek, bennük lelhetsz rokonra,  
és nem más asszonyokban.  
S alkonyodóban,  
ha az álom is eljön,  
a tyúknép oly szelíden és kesergőn  
pöröl, mint te bajaidat sorolva,  
s magad sem veszed észre,  
hogy szavad a baromfiudvarok  
édesen bús zenéje.

Olyan vagy, mint a vemhes  
üsző,  
mely szabad még, nem érzi  
terhét, sőt, pajkos inkább;  
ha simogatod, oldalt  
hajol, s nyakát mutatja,  
ahol rózsás a bőre.  
Ha hozzá mész, s keserves,  
nagy hangon bőgni hallod,  
füvet tépsz és viszed, hogy  
legyen mit neki adnod.  
Sietek én is adni,  
ha bánatos az arcod.

Olyan vagy, mint az elnyúlt  
kutya; szelíden árad  
a melegség szeméből,  
s vadság lakik szívében.  
Mint szent, hever a lábad  
előtt, benső tűzével  
perzsel, szilaj a lángja,  
ám reád mint Urára  
és Istenére néz fel.  
Próbálna csak egy vendég  
vagy az utcán akárki  
hozzád lépni, bevárni:  
fehér foga kivillan.  
Szeret, s eltölti kínnal  
a féltékenység.

Olyan vagy, mint a félénk  
nyúl. Szűk ketrecében  
tüstént ágaskodik, ha  
meglát,  
s feléd billenti hosszú,  
álló fülét, mikor a  
cikóriát, a korpát  
viszed neki; ha nem kap,  
sarokba búvik el, s csak  
kuporog a sötétben.  
Ki vehetné el azt az  
ételt tőle? Vagy azt a  
kis szórt, melyet a vackán,  
ahol majd megfialhat,  
egybegyűjt? A sajátját,  
mit testéből kitépett.  
Ki búsíthatna téged?

Olyan vagy, mint a fecske,  
amely megjön tavasszal.  
Ám ősszel útra is kél,  
s benned nincs ennyi fortély.  
Tebenned csak a könnyed  
mozgás fecskevonás, és  
az, hogy nekem, ki magamat öregnek  
éreztem s tudtam, a tavaszt üzented.

Olyan vagy, mint a szorgos  
hangya. Róla mesél a  
csöpp gyermeknek nagyanyja  
nyomban,

ha viszi a szabadba.  
S ott látlak én a méhben,  
s mind-mind a többi jámbor,  
Istennek kedves állat  
nőstényei között is,  
mert bennük ismerek rád,  
és nem más asszonyokban.

**Szénási Ferenc fordítása**

Bán Zoltán András

---

## **KÉKSZAKÁLLÚ SZÜLETÉSE – BLAUBARTS GEBURT**

**(Kis opera, kis librettó)**

*Gryllus Samunak*

1

Semmi. Nichts. Rien. Nada. Nyicsevó. Nem vagyok.  
Zárt szótár, senki keze nem lapozza.

2

A nedves semmiben némán úszom. Sejtfalak alkotják váramat.  
Mit látsz? Semmit sem látok.  
A szem csarnokvizében úszom, lebegek. Kinek a szeme ez? Önmagam szemébe  
nem nézhetek. Csak ha rám nézel, akkor vagyok. Te, aki nem vagy. Nem  
vagyunk, nem létezőnk. *(Váltakozva férfi- és női hangon)*  
Bár lenne szem, meglátni, hogy vagyok. A Te szemed. Szemed csarnokvizében  
akarok fürdeni. Csarnokvized a magzatvizem.

3

Nincs szó. Nincs Én. Amíg nincs szó, nincs születés. Nincs születés, csak  
ragozás. Te. Ich. You. He. Ó. Sie. Il. Elle.  
Nincsenek nemek. Keine Gattungen.  
*Die Grenzen meiner eigenen Sprache bedeuten die Grenzen meiner Welt.*  
A nyelv homunculusa vagyok. Lombikbébi a nyelv magzatvizében.

4

Sír a nyelvem. Sír a váram. Sír a váram. Az Én után sír a váram. Énutánam sír a  
váram. Énrtem sír a váram. *(Váltakozva női és férfihangon)*

5

Van szemed? Rám és a világra?  
Mit látsz? Mit látsz? Was siehst du? What do you see?  
Mit látok?  
A távolban a nyelv szikláí derengenek.  
A nyelv partja csúszós. A ragozás ingovány. Kontúrtales szavak.

6

Ki sóhajtott? Wer hat geseufzt? Mi sóhajtott? Was hat geseufzt? (*Váltakozva női és férfihangon*)  
Az Én sóhajtott. Nem Te, nem Mi. Csak az Én sóhajtott.  
Az árnyék nélküli Én a sötétben. Das Ich ohne Schatten. (*Váltakozva férfi- és női hangon*) A menthetetlen Én. Das unrettbare Ich.

7

Mit látsz? Mit látok? Árnyék nélküli árnyékot látok csupán.  
Nem látom a szemed. Nem látod a szemem. (*Váltakozva férfi- és női hangon*)

8

(*Kínzókamra – Folterkammer*)  
A méh kínzókamrájában ébredék. Karok, lábak, szemek egymásba kulcsolódva.  
Az orr szag nélkül, a fül hangok nélkül. A kialakuló test gyötrelmei.  
Mert megszületni rettentő nehéz.  
Az Én csapdájából nem menekíthetem ki magam.  
Szükségem van a másik Énre. Rád.

9

(*Fegyverkamra – Waffenkammer*)  
Nyelvrács. Sprachgitter. A nyelv láncában botladozom.  
Mit látsz? Mit látok?  
Bebörtönzött kilátás, bebörtönzött szavak.  
A nyelv morzsája. Ragok, törmelékek, félresiklott mondatok.  
Kezdetben volt a Szó. Im Anfang was das Wort.  
Ragyog a szavak arzenálja. Az Én fegyverkovácsa vagyok. Kikalapálom önmagam.

10

(*Kincseskamra, Titkos Kert és a Könnyek Tava – Schatzkammer, Der geheime Garten und Der See der Tränen*)  
Pislákoló, lassan születő fény.  
Kincsek és könnyek. És kincs minden könny. Közösen kisírt kincseink.  
A Könnyek Tava csarnokvíz. (Der See der Tränen ist der Spiegel des Kammerwassers.)  
Tükrében nem látom magam. Te sem vagy sehol.  
Te szültél és veled nemzem életre magam.  
Saját magzatvizemben úszom. (Ich schwimme in meinem Fruchtwasser.) Feléd.  
Virágok bódítanak. Fényt szül a könny, a virág. Engem szül, és téged szül.  
Egymást szüljük a könnyes magzatvízben.

11

Mit látsz? Téged, azaz magamat.  
Mit látok? Téged, azaz magamat.  
Szemed csarnokvizében mosom meg arcomat.  
Bemosakszom születésünkhöz.  
Pillám mögé betör a fény, amint a világba érek.  
Születésemmel születik a fény is. Együtt születünk, Te is ott vagy, minden  
árnyékban Te szólsz.  
Csak a nő és a férfi alkothat együtt szivárványt.  
Szivárvány ragyog kettőnk magzatvize fölött.

12

És most már mindig nappal lesz. Nappal. Tageslicht. Und fortan ist für immer  
Tag, Tag. Tageslicht. A sötétség bátyái ledőlnek. Világra lökődöm, és Te,  
együtt velem. Életre öl a fény.  
Mit látsz? Látsz már mindent? Én látlak. Láss Te is, nekem.  
Lásd, ez az én birodalmam: a Fény, az Én, a Szó.  
És néha Hangok. Csevegő szótár.  
Megérkeztél. Megérkeztem.  
Megérkeztünk.  
Induljunk el Te meg Én!  
Lépésről lépésre.  
A születés csarnokaiban.

*(A GICCS című sorozat 3. része)*

Solymosi Bálint

---

## TANYÁN

**Fejezet egy készülő regényből**

'88 nyarát egy tiszazugi tanyán töltöttük, állattenyésztéssel foglalkoztunk. A tanyát potom összegért béreltük egy mérhetetlen adósságot felhalmozó télesztől. Veressnek, a kertésznek, következésképp Ágnes nagynénémnek köszönhattuk ezt is. Mófdelett vonzódott, elemi szenvedéllyel az állatokhoz Liza, megkockáztatom, hogy valamivel még annál is jobban, mint ahogyan az okkultizmushoz és a pénzhez; egyikhez sem értett, természetesen. Egy fikarcnyit sem. Az állatokhoz mégannyira sem. Mindez hallatlanul messze állt alkatától, tehetségétől, de ragaszkodott hozzájuk. Mondják, hogy a gyermektelen nők nemegyszer találnak maguknak „holmikat” rajongásuk tárgyaként. Ezt én nem tudom, csak azt, hogy Liza szeretett volna gyereket, de még addig nem született neki, én meg nem akartam. Summa summarum – elmentünk állattenyésztőnek tanyára. Ráértünk.



Megérkezünk a faluba, május nyolc, dél, záporosó, a felerősödő szél zúgása, megint újra a gyerekkor helyszínei, ahol bringáztál, futkároztál, háborúst játszottál, kukoricát törtél, mikor volt ez, nem rémlik semmi, de szeretnéd felidézni. A vasútállomás, a sín megvan, több mint másfél kilométer a falutól; a tanyától, ahol apáddal annak idején marhákat itattatok, trágyát lapátoltatok, úgy öt vagy hat kilométer is lehet. Emlékszel a távolságokra és arra, hogy megteszed gyalog, bringával, lovas kocsival, traktorral a kijelölt célhoz vezető utakat, de hogy mikor, felfoghatatlan. A szétment, töredezett aszfaltút szélén jelenetek, kontrázások cajgákkal, zuhanások, lapulások, seggtörlések lapulvével, dinnyelopások, dinnyezabálások, lányok illata, tenyerek izzadása, annak idején, de mikor? Most itt megyünk Lizával, magára öltötte átlátszó esőköpenyét, kapucniját a fejére húzta, én hajadonfőtt, egy téglaszínű kordzakóban, nem túl nehéz bőröndökkel, táskákkal. Némán kerülgetjük a kátyúkat, az óriás esőcseppeket elnyeli a por, nem veszed támadásnak a szél és az eső rohamait te sem. Úgy, ahogy van, meg fogom enni a természetet. Gondolod. Rohadtul izgulsz. Igyekszel megszabadulni indulataidtól és balsejtelmeidtól hónapok óta, azóta, hogy először fölmerült tanyára költözésetek ötlete, jóllehet, akkortájt nem hitted, hogy ez bekövetkezik. Albérletek után keresgélteél, méghozzá Budapestet jelölve meg lakóhelyül. Ezt nagyjából rád hagyta Liza, azzal együtt, hogy veszekedtetek miatta eleget, zakatolásszerű éjszakai hangok visszhangoznak a fejedben. Aztán egyik pillanatról a másikra ezt a pusztába vándorlásunkat, vagyis uradalmi gazdálkodásunkat veszett energiákkal szervezni kezdte, és valamikor áprilisban itt találtuk magunkat, hogy megnézzük azt a vidéket, ahol mint vállalkozók annyi pénzt kaszálunk, hogy nem lesz több gondunk további életünkben.

Ez az áprilisi úgynevezett vidéki felfedező túránk mindjárt az elején elfajult, és egy igencsak váltakozó hangulatú megmérettetésé lett, ugyanis Liza impozáns önérettel emlegette a gimnáziumi földrajz- és biológiatudását. Emlékezetében nevek után keresgélte a tájegységre vonatkozóan, jóság- és növényvilágát, őstörténetét illetően mindenféle feltevésbe és okoskodásba bonyolódott, ahogy egyébként én is, azzal a különbséggel, hogy én elismertem, csak tippelve erre vagy arra. Nem kellett volna, mert ezt a ziccet nem hagyhatta ki, és komolykodó bájjal közölte, hogy „a paraszt te vagy, drága, nem én, és most *én* mondjam meg neked, hogy az ott nem hegyi pálma, hanem egy őrült fűz?”. Nagyon nevetett, szeretett volna elnézőnek mutatkozni, hiszen azért be kellett lássá, nem emlékszik már kellő pontossággal flórára és faunára maga sem. Ezek a vehemens környezeti összecsapások kettőnk közt már a vonat ablakából kibámulva elkezdődtek, és aztán folytatódtak akkor is, amikor biciklire ültünk, majd át az öreg Horváth csónakjába. Mindössze annyit változott vetekedése az egyébként különösen megilletődöttnek és semlegesnek látszó nap során (én már föladtam), hogy méltóságát őrizendő engem leckéztetett, ezt vagy azt hogyan hívnak arrafelé, miért és honnét vannak bizonyos elnevezések – bivalyos, bökény, cserebökény, halesz, túllát, zsidórampa, öthalom, demeter, schwaiger és így tovább. Levonult már a tavaszi ár, szapora volt, lefegyverző és vigasztaló az ártéri zöld és a víz fölé hajló fák, bokrok sötétebb árnya. Liza a ladik orrában ült a keresztfán, és a felfordult halakat nézte, amint a folyóban és a parton himbálóznak a lusta hullámok ritmusára. Horváth állva evezett, be nem állt a szája egy pillanatra sem, anekdotázva mesélt, megsemmisítve és földig alázva öntudatlanul is minket halászatról, vadászatról, a vidék történelméről és arról, hogy mennyire tetszik neki a színésznő. Engem, „a fiút” semmibe vett, így aztán nem szerettem volna, ha átjön velünk a tanyára, azonban az öreg Horváth úgy ítélte meg, egészében véve

ordenaré udvarlása előbb vagy utóbb révbe érhet, tehát elkísért bennünket, és miután megnéztük a tanyát, körbevitt a folyó holtágán, amely holtág a „mi tanyánk” földjét határolja patkó alakban. Szó sem esett reggel óta a „mi vállalkozásunkról”, amit én távolról sem bántam. A felszíni jókedv nem sérült, amint azt is homály fedte, az út célja üzleti próbálkozásunk, *akciónk*, az állattenyésztés helyének és módjának szemrevételezése, tervünk és az itteni életünk elképzelése az adott körülmények alapján. Mintha időközben Liza számára abszolút közömbössé vált volna a vidéki lét, az agrikultúra, a meggazdagodásnak ez az egyszerre triviális és romantikus válfaja. Ez akkor megint csak Liza mocskos fantáziája lesz, gondoltam felfrissülve, és örömmel fordultam toronyiránt, azaz Budapest felé.

A záporosó, a szél is enyhül, május nyolc, megyünk toronyiránt, a falu temploma felé tartunk szédelegve, én attól a mostanra már megmásíthatatlanná lett felismerésemtől, hogy ennél akkor sem járhatnék rosszabb úton, ha csalánnal ütlegelném magam. Még hogy egészséges élet, természetközeli lét, megújuló lélek és pénz, pénz! Egyszerűen eltévedtem. Viszont Liza nem ettől szédeleg; hanem mintha nem volna ereje elviselni a kínálkozó szerencsét. Szerintem egy kicsit már unja magát, annyira biztosra veszi, mondjuk így, a játék kimenetelét. Lépdelünk a kihalt, langymeleget párálló főúton tovább, egyenesen a község legszebb épülete, a parókia irányában, anyám ott takarít, Agócs Pál fuvaros meg az udvarán vár ránk, fogatán tűzifával, kályhával és néhány elengedhetetlenül szükséges holmival, és, apám szerint, a papnak van a legfinomabb pálinkája a környéken, ki állná meg, hogy ennek hallatán ne füttentsen, és akkor apám füttent. Haladunk fel az enyhén lejtős úton, benézünk jobbra is, balra is a kis utcákba, egy hajítófát nem ér semmi, se ház, se telek, mindig minden félelmetesen fölértékelődik a szememben, ami a falun túl van, itt a kukacok a legéletszerűbbek, gondolom. „Romolj meg, most romolj meg...”, éneklek magamban. Aztán végre odaérünk, a kertkapu nyitva, a lovakat látjuk meg először, a szín előtt állnak, lehajtott fejükkel megrázzák a zablát, elborult, fülledt hőséget érzek a közelükben. Megjelenik Agócs Pál a kocsidekékben, tátott szájjal, némán, mindkét karját fellendítve üdvözl minket, itt szélcsend van, piszkos inge mégis szinte örvénylik körülötte. Idegrohamot kapok tőle gyerekkorom óta, de ezúttal nem, betegnek látom, vagy elhasznált, kopott bábfigurának, a börtönének teheték ilyenné. Liza előrehajol, mintegy alámerül kétségbeesésébe, a pakkját lerakja, és csak hosszú másodpercek múlva egyenesedik ki, időtlennek szánt, ám eléggé vérmesre sikeredett tartást véve fel, „munkára!”. Az éles kontúrú, fehér fényű paplak tornácáról lelépve anyám a járdalapokon iparkodik felénk, most is azzal a hevességgel, ahogy általában apámat előzte, kerülte, folytonos izgatottsággal, ami aztán szívbetegségéhez és asztmájához vezetett. Öltözékén az ő utánozhatatlan, falusias ízlése; a fekete műselyem blúz fölött bordó dzsörzékabátka, a barna csíkos szövetnadrág előtt, alul matyó hímzéses konyhakötény, amikor itt van, kiöltözik, egyébként virágmin-tás otthonka. „Az én gazdálkodó gyerekeim!”, kiáltja gúny nélkül, a megelégedettség örömeivel, de némi hitetlenséggel, félelemmel. Liza nem fél, hangjában azonban a feldúltságát rendező csöndességgel köszön, mielőtt átölelnék egymást. „Csókolom.” Apám beteget jelentett, a falra mászott Lizától első találkozásuk alkalmával, az esküvőnkön mindjárt, azóta abból a megítéléséből, hogy ez a nő ördögi, jottányit sem hajlandó engedni. A ház ajtaját kitarja egy sovány férfi, aztán visszafordul a homályos terembe, a viaszos hajópadlón a filcpapucs csoszogása hallatszik, távolodik, és rögtön közeledik, fekete nadrágban és ingben a fiatal pap az ajtófélfá mellett megáll, nem mosolyog,

holott elvárnál tőle egy kenetteljes grimaszt; annyi baj legyen! „Na gyertek, nemsokára itt vannak a püspökök. Ebédeljetek meg!” Ezzel anyám elindul befelé, mi követjük, kezét fogunk a plébánossal, aki pálinkával kínál bennünket. Elfogadjuk. Ahogy a *spirituszt* stampedlikbe önti, azon minutában megjelenik Agócs, a fuvaros.

Együtt falatozni a püspökökkel, kezdetnek nem is rossz, mondom.

Nem, suttogja nevetve anyám, előttük esztek, a konyhában, siessünk, tálalok is...!

Az ebéd tyúkhúsleves, rántott karaj, petrezselymes főtt krumpli, máglyarakás és meggyes pite. Mindenből veszünk, mindent megkóstolunk, közben visszaidéződnek bennem a gyerekkor képei; itt rejtőzöl napra nap Attila atyánál, Beatlest hallgattok, és táncoltok, aztán gépelni tanulsz a gyönyörűséges Remingtonján, olvasol és rajzolsz, vagy estig vitatkoztok különféle hittételeken. Szinte szó nélkül indulunk el, kivéve a fuvarost, aki örült ordítással biztatja lovait, először halljuk a hangját. Fel a zúzott kővel szórt töltésen, aztán végig egyenesen a gáton, és túl az őrházon le a rámpán, és már ott is áll előttünk a tanya. Mindenfelé belvizes területek, satnya haszonnövények, amerre a szem ellát, nyeszlett kukorica, csenevész búza rossz, sárgásszürke földeken, nem meglepő hát következképpen a gazzal fölvert birtok, a düledező főépület, a korhadt gerendázatú pajta, az omladozó istálló, ól, fészter. Évek óta elhanyagolt, a téesz által, és senki által semmire nem használt gazdaság, ám ez alatt az egy hónap alatt is annyit romlott az állapota, hogy most már úgy tűnt, vissza kell hódítani az enyészettől, és aztán föl kell építeni újra. Nem számítottam másra, úgyhogy fordult a hangulatom, a fenyegetettséggel teli komorságot megadó kedélyesség váltotta fel, és ezt tovább vidámította, ha nem is színesítette, de mélyítette az itt is, ott is szétszórva rozsdásodó ősrégi vas; ekék, vetőgépek, kocsik, boronák hevertek a magas fűben. Ez a mi uradalmunk!, sóhajtok derűvel, nyújtózva egyet. Kórót eszünk, meg trágyát.

Mi volna, ha hinnél kicsit...?!

Ebben?

Miért jöttünk le?

Azt hiszem, megint azzal az üresnek mondott tekintettel nézek rá, amikor esküdzőni szoktunk, kataklizmák után, hogy szeretjük egymást. Agócs Pállal lerakodjuk a fát, a kályhát, a matracokat, hálózsákokat és így tovább, majd kalapját a szemére húzza, és széleseben elhajt a fogatjával, eszelősen nógatva lovait. Aztán elhal a lárma, sehol egy lélek. A halványkék ég is valahogy éhség- vagy nyomorárnyalatú. A jobb lábamat felhúzza ráülök az egyik bakra, Liza leguggol, eredeti helyzet, lógó kar, nehezen emelt koponya, hunyorogva tekintünk körbe meg körbe, szerintem jól nézünk ki. Ezt meg is vallom neki, nem mintha vigasztalni akarnám, csak nem szeretném annyira magányosnak érezni magam, mint aki ott áll az *önmegvalósítás kapujában*, szcénája ez a puszta és ez a romhalmaz. Egyszerre mindketten fölállunk, Liza a házba szalad, én odakint ténfergek az udvaron, kínomban az ólajtóba rúgok, kis híján rám dől, nem segít, abban semmiképp, hogy megszabaduljak onnan. Feltűnik Liza a küszöb előtti lépcsőn, majd hanyatt esem a meglepetéstől, teljes síöltözetben (nem a legújabb divat legalább). „Munkára fel! Takarítsuk ki ezt a kócerájt!” Pókhálózunk, a falat vakarjuk, és hipózunk, nem lehet felsorolni, mi mindent meg nem teszünk, hogy majd a fejünk lehajthassuk éjszákára. Aztán éjszaka, holtfáradtan, megkérdezi, hogy „hol fogunk fürödni?” Ezt a szót használja, *fürödni*, édes istenem! Erről ugyanakkor eszembe jut a folyó és annak holtága, ami ott van mellettünk néhány lépésnyire. Milyen jól fel vagyunk szerelkezve!, zseblámpa fényénél kószálok a parton, nemsokára találok is egy laposabb, homokosabb vagy iszaposabb szakaszt, hol egy öreg fűz gyökere olyan ívben nyúlik be a vízbe, mint-

ha csak egy design kád pereme volna, összességében mégis a természet leggyanúsabb ajándékaként tekintek rá, nem mintha nem vennék mindent ilyformán, amit a természet ad. Addig szuggerálok a törzset, az ágakat és az indákat a zseblámpa iszonyú köröket vető fényénél, mígnem aztán látomásom támad. A zseblámpa fénysugara irtózatos méretű ezüstkulccsá változik, elfordul a fa odvas sötétjében, aztán egy robbanás villanása, duzzadt, fölszakadt kéreg és göcs örvénye előttem, felfröccsenő és megcsillanó sár, a forgatag elnyeli a csillagokat, mindenestül betölti a láthatárt, a köd háttéréből mindez egyre masszívabb tárgyként áll elő, fülem zúg és lüktet, majd teljes csönd lesz, testemet nem érzem. Most újra gyenge, lassú hullámok mossák a homokpartot, a nádak közti neszezésük finom zenévé alakul, ezt megint te hallod, s mintha megint saját szemmeddel látnád; középütt a fa odújában egy madárnak (libának, kacsának, pulykának, kakasnak) szeme néz rád vérben forogva, majd az istálló vályú csúsznak, csapódnak lábad elé. És felismered a zenét, igen, ez a *Kővendég* dala a Don Giovanniból.

Azt érzem, nem bírok visszamenni a házba, mi több, hogy nem is kell. És mivel úgy vélem, most mindjárt elsüllyedek itt a mocsárszagú iszapban, melynek szaga elsőre émelyítő volt, de már inkább izgalmasan, férfiasan *várt*, megkönnyebbült szívvel és kimerülten kuporodom le (zseblámpámat kikapcsolva) az éjsötétbe. Lassanként tér vissza időérzékelésem, és vele együtt a feladatomra is ráeszmélek; fölegyenesedem, határozott léptekkel indulok el a tanyaépület felé, ahol, a küszöböt átlépve, a kinti viszonyokhoz képest legalábbis, egy fejedelmi szoba kristálycsillár-ragyogása fogad, arany és vörös mintázatnak látva a salétromfoltokat és a beázásokat. A földpadlóra lehajított, szálkásra súrolt tyúkólajtón felbontott szardíniakonzerv, vekni kenyér, egy üveg vodka. Nagyon civilizált, mondom régi, kedves, sóvárgó mondatomat Lizának. „Az, mi? És a fürdőszoba is ilyen civilizált?” Vigyorog rám gyerekesen, mámorosan. El fogsz ájulni!

Majd két héten át takarítunk és bontunk. A sitt, a szemét és az istállókból kihordott trágya elszállításához traktorost, munkást fogadunk fel, ugyanígy a falak, az ajtók és ablakok rendbe hozására, villanyvezetékek kiépítésére, különben minden munkát mi végzünk, lélekszakadva futkosunk hajnaltól napestig. Agócs Pállal, a fuvarossal még aztán ócska olajkályhákat szerzünk be, egérintőt, seprűt, hőmérőt, égőket. Kiderül, hogy nem tudjuk beüzemelni a régi vízhálózatot, és az udvar közepén álló húzóút vize pedig ihatatlan, nem lehet megtisztítani, így aztán ivóvízért a szomszéd tanyára kell majd átjárnom egy rendkívül morcos, kövér asszonyhoz, az állatok itatását meg a holtágba alámerített villanymotoros szivattyúkkal kell megoldanunk, szóval ez az elviselhetetlen állapot már gyűlöletesen végeérhetetlennek látszik; mindez viszont a csuromvizes hát bamba tartását adja. A csűr felhasználható faanyagából magam ácsolok, szögelek össze asztalokat és ágyakat, hihetetlen, hogy mikre vagyok képes egy nő lázálmaért. Máskor ülnék a napfényben egy átmelegedett kövön, bámulnám a kókadózó búzát, kukoricát, a felfordult törpeharcákat, vagy könnybe lábadt szemmel idézném vissza a totómeccseket, milyen balfékek rontják el nekem a telitalálatokat. Vagy Franciskát hoznád fel emlékeid egére, akit az öreg Horváth házában fektettél le régen, annak idején, Ágnes néném fodrászstanonca volt, gyönyörű tizenhat éves lány, a déli nők fantasztikusan hullámzó, dús hajkoronájával, elképzelnéd újra meg újra, mozdulatlanul nézve a kék égboltra, gyöngyöző s gyöngyházfényű rózsá nemi szervét, kicsike nyögdecselektől nyálzó ajkát, ehhez nem kell különösebb erőnlét, bár ki tudja, ennyi év után.

Eddigi életedet áttekintve rendszeridegen az erő kifejtés, az efféle munkától meg, mit itt végzel, isten őrizz! És tessék, már túl sokba van, hogy most befejezd. Beveted

magad egyik éjjel a romok közti óriáscsalánosba, hogy pihenj egy kicsit, és aztán megszólaltasd szellemed, beszélni szeretnél végre, értelmes társaságot akarsz, na, ezt sem képzelted volna soha, hogy ez beüt. Egy idő után irtózni kezd a hülyeségeidtől Liza, nyilvánvalóan azért, mert ő nem bizonyul ennyire találékonynak. Mondjuk, áll egy holdfényes éjszakán az ablaknál, és a baglyot hallgatja, vagy egeret hajkurász, vagy valami okkultista könyvet olvas (ezt néha egyszemélyes szeánsz követi), de az is előfordul, hogy azt szeretné, ha szeretkeznének, ennyi leleményességre futja tőle; arányait tekintve nem rossz, két új, két régi trükk. Ebből az elapadhatatlan ingereket kiváltó tájból, ebből a szibbasztó fantáziavilágból, amit természetnek neveznek, nem hiányzik a rádió, a tévé, nem hiányoznak a hírek, és nem hiányoznak a kapcsolataink sem. Az megesik, hogy telefoncsörgésnek vélem, amikor a szél kitartóan rezegetti a leszakadt ereszbádogidomait, vagy amikor a szomszéd tanyán, annak a zsémbelődős asszonynak a tehenei megrázzák pányváikat, de ebből messzemenő következtetést, mint itt egyébként semmiből sem, nem lehet levonni. Hál' istennek Lizának megvan a maga folytonos, mindent kitöltő szellemi és lelki elfoglaltsága, a pénzszerzés, így tehát hódolhat örök időkre szóló szenvedélyének, a statisztikának, igényes füzetek és jegyzőkönyvek hevernek szerte a házban, följük hajolva vezeti azokat, nem tévedek sokat, ha annak a sejtésemnek adok hangot, számszerűen egyelőre a kiadásokat írja fel. Mennyivel tartozunk már most, egy hét után, nem kérdezem, hozzávetőlegest én is könyvelek, és néha felkiáltok magamban, a kutyafejét, ebből nem lesz borúra derű! Ettől függetlenül a nap felkel, mint ahogy akkor szombaton is, amikor megérkezik két autó a birtokra, az egyikben Ifi, a biokémikus haver, a másikban Diána, hozzák nekünk a civilizációhoz nélkülözhetetlen technikákat. „Szűz Máriám!” – csapja össze tenyerét életvidáman Ifi, ahogy kiszáll. Amúgy nyugodt, vékonydongájú srác, szelíd arcát örökké felvont szemöldöke mosolygósan csodálkozóvá teszi. Rekedt, mély hangja váratlan pillanatokban komikusan éles sípolásba fog (ennél a kitörésénél már a *szűz* szónál), árulkodó jele ez annak, hogy amiről azt gondolnánk, álarc, nem az, hihetetlenül éles elméjének és cinikus humorának fortélyával együtt jár szemtelen, nyegle nemtörődömsége. „Majdnem megdöglesztett ez a zarándokút”, nyögi, majd kubai fehérrumot és kubai szivart rak a „kerti asztra” (tudja, mitől döglök a légy). Egy nap és egy éjszaka ivászattal telik, ez minden köntörfalazás nélkül kijelenthető, időnkénti rókázások és lángnyelvekként felcsapó táncok tagolják, ha valakinek talán szüksége volna másnap történeti rendteremtésre. Az mindenestre elsikkad, hogyan sikerült rádiót, magnót, erősítőt, tévét működő állapotba hozni, hogy sikerült Royal írógépet a veranda legmegfelelőbb zugában elhelyezni, hogy sikerült Liza ruháit pazar módon elrakodni, és a szőnyeget leteríteni, a falakat plakátokkal és fotókkal díszíteni, vagyis nekem a verandán egy sarkot, Lizának meg egy szobát otthonossá ha nem is, de szinte lakhatóvá varázsolni. Nyűgös derűvel ébredünk; „nincs kizárva”, mondja Ifi, „hogy imahellyé lesz ez a tanya; ahogy kinyílt a szemem, fohászkodni kezdtem, pedig nem szoktam”, édesen vigyorog. „Első pillantásra ijesztőnek hat, de hülyeség!”, így Diána. És van arcuk sok sikert kívánni, mielőtt autókba beszállnak. Nekivágnak az útnak; nézzük, ahogy felhajtanak a rámpán, és aztán ahogy a kerekek felverik a port a gáton. Visszafordulok, nincs mese, irgalmatlanul tragikus helyzet, gondolom; ezzel a hirtelen berendezkedéssel véglegesítettük döntésünket, most már végigcsináljuk ezt az állattenyésztői vállalkozást. Különben sem tudnánk másként tenni, hiszen a jövő héten megérkeznek az első szállítmányok, ezeket Liza ütemezi Virágnéval, a Veress által ajánlott ügyintézővel, aki a szerződéseket is megkötötte a cégekkel nevünkben, nekünk csak alá kellett írni. Körülnézek, azzal a nyáriasnak

mondható könnyedséggel, mintha utoljára észlelnék, utoljára gondolnék el valamit. Hevenyészett és kallódó jelenlét mindenütt; már nem húzhat le magához, ott vagyok lenn, ozsladozni, porladozni kezdek. A padlón térdelek, a felnövelendő jószágoknak terepet rendezek, rekeszeket gyártok, etető- és itatórendszereket tákolok össze, majd kiülök cigarettázni a verandára.

Aztán benépesül barmokkal a farm. Kétezer liba (a liba a főcsapás iránya), kétszáz kacsa, kétszáz csirke, húsz pulyka, húsz sertés, öt bika meg egy kecske. Nagyjából. Felrémltet előttünk még egy kép, a magas kerítés mellett lépdelő struccok ijesztő méltósága, de aztán Virágnéval egyeztetve, meg hogy mennyibe kerülne egy olyan drótháló kihúzása, a struccokról könnyűszerrel lemondunk, nem mintha már nem lett volna sok szempontból tök mindegy; egyetlen komoly ellenérv akadt, és ez a kerítés, kerítés nélkül képzeltük el ottani életünket. Állattenyésztésünket. Ezeket az apró meg kevésbé apró élőlényeket a megérkezésük első percétől fogva képtelenek vagyunk állatnak tekinteni, nagy valószínűséggel azért, mert nyomban nyilvánvalóvá válik, mi élünk közöttük, az ő világuk lesz a mi létformánk, valójában ők tartanak bennünket. Állat marad az egér meg a tavi denevér, a kuvik és majd a kutya – a hal meg hal. Na valahogy így, így látunk neki, illetve így folytatjuk lázas tevékenységünket. Szép, de vad, s fölötté magányos vidéki esték a dögfárasztó napok után; csak ülök odakint a holtág partján a mocsárszágban, vagy a verandán totóesélyeket latolgotok, újabb és újabb kombinációkat fontolgatok, hogy a meglepetések is beleférjenek, vagy a gát tövében fekszem a fűben, emlékek és gondolatok nélkül, mint aki már tízezer éve ott van és ott lesz, eggyé válva a birtokkal. Hajnali fél öt, a rádió beállított óra ébreszt, kávét készítek fel, amíg lefő, kószálok a helyiségekben az állatok között, ellenőrzöm a hőmérsékletet, becéztető szavakkal köszöntöm a kislibákat, kiskacsákat, ilyeneket mondok, hogy „cukorfalatkáim”, meg „eszem azt a kis lúdtalpacskáitokat”. Miután megkávéztam, elkezdek etetni, itatni, vitamint adagolni, majd a tartályból olajat szivattyúzva át kannákba, feltöltöm a kályhákat. Megyek, kiganajozok a bikáknál, „egyem azt a gyönyörű borjúszememet”, tápot adok nekik, a malacok már sivítanak, „édes kis röfifülek”, kitrágyázok alóluk, moslékot keverek, nekik való takarmányból a legfinomabbat, aztán jöhetnek a többiek, laza egymásutánban, messze elemelkedve utálatról és örületől, amelyek általában délutánra törnek rám, aztán megtöröttségem ellenérvük segítségével nélkül győzi le az iszonyt és a tébolyt. Ezzel áltatom legalábbis estéről estére magam, mígnem ráébredek, hogy ez már az, enyhe kifejezéssel élve kedélyzavar, hiszen az elejétől fogva hangokat hallok, féléber állapotokra jellemző képek jelennek meg előttem, Lizát meg (egyértelműen tudatalanul is apámmal) démoni nőnek látom, eszelős rosszakarónak. Mindenesetre hajnalonta ezekről megfeledkezve, elemi természetességgel fogok hozzá a tevékenedéshez. Amikor Liza felkel, nem túl későn, nem túl korán, vele is megkávézom, arcán álmos büszkeség, kérlelhetetlen bizakodás, tekintetében viccesnek szánt számonkérés. Valami miatt tetszik még ez is, eszmék helyett az ő erős jelenléte afféle szívárványhíd a koponyám boltozatán. Nem igazán átütő misztérium, azonban a gyülevész kétségbeesés helyett megteszi, most így vagyok vele. Azon viszont elámulok, amikor egy délutáni elernyedte percemben a természettel és a munkánkkal szembeni zsigeri ellenszenvemre figyelmeztet, és hogy ez számára, ha egyáltalán fölfogható, akkor elfogadhatatlan. Nohát...! És hogy nem vallana különös, élettől elrugaskodott észjárásra, ha ebből arra a következtetésre jutna, már nem szeretem annyira. Észre sem veszem ámbraillatát és szépségét ebben a – ő így titulálja – *te tetű világodban!* És megint, nohát...! Akkor most

mi a fene van!? Ez elsősorban az elmének szólhat, gondolom, hogy így mindent könnyebbé tegyen; lehet, mindössze ennyi a célja okfejtésének. Amúgy meg, napnál világosabb, felütötte fejét a féltékenység az ő részéről is, ami régebben előfordult már nőkkel szemben, de az tényleg ámulattal tölt el, hogy az én naturalista módon kezelt, minden transzcendenciát nélkülöző életmenetemre féltékenykedjen. Igen, reggel együtt kelni az állatokkal, hamarább, mint a nap, részvétlenül tenni magamévá a szokásszerű paraszti létet, ez iszonyú különbségeket mutat a korábbi törekvéssel vagy csupán fennmaradási ösztökémmel, mikor a világ fölfedezésének, az én megértésének ideája foglalkoztatott, meg a halál, meg a szerelem, amelyek innen nézvést amolyan kedves és szórakoztató elfoglaltságok, az öntetszelgő individuum *mutatványai*. Nem akarok ott feltűnni, ahol fölösleges feltűnni, hiszen itt csak eltűnni lehet. Erre az eltűnésre lett féltékeny, amelyet az ő szemet kápráztató tehetségével és úgynevezett érzelmi intelligenciájával a racionalitás kietlen mezejére terelt, és egyúttal számot vetett nem múltó illúziójával, hogy megőrizhetjük mindazt, ami az elmemunkáról és a szépségről (épp azok által, azok hol áldásos, hol gyötrelmes megmutatkozásra kényszerítésével) kialakult bennünk. Hát nem...! Ő azonban ragaszkodik ehhez a hitéhez, esze ágában sincs földadni, mindent megmozgat, eddig nem ismert tulajdonságait ismerhetem meg, így mindenekelőtt a lustaságát. Otthagya a tanya körüli munkákkal, naphosszat járja a mezőket gyógynövények után kutatva, meg más ehető gyomokat keresgélve, gomba után turkál a füvek közt, aztán, egyszerre élénk és átszellemült tekintettel sétálva át az udvaron, meditálni kezd, majd elmerül az indiai mitológia istennőinek félelmes és gyönyörűséges *szemlélésében*, ahogy mondja, vagy a számmisztikában, vagy valami főzetet készít. Egy idő után nem eszik húst, az öreg Horváthtal mennek ki a folyóra horgászni, és rendkívül ellenszenves ábrázattal, kéjes örömmel térnek vissza, amikor sikerül valamit fogniuk, keszeget, pontyot, harcsát vagy kecsegét. Nemsokára már egy hónapja, hogy itt vagyunk, és én nem találkozom mással, egyedül Matilddal, a szomszéd gazdasszonnyal, meg Imrével, a gátőr fiával, aki időnként átmotorozik, és elviszi a totószelvényeimet, illetve megnézi a postafiókunkat, amire felhatalmazást adtunk neki. Sok tanyasi meg falusi is rábízza tippjeik megjátszását vagy lottóikat, néha úgy tűnik, okot az életre már csak a lottó ad a tanyasiaknak, a falu lakosainak, és aztán a város lakosainak is persze, a nyerőgépek meg a lottó. Néhány nap előtti levelekkel érkezik meg egy péntek este, Diána írta az egyiket, melyben arról értesít, hogy szombaton meglátogat bennünket, „szólóban, mert a többiek nem érnék rá”; mellékel egy fotót is, Zsuzsannának megszületett fiúgyermeke. Hát ennek örülök, mondom magamban, mivel Liza egyetlen szó nélkül hagyja, én meg nem kívánok olyan területre tévedni, ahol nehéz volna jó fényben mutatkozni (az embernek, gondolom, Liza szemébe nézve, ki tudja, honnét, előkerül maradék hiúsága, még ha ez hányingert kelt is benne). Mint apám, vagy gumicsizrát, vagy fapapucsot hordok már hetek óta; az olajos meg szaros szíjú fapapucsból lépek ki, hogy valami fordulat álljon elő, nem másért, csak a fordulat kedvéért, hiszen Liza még mindig makacsul hallgat, te meg, hogy Diána itt lesz, már a mulatságra készülnél. Azzal az indokkal, hogy átmész vízért, biciklire szállsz; *régen rossz, régen rossz*, hajtogatod magadban, *milyen átkozottul jó, hogy régen rossz*. Életed alapja Liza fehér, bő nadrágja, vörös öve, vállpántos blúza, sápadt, szeplős válla; hogy mi következhet ebből?, ezt kérded. Megállsz, mezítláb gyalogolsz a cajga mellett, legyen ugyanúgy valami élmény, mint gyerekkorodban, amikor ugyanígy azt szeretted volna, legyen valami élmény, amikor ugyanígy tudtad, *régen rossz*, ami alapvető volt, ám hiányzott hozzá a szenvedély és a világos látás, és most Liza iránti szenvedéllyel és tiszta szemlélettel

tényleg értelmet nyer, *ez lesz a veszett jó*. Nem tagadod, intenzív, felemelő munkának tartod, hogy idejutottál (az öngyilkosságot keservesen elkerülendő). Matild ezerszínű, hol odaadó, hol aggályos, hol gonosz, olyan, mint egy indiai istennő, ezúttal kioszt; hogy mire vetemedhet egy nő, minden ok és érdek nélkül, tőle tapasztalhatod (azt hitted, a városi kényszerszingliket és házadónőket elhagyva ilyesmivel itt nem találkozol, de miért lenne úgy). Mindegy; amikor megszületsz, '59., a tudósok föl kell tegyék a kérdést, hogy egyedül vagyunk a világon vagy sem, és ha léteznek mások, akkor vajh érdemes fölkeresni őket vagy sem, ez jut eszedbe Matildnál. Matild azt mondja, nem neked való ez a tanyai gazdálkodás, ott toporogsz előtte mezítláb, hetes borostával, nyúzottan és idegenül – „fiam, légy kegyesebb magadhoz!” Nem tudok, nem és nem; a nő ugyanakkor kellő keserűséggel ajándékoz meg, és némi savanyú borral! Nem tűnik fel mindjárt, de agresszívvá leszel. Van, amitől hamarabb szabadulnál, és az a veled született szelidség, így hát megtartod amaz hófokát a visszavezető úton is. Az a gondod, hogy nincs nyelved; nincs nyelved sem a szelidségre, sem az erőszakra; ha volna, nyilván nem maradnál minduntalan világrajövedeled kellemetlenségénél, ennél a mindent fölülmúló nyelvi impressziónál, hogy megfojt a köldökzsínor! Az anyját! Süket vagy, teljesen süket és teljesen néma a folyó holtága melletti bicikliúton hajtván a járgányt, nem beszélgettél sem apáddal, sem anyáddal soha, sem a múlttól, sem a jövőről, a néma düh tartott együtt benneteket, szünettelen fülelve és azonmód kizárva minden ingert, nehogy felboruljon ez az érzékeny egyensúly. Néhány madár száll vissza fészkére a nyugvó nappal a háttérben, enyhe szellő mozgatja a faleveleket, és lenn az iszapban valami mocorgás támad, árnyad előrevetül, lábad mintha nem a tiéd volna, zajtalan, lassan halad egy fantom a zötyögős útra behajló ágak közt, semmi nyoma a hasznoságnak.

Alvajáróként, reszkető, fagyos nyugtalansággal, tétova léptekkel mész a kamra felé, miután letámasztottad a kerékpárt. Beviszed az artézi vízzel teli demizsonokat, látod a kifolyt olajat, a mocskot, a háznak és úgynevezett funkcionális életeteknek végső bomlással egyenlő elhanyagoltságát, elhagyatottságát, és elszorul a szíved, mellkasod masszírozod, tudod, mindennél hiábavalóbb volna megszólalni, megszólítani Lizát, hogy első föllelkesülése óta, „munkára!” szinte semmit nem tesz a vállalkozásért és következőképpen értetek, hogy már egyáltalán nem dolgozik, hát ilyet egyáltalán nem mondatsz, ilyet azért ki nem ejtenél a szádon, akármennyire úgy is van. Azzal is tisztában vagy persze, nyomban visszatámadna, hogy milyen ambíciótlan egy fasz, erőtlen és önállótlan és ötletelen, összességében egy reménytelenül nyámnnyila férfi lettél. Van az örületnek ez a különös íze, amit váratlan pillanatokban észlelsz, valami maró édes-ségérzet és fémes íz, az unalomnak, az undornak és a türelmetlenségnek összegyülemelő, irtózatossá íze; ezt érzed, amikor az udvaron, a feljövő, fakó Hold alatt fölfedezed Lizát.

Miért nézel így rám?, kérdezi inkább kötekedő hangsúllyal. (Elrettenesz magadtól, hallgatsz, most kellene elmenni.) Mi bajod van?!

Miért vagy itt? Mit csinálsz...? Kérdezed.

Mi van, le akarsz tapsolni a színről?! Fölnevet.

Meglendül a kezed, arcul ütöd. Nem a színházban vagy!

Veled lenni, az tényleg nem színház, az örültekháza...!

Nem veszed észre magad, hogy mit csinálsz hetek óta?! *Én mosok, én főzök, én takarítok*, ez a szar elnyel *engem*, te meg utálattal kerülgetsz!

Hiányzik anyuka, fiú, aki dédelget?

Erre felnyerítesz, megint meglódul a kezed.



Na ide figyelj, te féreg, ha még egyszer hozzám mersz érni, összepakolok, lelépek erről a dudva helyről.

Menj csak, tűnj a picsába! Ordítasz, artikulálatlan ordítózásba fogsz, ő meg gyászos megvetéssel vizsgál, nekírontasz, hogy kész, megfojtod, a földre zuhantok, végül a nyakába harapsz, innen akármi lehetne. Akár vadul szeretkezhetnétek is, elfogadva magatokat annak, amik vagytok, állatok, de fölkel, és futásnak ered a folyó irányába, föl akar mászni a meredek gátoldalon, visszacsúszik az egyik lába, a zombékba mar, nyög. Már odalent botladozik a kocsúton, kábé ötven méter a távolság köztetek, másfél kilométer a gátórház, megint fölkapaszkodik a gátoldalra, kiabál, egyre csak kiabál, „segítség, segítség!”, elképesztő, mennyire ért a nagyjelenetekhez, gondolod, miközben felé közeledsz, nem lehet messzebb tíz méternél, amikor feléd pillant, és hanyatt esik. „Engedj!”

Mit akarsz?!, üvöltesz rá.

Semmit. Hagyjál!

Én hagylak, te akarsz gajra vágni, mondd föléd térdelve, száraz hangon, zihálva, és két karját erősen a földhöz szorítva, bőrdön a veríték hűvös harmat, ahogy szokott, ilyenkor este felfrissül a mező.

Én? És ugyan mivel? Elintézed magad te egyedül is.

Előbb téged intézlek el, megfojtalak és vízbe doblak.

Nem a legszebb halál, mondja rémült hidegséggel. Ám ezzel tökéletes ellentétben lehelete ingerlő, túlon túl közeli melegség arcodon. Táva maradt szájjal bámulod arcát, karját, vállát, életedben nem láttál még ilyesmit, ami ennyire híjjával lenne a valószínűségnek, járja át lelked a felismerés. Váratlanul talpra ugrasz, megfordulsz, üzötten a fészker felé kezdesz el rohanni valami szerszámért, ásó, gondolod, ásó kell ide, szétcsapni vele az állkapcsát, de végtelen messzinek tűnik a csűr, és egyszerre kiszalad lábaddól az erő, ízületeid felsajognak, tüdőöd egyetlen rohadt sóhaj, mi a fene legyen?! Még az imént, utad lerövidítendő a lucernáson át bevágtál a kukoricásba, ott fekszel a gazban, körülötted gyomnövény, néma vadvirág, távolabb néma akác, nyír és fűz, legyőzhetetlenül, akár a gonoszság, a *régen rossz*. Mi veszi rá az embert, hogy felálljon és elinduljon, amikor mindennél jobban tudja, nem érdemes továbbmenni!? A félelem és a lélegzet. Gondolod. Amíg meg nem fulladsz, ez van. Elbotorkálsz az udvaron át a vasak közé, a rozsdás vetőgépek, boronák és ekék közé, jó hatással van rád többnyire, ha ott kuporogsz, most azonban rémülettel és izgatottsággal telt bűntudat lesz rajtad úrrá. Azon vagy, hogy ezt komfortossá tegyed, minden esélyed megvan rá, hiszen túl vagy a fáradságnak a még fájdalmakat okozó fokozatán, célod a finoman koncentrált „fanatizmus és közöny”. És tényleg, szinte súlytalan léptekkel indulsz vissza a gátoldal irányába, ahol Lizát hagytad. Már távolról látod, hogy fenn jár a töltésen, mintha közeledne, igen, ráfordul a rámpára, erőteljes léptekkel, makacs göggel tart a tanya felé, ahogy eléd ér, egyszerűen kikerül. Utána fordulsz, vállát megragadva kíséred, karját úgy rándítja, mintha csak egy légy röppent volna rá, és közben járását sietősebbre fogja; szeretnéd valamiféle varázslatos érintéssel ezt az elviselhetlenné vált lázálmot szerelmi lázzá változtatni, vagy azt remélni, hogy érintéseddal villám súlyt le rátok.

Meghalok. Mondod.

Én nem, szóval meg mélyről, felkacagva.

Mi összetartozunk... és ezt együtt kell végigcsinálnunk!

Én nem tartozom hozzád! Ezek után meg... soha nem is tartoztam hozzád! Én nem fogok itt veled megdőglenni. Kézfejjével elsöpör egy fűrtöt a homlokából, és szeme fel-

ragyog, majd könnybe lábad, aztán neked ront, sikítva, bömbölve; lazán öleled át. Egész arcát betöltő, goromba sírása van; valószínűleg mit sem tud erről, harcászati könny és takony lepi el, ami persze téged is elér újra meg újra kitörő rohamainál. És csak sír és sír. Együttérzés, együttérzés, gondolom váratlanul; apámban és anyámban mindig nagy volt az együttérzés, de hogy kik iránt, az a mai napig rejtély számomra, nem eléggé világos; hogy irányomban nem voltak együtt érzők, az biztos. Mint ahogy az is biztos, én sem viseltem irántuk együttérzéssel soha. Mielőtt azonban apám ilyen beteggé lett volna, vagy az utóbbi időkben, amikor anyámmal találkozunk, már támadt bennem némi együttérzés. Idegen maradt mindkettő, végtelenül elesett, de valami együttérzésféle született a lelkemben, ahogy szalonáznak vereshagymával, hát az megejtő. Semmilyen, ólomfényű éjszaka köszönt ránk, órák telnek el bóklászással és pálinkázással és dohányzással és azzal, hogy Liza a sebeit nézegeti; később azt mondja, kísérjem ki a partra fürödni, mert egyedül fél, tágra nyílt szemmel nevet, de szomorú. Megyünk, zseblámpámmal pásztázom előttünk az utat a fantasztikus fűzfa melletti fürdőhelyünkhöz, csillagfény nélküli sötét árnyak vesznek körül. Amikor az óriási gyökérbe kapaszkodva alámerülünk a pocsolyába, olyan, mintha el akarnánk bújni az ég alól valahová. Érdekes módon Liza már föladta a különös parfümillatú szappanok használatát, ha nem is mosószappannal, de még „környezetazonosabb” szagú szappanokkal fürdünk, és rákaptunk arra is, hogy mentolos iszappal mossunk fogat. Itt, az odvas fűz körül kialakított „fürdőszobánkban” már mindennek találtunk helyet; a zseblámpának, a törülközőnek, a samponnak, a papucsnak, néha a rádiót is lehozom. A magány egymáshoz taszít bennünket. Különös érzés karunkban tartani egy „sellőt”, ki semmiféle szexuális érdeklődést nem vált ki, akármi emlékei vannak is testünknek arról, hogy az ő testét éppen a természet enyészetének kéjsóvárságával ünnepelte (mondjuk még tegnapelőtt). A víz és a mocsárszag ezúttal nélkülözötte az erotikát, ám, úgymond, gyógyírként szolgált, sérelmeinket legalábbis időlegesen elfojtotta. Amikor visszamentünk a házba, és végre ágyba bújtunk, úgy éreztem, Liza kínszenvedése után megpihen melletttem; lehet persze, ez nem a közelségemnek szólt; mindjárt itt a hajnal. És mindjárt itt van Diána...!

Mennyire utál, azt nem lehet szavakba foglalni, mondom magamban reggel, amikor azt látom, ruhái közt turkál ideges, türelmetlen mozdulatokkal; végül egy ujjatlan fehér garbót választ, és mielőtt fölvenné, súlyos pillantást vet rám. A garbó, úgy-ahogy, elfedi nyakán a fognyomaimat és fültövénél a sérüléseket. Plusz napszemüveg. Kész csoda. Remekül néz ki. Mintha mi sem történt volna. „Melegágya a vad szexnek ez a tanyája!” Kiált fel Diána, ahogy megcsókolja Lizát, nyilvánvalóan félreértve sebeit és nyúzottságunkat; *lebilincselő vagy!*, köszöntöm, és reszketésem kicsit mintha múltna, ahogy kemény kézfogását fogadom. Megérkezik Virágné is, kézszerítése erősebb az amazonénál, előleget hoz, hál’ isten! Elhatározzuk, hogy elmegyünk bevásárolni, és anyámért is beugrunk útközben, rég nem láttuk. „Legyünk akkor túl rajta”, mondja Diána, és fekete bőrnadrágjában, sárga trikójában visszaugrik a vezetőülésbe, mi meg bemászunk lassan; eléggé különös, fátyolos, rózsaszínű fények, csend és dinamika. Egy rendkívül erőteljes és fiatalos, de mégiscsak egy öregasszony ül velem szemben a lócán, amikor a rosszul záródó kapun nehezen átjutok, és a lugason túl megállok. Hajlott derékkal és begörnyesztett vállal, de ahogy szokott, ugrásra készen üldögél; ő az anyám, gondolom, ő már ilyen. Mindig azon voltam, meg ne sértődjön, most is igyekszem mindent úgy tálalni, hogy véletlenül se, óvatlanul se rohanhassak bele olyasmibe, amit úgy őrizgethet majd, mint figyelmetlenségemnek újabb bizonyítékát, vagy amiből hogyhogy kimaradt,

mert azt is rosszul viseli. Tapintattal siettetem, kint várnak a lányok. Hogy megy a bolt?, ezt kérdezi, át kéne nézni az üzletmenetet. Ilyen szavakat használ. Üzletmenet. Eközben anyám nadrágot húz, de azt is főleg konyhai mozdulatokkal, végül is az lett a terepe; sajnos a konyhapézn beosztásán túlmenően ő sem ért az üzlethez, viszont elképesztő bizalmatlansággal van ezzel az új világgal szemben. Itt a személyi jövedelemadó, az általános forgalmi adó és a vállalkozási adó, kisebb és nagyobb próbálkozások, bonyolult szerződések s így tovább, „nagyon oda kell figyelni”, mondja apám, aki soha nem figyelt semmire. Mindenesetre érzem, hogy itt elsősorban Lizáról és Virágnéről van szó, feléjük irányul gyanakvásuk; hogy mindenben kellő precizitással és felelősséggel járnának el, erről ők távolról sincsenek meggyőződve. Arról viszont igen, hogy nekem halvány fogalmam sincs, mi történik ebben a mi „üzletmenetünkben”. Ez igaz, ezt nem lehet kivédeni, úgyhogy válasz nélkül hagyom; apámnak átkiabálok a kiskonyha ajtaján, ahol a heverőn jelenleg bélgyulladásal fekszik, „jobbulást”, ő meg nevetve kiáltja vissza, hogy „nagyon oda kell figyelni”. A lányok a motorháztetőnek dőlve dohányoznak, beszélgetnek. Mikor a kaput anyám gyakorlott leleményességgel maga mögött bezárja, Diánát magázva köszönti, majd Lizát feddi, hogy bejöhettek volna.

Amíg az országútra kiérünk, találkozunk néhány autóval, szekérrel, biciklivel, ennyi elég, hogy végig por lepje be az eget, de árnyéktalan, kukoricapelyva- vagy búzatőrekszínű por. Ilyen anyagszerű fényszítálás lesz akkor is, amikor majd Rozetti csajával lefekszünk, szinte csak a szeme tündököl. Az sem ragyog sokáig, abban a pillanatban megtörik, amikor barátunk szinte tetszhalott lesz, és apaként tér vissza közénk. Némi eseten kérdezősködést követően beáll az a tipikus feszélyezett várakozás, míg valaki egyszer csak anekdotákat vagy vicceket nem kezd el mesélni; azt biztosra vehettem, anyám rólam mint *tündéri* kisfiúról szeretne regélni, és azt várná, ha a lányok meg a terveikről fecsegnének, amelyekből kideríthetné, hogy milyen anyák lesznek. Anyám kamaszkoromtól, nem, kisgyerekkoromtól fogva úgy beszélt a barátnőimmal, ha találkoztak, mint leendő anyákkal, az ő fiának fiúgyermeket szülő nőkkel, így tehát abszolút egyenrangú asszonynak tekintette Annát, tizenegy éves korom szerelmét, de Elvirát is, akivel tizenhét évesen jártam, és (ennek köszönhetően talán) ápolónő lett, s így tovább. Anyám érzelmes asszony, és igencsak gyermekes tud lenni, ez nem lep meg; ám emlékképeivel egyedül marad, majd azzal a tanácstalan idegeskedéssel néz, hogy ki tudja, ma hogy nevelne fel egy gyereket. Bent a városban egy nemrégiben nyílt nagyáruházba megyünk; az élelmiszerosztály bősége, rendje, csillogása egészen elkápráztatja anyámat, és egyúttal ellenállást vált ki belőle, a szegénység kislányosan szegénylőssé és dacossá teszi. Engem riaszt és bosszant ez a hűvös és személytelen sterilitás, de elvtelen célszerűséggel a tömény italok polca felé veszem az irányt, pár üveg kubai fehér rumot lemelelek, a dohányárunál karton hosszú Pall Mallt kérek, én már meg is vagyok. Anyám nézelődik, óvatosan megérint néhány holmit, mindent a helyén hagy, üres kézzel áll mellém, várjuk a lányokat; nem szól semmit, de látom, elcsodálkozik, hogy ennyire drága luxuscikkeket vásároltunk a legszükségesebbeken kívül. Sejtetheti, hogy magamra maradtam a tanyán a munkákkal, és efféle fényűzéssel ellensúlyoznám alig kibírható napjaim nyomorát, de ugyanakkor mintha tetszene is neki kínládásom és Liza mindenirányú harciassága. Anyám visszafelé felélénkül, sokfajta hasznosnak gondolt tanáccsal látja el Lizát, én meg egyre elveszettebbnek érzem magam, ahogy az út mellett a felfrissülő füves ugar az agyagsárga földdel váltakozik. Anyám kiszáll, mi hajtunk tovább a gáton, amikor megérkezünk, az egyik bika néz szembe velünk, a csűr előtt forgóldik, eléggé látványos, hogy merre járt, míg mi távol voltunk. Diána bolondul élvez

zi, ahogy az elszabadult bikát igyekszem megfogni és visszavezetni a pajtába; egészen jól jövök ki a párviadalból, aránylag rövid időn belül visszakötöm. Ezt a hősiest tettemet követően aztán a magam számára is visszatetsző nagyképzűséggel járkálok és beszélek egész nap, többnyire az udvaron álló asztalnál iszom a rumot, és dohányszom. Ezek a hónapok! Istenem! Újabb és újabb helyek kiépítése, takarmányozás, veszekedések, az egyik éjjel tüzet fog a szalma az istállóban a lezuhant petróleumlámpától, kis híján elemésztődik minden odabent és mindenhol, de éppen ott vagyok, behúzza a slagot, eloltom, valami miatt lehetetlenül nyugodtan viselkedem. Esténként Lizának a *Közön-séggyalázásból* olvasok föl, örül neki, úgy látom. Egy reggel legördül a rámpáról egy taxi, na még ilyen! Beáll a tanya udvarára, Kabát száll ki belőle, borostáját vakargatva hunyorít, „szóval itt tengetitek a napjaitokat”, mondja. Hol másnapos bágyadsággal, hol szorongó ingerültséggel sóhajtozik, miközben akcióéhesnek és derűsnek szeretne látszani. Horgászbójait pakolja ki a sofőr segítségével; „pecézni akarok, biztos van itt valami jó hely”. Előtte elmondja, hallotta, valahol erre vagyunk, ő meg a szomszéd város egyik szállójában, gondolta, felkutat bennünket, kijön csukázni vagy valami, ha nem akad más, keszeget csak talál. Ő egyébként domolykózni szokott. Már mesélte nekem régebben, taxival jár el horgászni, haverjai lettek a halőrök azonnal, ahogy megjelent a tavaknál. Ezzel a dumával folytatja az öreg Horváthnak is, akit gyorsan megtalálunk a kompnál, és persze tisztelettel vegyes vidámságot vált ki belőle Kabát, aki taxival jár horgászni. „Az óriás csernobili hangya, ezt ajánlom kötni, vagy a fehér nyuszit, domolykózni ezek a legjobbak.” Mondja Kabát. „Erre nincsenek domolykók.” Válaszolja az öreg, aki váratlan vendégünknek a tanyánk közelében egy etetett helyet mutat, aki aztán ott sörrel meg pálinkával lepakol. Menjünk majd ki hozzá, de ha békét hagyunk neki, az se gond, mondja. Sétálunk lefelé a rámpán, a férfiak társaságában Liza megint igazi dáma lett, már csak a napernyő hiányzik a kezéből; azon morfondíroz, milyen túlzott haszonnal adnak és vesznek mindent a kereskedők, itt van előttünk a tollfosztás, és fillérékért akarják megvenni a tollat. Ez már ilyen, mondom kifinomult és rámenős üzleti hozzáértéssel. A szobában Liza a sötétítő függönnyt (valami rongy) igazgatja.

Ennek nem kell így lennie. Szóal meg újra.

Te tudod.

Eldőlök a mocskos pólóban és rövidnadrágomban a matracon, a pokrócot magamra hajítom, zsibbadt vagyok, fáradt, izmaim mégis, mint akit lekötöztek, úgy feszülnek meg, amikor kopogtatnak. Nem tudok mozdulni; van lábam, kezem, és mégsem. Ki lehet? Virágné? Ajándéokra számítok, akárki jöjjön, csak ajándék lehet. (Kabát után?) Mostanában már minden annyira rémít, hogy délre elfáradok, amikor semmi munka nincs, pusztán az a semmitmondó táj, az a legfárasztóbb. Elmászom a rum irányába, és a palackból húzom meg, ez már a szabadulás, leginkább azért, mert Matild hangját hallani (nem járt még a tanyán a mi időnkben). Nyüzsögő hang, Lizáé, felver a maga ordenáre intimitásával, tettekre késztet, mi a fasz van?!

Mit csináljunk?! Nem azért jöttünk, hogy eladósodjunk, hanem hogy gazdagok legyünk...! Ordít Liza. Az ajtó félfáját támasztom, de úgy, mint akinek semmi köze ehhez. Arisztokratának vagy papnak kellene lenni, gondolom magamban, azt hiszem, mind a kettőről lekéstem, hanem azért elképzelem a paplakot, mint kúriát, esetleg egy szép városi palotát, ahol előkelő emberek gyűlnek össze, és akik közt majd tudomásul veheted, hogy számodra legalábbis nincs megoldás.

## BIBÓ ISTVÁN ÉS BIERBAUER (BORBÍRÓ) VIRGILNÉ LEVELEZÉSE (II)

**Bibó István – Bierbauer (Borbíró) Virgilnének**

Hága, 1936. júl. 8.

Kedves Adi néni!

Őszintén aggódom és szomorkodom, hogy most már Adi néni is ágynak dőlt. Remélem, hogy az influenza csak egy nem is olyan rosszuleső fáradság-kipihenés volt, s mire ez a késői levél Pestre érkezik, az összes mellhártyákat és hörgőcsöveket rendben fogja találni.

Megint egy szép utat panamáztam ki magamnak, aminek többek között az is az eredménye, hogy adósságokkal illően megterhelve értem Hágába. Megálltam Velencében két napra, fürödtem a Lídón, láttam a biennálét (a magyar és spanyol jók voltak, ellenben borzadalmas a magyar pavilon a sok gyönyörű ősturáni felirattal: szerencse, hogy nem értik Velencében!) Voltam egy napig Comóban, voltam Bellagióban, egy hátsó ajtón besurrantam a Villa .....imába (végig rózsákkal a kerítésen, hogy hívják?), és felmentem a legmagasabb pontra. Milánóban láttam a triennálét: az építészeti rész ugyesen volt rendezve, de a nemzetközi rész kicsit összevissza volt. Genfben 5 napig voltam, végignéztem az ismerősöket, Párisban egy hétig, nagyon jó volt, találkoztam Miklóssal és párisi barátaimmal. Onnan idejövet csak Brüsszelben álltam meg, ott is este 11-től reggel 6-ig, amit bumlizva töltöttem. Hága végtelenül kedves levegőjű hely, és nagyon jól érzem magamat itt. Az Akadémián az előadások jók. Scheveningenben még nem fürödtem, holnap fogok. Itt van Schapira barátom is autós ismerősökkel, úgy-hogy minden kilátásom megvan arra, hogy látni fogok egyet-mást Hollandiában. Ma este voltam Schmidtéknél Voorburgban: nagyon kedvesen fogadtak, és a váratlan érkezéssel, azt hiszem, külön örömet és izgalmat okoztam, mert a bácsi, mialatt ott voltam, legalább 3-szor elmesélte másoknak, hogy hogyan állítottam be, és hogyan nem ismert meg. Különben újból levő megnősült. A fiúk nagyok lettek, különféle hivatalokba járnak, és különféle jegyességekben vagynak. Vasárnap családi ebédre vagyok hivatalos, amelyre most távol levő gyermekek is jönnek, akikkel természetesen a nagy meglepetési jelenet újból el fog játszódni a már régebben meglepődöttek nagy örömére.

Nagyon szeretnék minél előbb híreket hallani Adi néniékről, különösen a betegségek elmúlásáról. Szeretettel csókol mindenkit

Pisti

Den Haag, Beeklaan 353/a.

**Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak**

*[A borítékon nyomtatva:]* Dr. Ing. Bierbauer Virgil Budapest II. Zárda utca 57. *[BV-né kézírásával:]* Dr. Stefan Bibó Den Haag, Beeklaan 353/a *[Bélyeg, postapécset levágva]*

1936. júl. 16.

Édes Pistikém!

Csak ilyen nagy időre tudok válaszolni kedves hosszú leveledre – de részben betegségem utáni lábadozó mivoltom, részben egy olyan szédületes itthoni hajsza, ami egészséges munkabíráásra van méretezve – minden szusszanni való erőmet kimerítették.

Most már kilábalunk a nagy bajokból: Tomi 4 hétig feküdt – én csak egyik, de nekem az is nagyon sok volt. Közben komolyan féltettek, hogy tüdőgyulladást kapok, annyira köhögtem, és több mint 2 napig majdnem 40° lázam volt, de szerencsére nem jött semmi komplikáció, s az a szörnyű gyöngeség, ami első lábra állásomkor komolyan elkésértett – szintén elmúlt. – Tomi aránylag a legenyhébben úszta meg mellhártyájának meggyulladását – mert az előírásos legkurtább terminusra teljesen megszűntek a lázak. – Elég sovány és sápadt – most kell majd felhizlalni a kis öreget. Ami éppen a hizlalást illeti, a nagy öreget sem ártana kezelésbe venni, mert Virgil ijesztően rosszul néz ki, sovány, megviselt és kétségbeejtően ideges. Neki sem volt könnyű az az időszak, amikor az itthoni kórház közepette a legfontosabb tárgyalásait kellett naponta lefolytatnia, és közben éjjel 2-3-szor felkelnie hozzám, és 2-3 helyről összekeresgélgni a dolgait. A repülőterügy épp azon a héten jött végleges formába, értvén ezalatt, hogy egy 36 tagból álló bizottsággal kellett elfogadtatni az új terveket – amiket Virgil teljesen maga csinált (a társa abban az időben V. nagy öröme egy pályázattal volt elfoglalva) – s ezek a tervek 100%-ig sikert is arattak. – Mostanában kellene az első pénzmagot megkapnunk, ami, sejteted, hány helyen van már előjegyezve, de ehhez újabb jellempróbát kell kiállani, éspedig addig nincs kifizetés, amíg az illetőnek adó-, Nabi- vagy Oti-hátralékai vannak. Azok pedig bőven vannak, s minthogy épp azért vannak, mert nem volt miből kifizetni – viszont pénzt addig nem kapunk, amíg ki nem fizetjük – törhetjük a fejünket ezen a keresztrejtvényen. – Általában nagyon-nagyon keserves ez a fojtogató sok gond – s most tetejébe betegségem óta én sem járok a Gammába, amit nyáron, amikor a gyerekek itthon vannak, amúgy sem bírtam volna. Azóta már több munkát küldtek ide ki – de még azokról nem számoltunk el –, úgyhogy mindez elég bizonytalan ügy. Eléggé fáj, hogy most nem tudok Virgil segítségére lenni, mikor látom, hogy mennyire őrlődik. Viszont annál jobban bámulom, hogy ilyen viszonyok közt komolyan tud dolgozni. Most éppen egy gyönyörű tervvel lett készen, ami, ha keresztülmenne – élete legérettebb műve lenne. Szűkebb körű pályázaton felszólították az 1937. évi párisi világkiállítás magyar pavilonjának tervpályázatára – ami 20-án jár le. 9 építész vesz részt, csupa könyökölő stréber (Györgyi, Weichinger és hasonlók), a jury összeállítása is olyan, hogy attól Virgil nem sok jót remélhet – egyedül valami véletlen csodában bízunk, és a terv jóságában – amit én ritkán szoktam ilyen fenntartás nélkül elismerni, mint ez esetben. Persze mindez sok-sok izgalmas feszült várakozást – s azután pedig valószínűleg szomorú csalódást jelent.

Anyu rém kedves volt, és Mikit magával vitte alföldi turnéjára. Eleinte féltem a dologtól, most azonban annál jobban örülök, mert, amint hallom, a kis öreg pompásan érzi magát Ilonka néni kényeztető vendégszeretetében, és boldogan lubickol a Körösben, és kitűnően bírja a meleget. Viszont nekem nagy áldás, hogy nincs itthon, mert annyival is csöndesebb a ház.

Barátaidról keveset tudok, Pistikém: Reitzer Béla nagyon kedves volt, és küldött egy nagy csokor virágot, mikor beteg voltam. Erdei Feri egyszer fent volt anyuval, mikor röviddel azután, hogy már talpon voltam, de beszélni még alig tudtam a sok köhögéstől, és különben is Virgil is és mindnyájan annyira fáradtak voltunk, hogy sehogyan sem

tudott felélnkülni a diskurzus. – Általában az élénkség nagyon aláhagyott minálunk. Úgy félek, hogy végleg elkopik az ember ebben a sok órló gondban.

Betegségem alatt olvastam két erdélyi könyvet: Nyirő József: Uz Bence-jét és Tamási Áron: Jégtörő Mátyás-át. Ez utóbbi oly igaz gyönyörűséget szerzett, mint könyv már régen. Olvasd el majd, Pistikém, okvetlenül – tudom, fogod élvezni ezt a száguoldó fantáziát, ami oly megindító, kedves, egyszerű keretek között is utat talál magának arra, hogy kitombolja magát.

Miklós nagyon kedves volt, és Virgil kérésére csináltatott fotográfiákat a magy. pavilon környékéről – percnyi pontossággal küldte őket – kétszer írt ez ügyben – csak sajnos a felvételek oly gyengék, hogy nem lehetett felhasználni őket.

Pistikém, hosszúra nyúlt levelem, pedig csak locsogtam. Te érdekesebbeket tudsz írni vagy mesélni a nagyvilágból. Marguerite-nál voltál-e már? Schmidtéket sokszor üdvözlöm – sajnos evvel nem tudom meglepni őket! Minden jót, Pistikém, sok szeretettel ölelünk-csókolunk mindnyájan

de különlegesen  
Adi nénéd

## Bibó István – Bierbauer (Borbíró) Virgilnének

Hága, 1936. júl. 27.

Kedves Adi néni!

Köszönöm hosszú levelét és beszámolóját: remélem, mostanáig végleg felozlott a rózsadombi Bierbauer Szanatórium, és átadja helyiségeit a Bierbauer Nyaralónak. Most érdemleges írás helyett csak egy kommissióval fogom megbúsítani Adi nénit. Elrontottam az óráim rugóját, és itt szörnyű drága a megcsináltatás. Anyuval már leveleztem ez ügyben, s ő írt budapesti órásunknak (Óhegyi, Károly utca), hogy van-e Omega-rugója. Én két hete azt kértem Anyutól, hogy a rugót küldesse az Óhegyivel Adi nénihez, s Adi néni küldje el nekem levélben. Most kaptam levelet Anyutól, melyben írja, hogy nem csinált semmit, mert feltette, hogy én írok Adi néninek. Ezek után nincs más hátra, hogy csakugyan ezt tegyem, és megkérjem Adi nénit, hogy menjen el a Károly utcai Óhegyihez, és hivatkozással az Anyu–Óhegyi-levelezésre, vegye át a rugót, ha pedig véletlenül az órás nem tudna semmiről semmit – az is lehetséges –, akkor kérjen tőle a Bibóék számlájára egy ezüst karórába (szokványos Omega típus) való rugót, azt körülpakkolva küldje el nekem levélben. Azért nem kérem erre az Óhegyit, mert az mint szolid órás, bizonyára nem hajlandó, vámkikerülés céljából és elvesztést kockáztatva, egy levélben küldeni egy órárugót. Én azután itt beletettem az órámba, mert igen kellemetlen óra nélkül lenni, különösen, ha hazautazom. Az Óhegyihez való menetel csak azért lényeges, mert Ó. ismer minket, s közben esetleg Anyu is írhat neki valamit, s nem volna kellemes, ha Anyu Óhegyinél, Adi néni pedig másnál venne egy-egy rugót. Ha azonban az Óhegyivel való tárgyalás során ez a veszély elhárítható, úgy Adi néni a rugót ott vegye, ahol jónak látja, s úgy küldje, ahogy jónak látja. Egyáltalán cselekedjék Adi néni ama bölcsesség szerint, mely adatott néki, s amelynek mindenkor örvendeztek a mi szíveink. Csak éppen azt ne cselekedje, hogy újabb instrukciókért újabb diplomáciai jegyzékváltásba bonyolódjék velem, mert ebben az esetben az a veszély fenyeget, hogy a szegény, Bibóitis progressívában megbetegedett órárugóügy Graulasthenia postalisban fog kimúlni. A fáradságért és alkalmatlanságért illő bocsánatkérésemet és hálás köszönetemet küldöm.

Itt változatlanul szép a világ. A dolgaimmel jól haladok, közben pedig autós barátaim Hollandiában kocsikáztatnak fel és alá. Voltam Haarlemben a Frans Hals-múzeumban: kevés darab van benne, de van egy pár egészen gyönyörű Frans Hals. Tegnap Hilversumban voltunk, de csak a városházát, kórházat és a nagy hotelt láttam, amelyek egészen kiválóak. Valószínűleg még egyszer valahogyan útba fogom ejteni, s akkor megállok Naardenben is. Tegnap Amsterdamban is csináltunk egy autókörutat, de az ilyen körülszaladás csak arra jó, hogy az ember annál inkább elmenjen még egyszer.

A szép tervekhez – reptülőtér és párisi kiállítás – szívből gratulálok. Sajnálom, hogy a Miklós-féle képek használhatatlanok: ő igen lelkiismeretesen tárgyalt és járt utána, azt hiszem, nem az ő hibája.

Nagy a gyanúm, hogy visszamenet szintén Párison keresztül megyek, de ezt még nem tudom biztosan.

A viszontlátásig szeretettel ölel-csókol mindenkit

Pisti

Beeklaan 353/a.

## Bibó István – Bierbauer (Borbíró) Virgilnének

Hága, 1936. aug. 12.

Kedves Adi néni!

Szívből köszönöm fennállásom negyedszázados évfordulója alkalmából kifejezett jókívánságait. Nem tudom, milyenek lesznek a következő negyedek: túl rózsásaknak még innen, Hágából sem ígérkeznek. Én azonban, mint jó keresztény, tartom magamat a Bibliához, mely szerint: „Elég minden napnak a maga baja.” (Máté  $\pm 60^{\sqrt{5-6}}$ ) Továbbá „Nézzétek a mezők liliomait, nem vetnek és nem aratnak, mégis ruházza őket az Úr.” (Luk. LXVI, 8<sup>9</sup>) (A kérdés csak az, hogy melyik úr a sok közül.)

Anyutól ma kaptam levelet, melyben írja, hogy ismét Pesten van. Ily módon az óra-  
rugóügy ismét hozzá került, ami mindenesetre megnyugtatóbb, mintha az Inke intézte volna, kinek ügyintéző készségei még Schmidt Ádáméinál is nagyobbak. Anyu írta, hogy Ádámhoz írt kártyám nem volt egészen világos, ez azonban felelőtlen tényezők által terjesztett Greuelbericht, melynek remélhetőleg Adi néni nem ad hitelt. A hágai lét most kezd igazán kellemes lenni, hogy kiderült az idő. Aug. 21-én megyek vissza Párisba, onnan pedig szept. elején haza. Sok csókot és ölelést küld mindenkinek

Pisti

## Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak

[A borítékon BV-né kézírásával:] Monsieur Etienne Bibo Paris III/e 11, Rue 4 fils [Bélyeg, postapécset levágva]

1937. aug. 6.

Kedves Pistikém!

Tegnap este Anyu telefonba olvasta fel nekem írt leveledet, amin nagyon jól mulattam, és amit szívből köszönök. Már éppen szomorkodtam, hogy vajon tradicionális születésnap-i jókívánságaimat, amik elől Te minden évben olyan messzire menekülsz, hova is irányítsam. Most legalább tudom, hogy a Rue 4 filsből elérnek ünnepélyes nagynénii



puszizajaim, amiket még szívből meg is toldok egy meleg baráti kézszorítással. Tudod, Pistikém, ezen a napon és az utána következőkben sosem tudok szabadulni annak az emléktől, hogy Te 26 évvel ezelőtt milyen tiszteletlenül bántál velem – – – – de hát ezt felejtjük el... úgy-e. Azt sem hittem volna, hogy orr nélküli, enyhén angolkóros mivoltban ennyire viszed, Pistikém. Most bizonyára Párisban tördeled a szíveket, amik, úgy tudom, általában eléggé ruganyosak – de azért mégis, mégis, Pistikém, légy könnyő-rületes.

Ami a kongresszusi fájdalmadat illeti, azt a jó tanácsot adhatom, hogy igyekezz a főtitkárral megismerkedni, ha ez lehetetlen, akkor a titkárnő is megfelel, és tőle szerzd meg az összes létező és ezután kibocsátandó kongresszusi nyomtatványokat. Ezekből olyan gyönyörű jelentést lehet szerkeszteni, hogy a Herkó Páter sem találja majd ki, hogy Te azoközben a Magyar Pavilon szépségeiben gyönyörködtél. Mint barbár ember persze nem érted be csupán evvel, hanem mellesleg megnézted a francia piktúra reprezentatív kiállítását, a Greco-kiállítást s még sok minden olyant, ami pl. a németek által rendeletileg purifikált ízlés szerint nagyon is elvetendő.

Gyerekek pompás jó hangulatban jöttek meg a táborból – kicsit lefogytak, de azt máris behozták. Ha az idő kedvez, de sajnos ritkán teszi – járunk a szigetre. Pesten kitűnően lehetne nyaralni, ha az embernek nem volna olyan lapos a tárcája. – Anyuék óriási lendülettel keresnek lakást – eddig még eredménytelenül. Itt a 34-ben volna egy nagyon megfelelő beosztás, de Anyu nem akarja, mert északi. Pedig én hogy örülnék neki! – Nagy zsvány vagy, hogy mind e gondok elől elmenekülsz! – De azután annál több érdekeset fogsz mesélni, úgy-e! Isten áldjon meg, Pistikém,

szívből ölel, Miklóst, Etust üdvözli  
Adri

## Bibó István – Bierbauer (Borbíró) Virgilnének

Páris, aug. 4. Szerda *[valószínűleg 1938]*

Kedves Adi néni!

Rossz a lelkiismeretem, de mindazonáltal hiszem a szenteknek egyességét s bűneimnek bocsánatát. Az ideút nagyon szép volt (Prága, Nürnberg), utána itt tíznapos bumlizás következett, s mikor már elkövetkezett volna a magába szállás ideje, addigra elérkezett a büntetés is: megkezdődött a kongresszus, a Kongresszus, a KONGRESSZUS, amelynek címen én itt 200, ott 200 pengőket felvévén, arról megfelelő jelentést vagyok köteles írni: igen ám, de hogyan, mikor e dicső összeövetel keretén belül tartatik 250 felolvasás, s olvasnak egyszerre 10 helyen. Valóságos felhőkarcoló kongresszus ez azzal a különbséggel, hogy a felhők minden karcolásra érzéketlenek maradnak, nem nyílnak ketté, s nem hallatszik szózat a magasból: „Ezek az én szerelmes fiaim, kikben gyönyörködöm!”

A kiállítás ezzel szemben nagyon szép: eddig ugyan nem láttam a negyedrészt sem, de két kitűnő dolgot már igen, ami magában is megér minden pénzt: az egyik a felfedezések kiállítása (Palais des Découverts), kitűnő áttekintéssel az összes természettudományok jelen állásáról. A másik a francia művészet kiállítása, ami gyönyörű szép, bár annak is csak egy részét láttam. A színházakkal pechem volt: mindegyik pont egy nappal azelőtt csukott be, amikor odamentem jegyet váltani.

Már nem is olyan sok napom van hátra: jövő hét közepén indulok valószínűleg Genfen és Velencén keresztül.

Virgil bátyámat s a gyerekeket sokszor csókolva maradok Adri nénémnek szerető és időnként nem író unokaöccse

Pisti

## Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak

[A borítékon BV-né kézírásával:] Monsieur Etienne Bibo Chalet International 1. Av. de la Paix Genève Suisse [Hátoldalán:] Exp. A. Bierbauer, Budapest II. Zárda u. 57. [Postapecsett:] 38. IX. 12.

1938. szept. 11.

Édes Pistikém!

Most Te lehetsz rossz véleménnyel levélírói minőségemről – és joggal, mert hetek óta ez az első nap, amikor végre egy félórácskát szakíthatok Neked. Hosszú volna elmesélni, mi minden tartott vissza, és nem is akarlak untatni vele, bár lehetne egész érdekes regénytémákat is szőni az utolsó hét eseményeiből. Amikor elmentél, már rendszeresen jártam ki a gyárba, és ez az elfoglaltságom szept. 3-án fejeződött be. Hogy milyen fáradt voltam, azt nem kell mondanom; mindennap reggel ½8-tól úgyszólván éjfélig egyhuzamban befogva, mert mikor 4-½5, sokszor még később hazavetődtem, itthon várt a sok házimunka, befőzés, vásárlás, itt-ott Virgilnek segítség stb. stb. Amikor szept. 3-án fellélegeztem, hogy most majd kicsit kifújom magamat, jelentkezett egy misztikus telefonáló, aki közölte, hogy a nálunk lévő Annus nem az, akinek mondja magát, hanem egy fegyencnek a felesége, 4 éves gyereke van, és még nekünk is bajunk lehet, ha nem dobjuk ki azonnal. – Én nem akartam mindezt elhinni – de azért másnap mégis szóvá tettem – úgy, mint aki nem hiszi. Az eredmény az volt, hogy Annus sírva elrohant, és nem is jött többé vissza. Húgától megtudtam, hogy mindez igaz – de én még akkor is itt tartottam volna, mert én Annust nagyon szerettem. Most aztán izgalmas napok következtek: Annust sehol sem lehetett megtalálni, közben minden holmiját itt hagyta, mondván húgának, hogy az már neki úgysem kell. Írt is egy megható bocsánatkérő levelet, ami búcsúnak is beillett. – Végre aztán megtudtam, hogy nem lett öngyilkos – üzentem is neki, hogy jöjjön vissza, de ő kijelentette, hogy úgysem tudnék már megbízni benne – és ő nagyon szégyelli magát. Azóta már két Erzi és egy Ica volt nálam – és így telnek napjaim, hogy mutatok, bemutatok, betanítok, és közben mindent magam csinállok – pedig rengeteg dolgom lenne, mert kb. 50 oldalnyi rém nehéz francia fordítást küldtek ki a Gammából – az iskola is megkezdődött, könyvek, irkák, ruhafélék, minden egyszerre kellene. –

Hogy érdekesebbről is írjak, múlt szerdán volt a második M.É.T.A.-összejövetel, ami a teljes siker jegyében folyt le. – Úgy-e meséltem már Neked Virgil legújabb akciójáról: város-, falu- és országrendezési kérdések megoldására egy önzetlen munkacsoportot akar összehozni, akik előadások, publikációk és kiállítások formájában nyilvánítanak véleményüket a fontosabb kérdésekről, és igyekeznének irányítani úgy a közvéleményt, mint a kormányzatot. Ez utóbbi összejövetelre 4 vidéki is felutazott, köztük Erdei Feri, aki nagy lelkesedéssel üdvözölte a gondolatot, s a megbeszélés során kialakult, hogy most készülő könyvét a M.É.T.A. fogja illusztrálni. Legközelebbre meghívjuk Borbély

Miskát, mint orvost, s ha Te hazajössz, Téged is mint jogászt. Addig is itt küldöm a két ülésen kialakult véleményekről szóló rövid jelentést.

Anyuék, úgy látom, jól vannak Hajdúszoboszlón. Inkétől kaptunk egy 5 ívnyi, végtelenül jó humorú levelet, amit könnyeket kacagva olvastam fel a család különböző tagjainak, minthogy Inke írása eléggé olvashatatlan. Utólag megnyugtatlak: nem Pesten át utaztak, különben kártyád már későn jött volna!

Mielőtt az Annus-féle mizéria a nyakamba szakadt, elhatároztam és már minden meg is volt beszélve, hogy Annus hűgát 3 napra betelepítem hozzátok, és ezalatt befőzünk, amennyit csak lehet. – Sajnos ehhez az kellett volna, hogy itthon nyugodtan hagyhas-sam a házat – ami azóta nagyon is imaginárius dolog! Most végre van itt egy jámbor nőszemély, aki sosem nevet, és úgy dolgozik, mint egy gép. Ez a típus nem nagyon illik ide hozzánk!

Édes Pistikém, látom, én is a házi mizériáimhoz képest hülyülök, és már egy hete semmi rendes dologgal nem foglalkoztam. Ez a levél is arra vall! – Írj mielőbb, és leg-alább így akadályozd meg nálam a gyepesedési folyamatot!

Szeretettel ölel Virgillel és a gyerekekkel együtt

Adi nénéd

[A levélhez mellékelve gépírási másolatban:]

### Jelentés

A M.É.T.A. 1938. szeptember 7-i összejöveteléről

Jelen voltak:

Bierbauer Virgil	II. Zárda u. 57.
Heim Ernő	V. Katona József u. 17.
Ifj. Lechner Jenő	XI. Nagyboldogasszony u. 82.
Olgyay Viktor	XI. Horthy Miklós út 72.
Olgyay Aladár	” ”
Rihmer [Granasztói] Pál	IV. Központi Városház
Rimanóczy Gyula	I. Küküllő u. 12.
Wanner János	I. Ilona u. 57.
Dr. Pálffy Budinszky Endre	Szeged, Nagyboldogasszony útja
Dr. Hergár Viktor	Szeged, Városháza
Gosztonyi Gyula	Pécs, Papnövelde u. 10/b
Erdei Ferenc	Makó, Apponyi utca 16.

A megbeszélések során a következő feldolgozandó témák kerültek szóba:

- |                     |  |
|---------------------|--|
| 1. Rihmer Pál:      | Előadás a magyar városok lényegi értelméről  |
| 2. Erdei Ferenc:    | A magyar város (mezőváros) könyvének illusztrálása                                   |
| 3. Rimanóczy Gyula: | A dunántúli telepítés kérdésének mérnöki előkészítése                                |
| 4. Olgyay fivérek:  | Az országrendezés előkészítése   |
| 5. Wanner János:    | Nagybudapest lakáskérdései, Budapest hiányai és kárai, Budapest mint helytelen példa |
| 6. Gosztonyi Gyula: | A dunántúli nagybirtokok meglévő létesítményeinek felhasználása a telepítés során    |

7. Bierbauer Virgil: A magyar városfogalom demonstrációja  
Bierbauer Virgil: A falusi építés alapproblémái, vertföld-fal, takarékoskodás a fával

Hosszabb vita után elsősorban a következő témákkal való foglalkozást fogadtuk el:

- I. Rihmer Pál előadásának illusztratív feldolgozása, közreműködnek: Lechner, Heim és Bierbauer (november 1-ig)
- II. Erdei Ferenc könyvéhez az illusztrációs anyag – úgymint fényképek és rajzok – előkészítése. Erdei a szöveget nagy vonásokban fel fogja olvasni, a képtervezetet kb. 2 hét múlva ismerteti. Közreműködnek: Heim, Rimanóczy és Bierbauer (december végére)
- III. Bierbauer Virgil vertföld-építési tanulmányának illusztrálásán közreműködnek: Rimanóczy és Wanner (azonnal)
- IV. A baranyai nagybirtokokkal kapcsolatos telepítési kérdések anyagát előkészíti Gosztonyi Gyula (okt. végére jelentés)
- V. Az országrendezési terv előkészítési munkáival foglalkoznak: Olgyay fivérek és Erdei Ferenc (okt. közepére jelentés)

### Programtervezet

Alulírottak úgy vélik, hogy a magyar alkotó építészek társadalmi elhivatottsága nemcsak abban rejlik, hogy a reá bízott feladatokat – a célszerűség, a higiéne és a gazdaságosság, valamint a formai szépség jegyében – a tőle telhető legjobb tudással megoldja, hanem kötelezettsége az is, hogy részint tudományos, részint építészeti hivatásából eredő jellegzetesen organizatorikus munkájával előkészítse a magyarság nagy építészeti, városrendezési és telepedési feladatainak jobb megoldását.

Szükségesnek tartják ezt főként azért, mert ezek a nemzeti létünket legközelebről érintő építészeti, városrendezési és telepedési feladatok tervei gyakran ötletszerűen és minden tudományos előkészítés nélkül jönnek létre, és kerülnek a teljesen tájékozatlan nyilvánosság elé, holott megfelelő és közérthető formába öntött, tudományos megalapozottságú előmunkálatokkal olyan építészeti köztudat volna kiérlelhető, mely alapját képezhetné egy eredményesebb és közös akaratból fakadó építőmunkának. Tapasztalataik szerint azonban az ilyen irányú mérnöki munka túlhaladja az egyesnek erejét. Épp ezért szükségét látják egy olyan munkaközösség létrehozásának, amely együttes munkálkodással, a közös cél érdekében együtt érző, nemzeti és haladó felfogású kartársakkal karöltve, a gondolatok kicserélésével és kidolgozásával mindezt elősegíthetné.

Alulírottak nem kívánnak a megtörténtek felett kritikát gyakorolni, hanem a múlton okulva, a jelentkező szükségletet vizsgálva kívánják a jövőt önzetlenül szolgálni azzal, hogy indokolt javaslatokat dolgoznak ki, és azokat közérthető formába öntve hozzák nyilvánosság elé.

Éppen ezért alulírottak baráti munkacsoportot alakítanak, mely elsősorban a következő kérdésekkel kíván foglalkozni:

- a) A magyar város és falu lakáskérdései, úgy elrendezési, mint szerkezeti, gazdasági és megjelenési vonatkozásban,
- b) A magyar város és falu telepedési és rendezési kérdései, valamint az egyéb felmerülő aktuális kérdések,

c) A fenti tanulmányok és azok eredményeinek nyilvánosságra hozatala, előszóban, írásban és hatásos, közérthető grafikus ábrázolásban.

Az elmondottak értelmében alulírottak megalapítják a Magyar Építészek Tanulmányi Akciócsoportját (M.É.T.A.), s becsületükre kötelezik magukat, hogy a közös munkában erők és anyagi lehetőségük mértékében részt vesznek, éspedig az alábbi módozatokban:

- 1) Esetről esetre közösen megállapított munkatervezet szerint tanulmány tárgyává teszik a felvetett és vizsgálatra kiválasztott kérdéseket, melyeknek megoldására tudományos és építészeti vonatkozásban javaslatokat dolgoznak ki, és eredményeiket előadások, közlemények és kiállítások formájában nyilvánosságra hozatal céljaira előkészítik.
- 2) E munkák elvégzésének rendjét és módját együttesen fogják megállapítani, és kötelezik magukat arra, hogy munkaerejük egy részét rendelkezésre bocsátják, úgy, ahogy ezt a munkarend megszabja.
- 3) A M.É.T.A. baráti munkaközösségbe tartozókból – egyes feladatok kidolgozására – külön csoportok, esetleg vidéki helyi csoportok is alakíthatók.
- 4) A munkálatokba bevonhatók egyéb hivatású magyar szakemberek, mint például más mérnöki ágazatokba tartozó vagy gazdasági, orvosi, néprajzi, jogász stb. hivatású szakemberek.
- 5) A M.É.T.A. egyes feladatok megoldására munkaközösségre léphet más hasonló célkitűzésű építészeti vagy egyéb hivatást gyakorlók csoportjával, valamint hasonló felfogású, erkölcsi kifogás alá nem eső külföldi csoportokkal.
- 6) A M.É.T.A. munkaközösségében való részvételre a csoporthoz tartozók köréből eredő javaslatra meghívhatók azok a magyar építészek vagy más hivatású szakemberek, akiket a csoport erre  $\frac{2}{3}$  szótöbbséggel alkalmasnak tart, s akik az előbbieken kifejtett elveket vallják, és a felsorolt kötelezettségeket magukévá teszik.
- 7) A M.É.T.A. szabad, alapszabályokkal nem rendelkező, tehát nyilvános joggal nem bíró baráti csoportosulás, amely tagjaitól tagdíjat nem szed, s amely a felmerülő költségeket önkéntes hozzájárulásokból fedezi.

Később belépők által elfogadandó záradék:

Alulírott bejelenti, hogy a M.É.T.A. baráti csoportjának közös munkájában, mint ..... részt kíván venni, s az alapítók által kifejtett elveket, valamint a munkarendben lefektetett kötelezettségeket magáévá teszi.

## **Bibó István – Bierbauer (Borbíró) Virgilnének**

Genf, 1938. okt. 4.

Kedves Adi néni!

Itt is elég nyugtalanító napokat éltünk át, de azt hiszem, nem lehet őket az otthoniakhoz hasonlítani. Anyu írta, hogy Virgilt behívták Szegedre, remélem, azóta kieresztették. Azért még távolról sincs vége mindennek, mert Münchenben alapos rendezés helyett egyelőre csak békegyorstalpalás történt; néhány nap múlva egy cseh–német krízis, később egy magyar–cseh krízis egyáltalán nincs kizárva, de azért háború talán már nem lesz belőlük. Nehéz elgondolni, hogy az emberiség esze végleg elment volna, de azért egy csomó jel arra mutat, hogy igen nagy részben elment. Nem tudom, az otthoni preparált sajtón keresztül eléggé észre lehetett-e venni, hogy I. Adolf hogy beugratott

és hogy kiejtett bennünket a játék egy bizonyos pillanatában: az ilyen epizódok hamar elfelejtődnek, ha a végeredmény jó, s most úgy látszik, ránk nézve, elég jó. Csak az a kérdés, ki lesz a belpolitikai haszonélvezője a sikernek vagy esetleg a túl nagy siker elmaradásának.

Én itt különben csendességben vagyok, és a három legidegesítőbb naptól eltekintve még dolgozni is tudtam érdekesítő és nagymértékben aktuális nemzetközi témáimon. Most már vége felé jár a genfi dolog, jövő hét végén, ha minden jól megy, megyek Párisba.

Itt az izgalom tetőpontja a godesbergi éjszaka volt, ami a sors maliciája folytán a népszövetségi XIX. ülés elnökének (De Valera) az estélyével esett össze. Ez volt az egyetlen alkalom, hogy új (Apu frakkjából és nadrágjából újjászült és közepesen sikerült) frakomban feszíthettem, és valóban nem bántam meg, mert azt hiszem, ez volt húsz év óta a legzűrzavarosabb népszövetségi estély, s itt beszéltek a legkevesebbet a Népszövetségről. A követek időnként teljesen eltűntek, a követségi emberek sötét ábrázattal jártak fel és alá, az újságírók a telefonfülkék előtt tolongtak, senki sem táncolt, hanem nemzeti kupacokba verődve sustorgott, s végül is az egész gyülekezet 1/2 felé egészen hirtelen szétoszlott anélkül, hogy véglegesen tudott volna a godesbergi eseményekről.

Jó, hogy vége van, remélem, nem kezdődik újra.

Anyu írta, hogy Ernő ügye nem jól áll, de nem tudta, mi az eredmény. Jogerős az elsőfokú ítélet, vagy megint tovább megy?

Nagyon szeretnék hírt hallani Adi néniéről és az otthoni hangulatról. Anyutól – szept. 29-én keltezve – egy teljességgel nem háborús levelet kaptam, aminek nagyon örültem az ő szempontjából. Virgilt és a gyerekeket sok szeretettel üdvözlí, Adi néninek kézcsókját és csókjait küldi

Pisti

A M.É.T.A.-tervezet nagyon érdekelt, és nagyon tetszett. A nyilatkozat aláírás és belépés céljára küldődött? Mert nagy örömmel belépnék, bár használhatóságom kétséges. Viszont van Ferivel egy közös tervünk, mely ugyan nem szorosan városrendezési jellegű, de abba Virgilt is bele akarnánk vonni, s talán a M.É.T.Á.-t is érdekelné.

*Godesbergi éjszaka* – 1938. szeptember 15-én Bad Godesbergben Chamberlain brit miniszterelnök Hitlerrel a csehszlovák kérdéstről tárgyal; majd 23-án ugyanitt elfogadja a Führer javaslatait Csehszlovákiára vonatkozóan. 1938. szeptember 30-án Hitler német kancellár, Mussolini olasz, Daladier francia és Chamberlain brit miniszterelnök aláírják a müncheni egyezményt, amellyel Csehszlovákiától Németországhoz csatolják a Szudéta-vidéket. A dokumentum 3. melléklete négyhatalmi döntőbíráskodást irányoz elő, ha Magyarország és Lengyelország 3 hónapon belül nem tudja rendezni területi vitáját Csehszlovákiával. A lengyel kormány ultimátumban követeli néhány határ menti város átadását Csehszlovákiától. Nagy-Britannia és Németország megnem-támadási szerződést köt.

## Bibó István – Bierbauer (Borbíró) Virgilnének

Páris, 1938. okt. 19.

Kedves Adi néni!

Tegnap kaptuk meg a levelét, s e pillanatban végtelen hálával vagyok eltelve azért a határozott és prompt elintézésért, amivel az egész haladékögyet két mozdulattal – ami azért idővel és fáradsággal járt – rendbe hozta. Én úgy jöttem ki Párisba, hogy csak az

1908. és 1912. évi korosztályok mozgósításáról tudtam, itt tudtam meg, hogy én is beleszem, és éppen akartam menni a követségre. Most azonban mindez nem szükséges, és maradok, amíg a dolgaimat be nem fejezem, persze nem tovább november 15-nél. Anyutól éppen ma kaptam levelet, melyben írja ugyan, hogy a 11-esek behívódtak, és nem vonatkozik-e ez rám is, de azért egészen nyugodt és világtól távol eső módon veszi tudomásul a különféle izgalmakat, aminek e pillanatban nagyon örülök. Írja azt is, hogy Inke influenzás.

Nagyon jól érzem magamat itt, még egypár befejezni való munkám is van, s a mostani helyzetben minden nap, amit itt töltök, egy kicsit ajándék, és Adi néninek különösen hálás vagyok értük. Így igazán csak a moziban és a gyermekregényekben szoktak az utolsó pillanatban megjelenni a Jóságos és Bölcs Nagynénik, akik az összekuszált helyzetet egykettőre legombolyítják.

Nem tudom, milyen odahaza a hangulat, alig olvasok otthoni újságot. De azért a sok huzavona alatt talán mégiscsak rájönnek otthon bizonyos barátságok kétes értékére. Itt nagyon világosan látszik, hogy a Tengely – legalábbis a mi ügyeinkben – szemben áll egymással. Örülnék, hogy ha mire hazaérnék, minden rendben volna.

Kedves Adi néni, még egyszer nagyon-nagyon köszönöm a gyors és sikeres közbelépést. A viszontlátásig sokszor csókolja Virgillel és a gyerekekkel együtt

hálás unokaöccse  
Pisti

Ui. A Le Corbusier-könyvet hozom!

## Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak

1938. X. 25.

Édes Pistikém!

Nem is hinnéd, mennyire örülök, hogy spontán akcióm ilyen jól sikerült! Éppen így képzeltem! – Itt akkoriban olyan izgatott volt a hangulat, s én elképzeltem, hogy Neked a követségen valami helytelen útbárgazítást adnak, és hazairányítanak. Tehát azt akartam megakadályozni! A hivatalodban nagyon kedvesek voltak – és a kaszárnyában nem kevésbé.

Pistikém, annyi mindenről lehetne írnom, de nemsokára úgyis itthon leszel! – Mi magunk változatlanul nagy hajszában vagyunk – már szinte azt hiszem, ez a mi állandó állapotunk, s csak azt külön hangsúlyozni, ha véletlenül másképp volna a helyzet. Nagyon rossz nyaram volt, hét napot sem pihentem. Júniusban és júliusban nagyon sok fordítanivalóm volt otthon, de közben egy Hexenschuszt is kaptam, ami több mint 4 hétig gyötört – a munkáimat pedig nem lehetett félretenni. Éppen júliusban, mikor a gyerekek sem voltak otthon, tele volt a ház mesteremberekkel – úgyhogy sehol sem volt békességem. Augusztusban helyettesítésre kértek, és mindennap kijártam a Gammába. Szept. 3-án fejeződött volna be ez a misszióm, és alig vártam, hogy kicsit fellélegezzek! Akkor jött a házi mizériám, amiről, úgy emlékszem, írtam. Mindez összeesett gyerekek iskolába indításával és elég sok anyagi gonddal: őszi beszerzések, tüzelő stb. Mindehhez Ernő, aki azóta, hogy Te elmentél, teljesen az én vállamon van. Az ügye rosszul áll; a perfelújításnál első fokon helybenhagyták az előző döntést, s most már csak úgy volna remény valami javulásra, ha újabb tanúkat vagy valami új érvet tudna prezentálni. – Közben szept. végén küldött csomagom visszajött, azzal, hogy elköltözött. Vikitől

tudtam meg, hogy őt sem értesítette, csak Pogány barátjával telefonáltatott, h. a pénzt abba a bizonyos klubba kéri. Viki tajtékozott, és kijelentette, hogy utoljára teszi, és egyébként leveszi a kezét róla! – Úgy gondoltam, hogy abszurdum ez a keresztül-kasulólóldzás az egész vonalon: ő nem beszél Vikivel, én nem beszélek vele stb. – tehát írtam neki a tejszarnokba, és találkozózt adtam neki következő péntekre. Sejteted, hogy nem nagy lelkesedéssel mentem el, annál is inkább, mert közben behívtak a Gammába, ahol most is valószínűleg hosszabb ideig működök, mert sok a helyettesítenivaló. Szóval a találkozó várakozáson felül jól sikerült – ő nagyon rendes volt, és láthatóan jólesett neki. Bár vele nehéz valami eredményre jutni, de annyit mégis megmondtam, hogy ez így a végtelenségig nem mehet, mert egyikünk sem bírja – és próbálgon ő is valami után nézni. Megállapodtunk abban, hogy Vikinél eljárók, hogy a lakást továbbra is fedezze, a többiről meg majd Anyuval közösen gondoskodunk – ez év végéig. Persze, hogy lehet-e erre az ígéretre számítani – nem tudom.

V. egy hétig volt távol, Szegeden, épp a legkritikusabb időkben, és én rengeteg munka, tennivaló, gond és bizonytalanság közt maradtam. Fizikailag és lelkileg is nehéz hét volt. Szerencsére az a nagy depresszió enyhült – bár itt sem látszik nagyon rózsásnak a helyzet. Viszont olyan gyors változásokat értünk már meg, hogy nem lehetetlen, hogy valami váratlan fordulat is jöhet.

Nekem utoljára azt írtad, h. okt. 8-ig maradsz Genfben – azért nem írtam már oda, pedig szerettem volna. Azután Reitzer Béla telefonált, mielőtt ő is Szegedre vonult (Feri is ott van), hogy csak okt. 15-én mész tovább. Közben állandó izgalom volt a tárgyalások miatt, és nekem külön is rengeteg dolgom, mert azóta is egész napra járok ki a G-ba, ami azt jelenti, hogy ½8-kor indulok, és 6-ra érek haza, de ha még máshova is kell mennem, akkor csak késő este. Bizony keserves dolog ez, és erősen sýnylem – de mint a cigány lova, kezdem ezt is megszokni.

Virgil aránylag jobban bírja a hajszát, mert ő délután kifújja egy kicsit magát. Tegnap volt egy kitűnő előadása az M.E.-ben, olyan egyöntetű sikerrel, ami szinte páratlan. Már a M.É.T.A. jegyében készült grafikonok is szerepeltek, de persze tulajdonképpen mind Virgil – sőt az én munkám. A nyár folyamán egy 300 oldalas városépítési kézikönyv is elkészült, aminek ⅓-át P. Budinszkyék szerkesztették, java részét V. írta. Sokféle szövegei V. szálait, – talán valami csak sikerül, feltéve, ha nagyobb benti zavarok nem jönnek. A M.É.T.A.-ügy bizonyára nagyon érdekelné, Pistikém, és ha hazajössz, számítnék is Rád. De úgy látom, már más is foglalkozik a Ti témákkal: V. előadásán Kiss István, Magyar Z. tanársegéde felszólalásában a tanyás telepedések új átcsoportosítását hangsúlyozta. Rihmer Pali készül decemberben egy nagyobb előadásra, feltéve, ha addig leszerel. A M.É.T.A.-ügyben egyetlen üröm az Olgyay testvérek szereplése, akikkel sajnos bevásároltunk! Külsőséges, hiú, törtető alakok, és máris sok bosszúságot okoztak. A többiekkel viszont annál nagyobb öröm együtt dolgozni.

Pistikém, a csomagod miatt rengeteg bosszúságot nyeltem, s ezért még kis ördögök fognak Téged a másvilágon szurkálni – míg én a mennyországban egy hétig állhatok egyfolytában (ami jelenleg egyetlen Wunschtraumom!) Ugyanis jött egy értesítés, és én gyanútlanul elmentem a Fővámba, gondolva, hogy gyorsan elintézem, úgy, mint nemegyszer, ha Olaszországból saját csomagot hazaküldtünk. – De itt különböző fórumoknál különböző igazolásokat kértek, s mikor végre mindent kiverekedtem (1 ¼ óra után), akkor azt mondták, hogy elvihetem a 17 kilós koffert! – Nem volt más hátra, mint egy más emeleten lévő postahivatalban újra feladni a saját címemre!

Pistikém, Anyuék tanakszanak, hogy ne maradjanak-e lent egész télen? – Ez nem volna rossz megoldás, de csak úgy volna értelme, ha közben a lakást jól ki lehetne adni.



–Az mindenesetre szerencse, hogy Anyu a legizgalmasabb napokban nem volt itt. Persze sok minden megbeszéltnivaló volna, és főleg elintéznivaló – úgyhogy, Pistikém, bár tudom, hogy nagy áldozat, de igazán fontos volna, hogy ne pont 15-ére jöjj meg, hanem legalább egy héttel előbb, mert Anyut meg kellene kímélni minden hajszától – én meg sajnos nagyon be vagyok fogva, és nem sokat segíthetek. Tominak ismét fenyegetnek az ízületei, és vigyázni kell a szívére. Pista papa elég komolyan beteg, csak ő nem tekinti magát annak. Angina pectoris és súlyos érlemzesedés. Írj még egyszer, ha röviden is. Addig is szívből ölel, Miklóst sokszor üdvözl!

Adri

## Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak

[*A borítékon:*] Nagys. Dr. Bibó István törv. széki bíró úrnak. Leányfalu, Pest megye. Feladó: Bierbauer Virgilné Nagybánya, István Király szálló [*Postapécsett:*] 1942. VIII. 5.

Nagybánya, 1942. VIII. 5.

Kedves Pistikém!

Elsősorban minden jót kívánok születésed napjára! Gondolatban Veletek együtt örvendezek én is ezen a napon, amikor egynéhány évvel ezelőtt, nem is olyan régen – teljes piszeségedben megláttad ezt a furcsa világot! Azóta, lám, mennyi minden megváltozott körülöttünk – kezdve a Te piszeségedtől –, s főleg milyen öröm, hogy már a kis Pisti kurjongat és rúgkapál bele a nagyvilágba – adja Isten, hogy jövőre már ő köszöntsön fel ünnepélyesen.

Mi nagyon jól töltöttük időnket itt Nagybányán – már amennyire a jelen körülmények között „jól”-ról szó lehet. Az itteni polgármester néhányszori találkozásuk alkalmával Virgilt nagyon szívébe zárta, és ezt a ragaszkodását most végtelenül kedvesen átszarmasztatta miránk is, ami néha ugyan terhes, de általában végtelenül kedves volt. A gyerekek mindjárt vidám társaságba csöppentek, s roppant élvezték a szép flekkensütős kirándulásokat meg az esti fennmaradásokat. A sok új ember engem bizony inkább fárasztott, de valahogy narkotikumképpen talán mégis jobb volt, mint egyedül lenni vagy folyton dolgozni. Ez utóbbiból ugyan itt is bőven kijutott: a postát Clarisse utánam küldte, s volt olyan nap, hogy 8 levelet is írtam. Közben Felsőbányán remélem, sikerül a leventeotthon építkezését is lebonyolítani (amit pedig – mármint Virgil terveit – egészen át kellett alakítani!)

Virgiltől már jönnék rendszeren a levelek – kb. 8-10 nap alatt. Sőt nagy öröömre tőlünk is megkapta már az első hírt. – Aránylag nyugodtan ír, már minden érdeklí, amit maga körül lát, s a parasztházról elkezdett nagyobb tanulmányához úgy látom, értékes adatokat gyűjt az orosz földön. Kemény életük lehet – de úgy látszik, bírja! Azt írta, két hete nem volt fedél alatt – még csak sátorban sem, van úgy, hogy naponta 10 órát lovagol. Folyton vándorolnak. Az éjszakák békességesekek – írja –, csak egyszer egy nagy erdőben a légészek előadták a Feuerzaubert, nem nagy sikerrel, de annál nagyobb pyrotechnikai hatással. Megható az a rugalmasság, amivel az új helyzetét nézi, s ha egészségesen megússza, emberileg csak javára fog válni. Csak az egészségéért aggódok rettenetesen, főleg hiányos felszerelése miatt! – Már mindent megvettem, csizmát, hálósákokat, hátizsákokat, szúnyoghálót (tetűport!!!) – de mindenki azt tanácsolja, hogy postán ne küldjem, még ha tudok is engedélyt szerezni! Mert pláne, ha mozgásban vannak, nem kapja meg. Ez a küldemény pedig egy egészen jelentős értéket képvisel.

Szombaton már úgyis indulok hazafelé, akkor utána nézek, nem tudom-e valakivel személyesen vagy megbízható úton kijuttatni.

Többi lépéseim az ő leváltása ügyében eddig sikertelenek maradtak. Még a katonák is felháborodtak behívásának és elvonulásának módja miatt, de végül is örülnek, hogy valaki már ott van, és nem nagyon mozognak, hogy ez ellen tegyenek. – Azonkívül az, aki nagy hangon vállalta, hogy mindent elintéz, csak két értékes hetet vesztegetett el – azalatt pedig az, akitől minden függ, s akinek kilétét én kezdettől fogva kinyomoztam (Andrásfalvy ezr. az O14. osztályban) egy hónapi szabadságra ment. Így most csak aug. 20. után kezdhetek el valamit, de akkor magam fogom csinálni.

Pistikém, még egyszer minden jót kívánunk Neked, és mindhármatokat sok szeretettel ölelünk, csókolunk

Adri

Virgil tábori posta száma 230/92. Csak levelet vagy tábori lapot lehet küldeni, csapatbeosztást nem szabad megadni, csak a rangjelölést! (Tart. hadnagy.)

Tomi már 1-jén hazautazott, mert augusztusban a Közmunkáknál praktizál, amire rém büszke.

Ravasz papáéknak a legszívélyesebb üdvözléseimet küldöm.

Még egyszer ölel

Adri

### **Borbíró Virgilné – Bibó Istvánnak**

1946. XII. 24.

Édes Pistikém és Boriskám!

Nagyon sok szeretettel gondolunk Rátok, és kívánjuk, hogy ez a kis lámpa derűt és vidámságot sugározzon Nektek (nem akarom azt írni, hogy mint örök világosság fényeskedjék). – A mackót Annuskának küldjük – némileg viharvert jószág, de ez csak magas korának és világlátottságának tulajdonítható – ugyanis annak idején a gyerekek minden utazásunkra magukkal vitték. Boriska megnyugtatóására benzinnel átdörzsöltem, de nagyon jó lenne még egy kis magnéziumporral is kezelésbe venni. Virgil igen nehezményezi, hogy még csak egy nadrágja sincsen, és attól fél, hogy ez esetleg komolyabb komplexusokat válthat ki. Ezt kérlek, szublimáljátok a saját bundára való hivatkozással.

Pistikém, nem tudván, hogy mikor látunk Benneteket, már most jelzem Virgilnek azt a kérését, hogy a vasárnap délutánodat tartsd szabadon számára, mert Révai András készül fel hozzánk (szeretnénk Miklóst és Káldor Gyurit is hívni), és nagyon örülnénk, ha átjönnél. Véglegesen csak pénteken tudjuk meg mi is az egészset.

Jó és szép ünnepeket kívánunk, és mindnégyeteket mindnyájunk nevében

sok-sok szeretettel ölel

Adri

### **Borbíró Virgilné – Bibó Istvánnak**

[A borítékon:] Dr. Bibó István részére Leányfalu, Erkel F. u. 4. Feladó: Borbíró Virgilné, II. Zárda u. 57, I. [Postapecsét dátuma a bélyegen:] 52 VIII.-7. [A boríték hátsó oldalán:] Leányfalu 952 AUG 8

Bpest, 1952. VIII. 7.

Édes Pistikém!

Tegnap – szerda lévén – egész nap reméltem, hogy felhívsz, vagy talán be is ugrasz hozzánk, s akkor személyesen adhatom át jókívánságaimat mai születésnapodra. Sajnos ez nem sikerült, s így a postán küldött jókívánságok alaposan el fognak késni, amit igazán röstellek! De úgy-e, Te tudod, Pistikém, hogy ez nem változtat a jókívánságok őszinteségén és intenzitásán! Csak éppen a rugalmasság és a mókázókedv csappant meg egy kicsit – s alkalmazkodott az idők komolyságához. Mindenesetre, ha tőlem függne – mondjuk, egy varázsvessző segítségével –, azonnal megrendelnék Neked 10-15 kiló pluszt, gyönyörű, rugalmas, boltozatos bokákat – az egyéb effektusok kikorrigálásáról nem is beszélve! Persze, ha már megvan a varázsvessző, akkor kész örömet vállalnám az egész család legkülönbözőbb kívánságait. Félek, hogy egy kicsit sok dolgom lenne, de én ettől nem ijednék meg: tudod, hogy világeletemben mindig sokat dolgoztam.

Addig is a szokásos módon pörgök itthon a realitás síkján – mint egy bűgőcsiga, ami – mikor már azt hiszi, hogy megnyughatik – kap egy újabb pattintást, és esze nélkül pörög tovább. Ha nagyon dühös vagyok, bűgök is – de ez nem tart soká. Virgil rettentő fáradt és kimerült, szeszélyes és ingerlékeny, ami nem is csoda ebben a hőségben és abban a szekatúrában, amiben dolgozik. Ha igaz, holnap kivesz 10 nap szabadságot, s akkor majd egy kicsit összeszedi magát.

Pistikém, nagyon szeretnénk látni Benneteket, de Virgil egyelőre csak pihenésre vágyik – én meg nem tudom, el tudok-e szabadulni úgy, hogy csak késő este jöjjenek meg a hajóval. Addig is, ha bent vagy, adj hírt Magatokról.

Mindnyájatokat sok-sok szeretettel ölel  
Adritok

Anyuék egy hétig voltak Fóton: pénteken este érkeznek.

### Borbíró Virgilné – Bibó Istvánnak

[A borítékon:] Dr. Bibó István részére Leányfalu, Erkel Ferencz-u. 4. Feladó: Borbíró Virgilné, II. Rómer Ferencz [sic – Flóris helyett] u. 57, I. [Postapecsét dátuma a bélyegen olvashatatlan, a boríték hátsó oldalán:] Leányfalu 954 AUG 7

Bp. 1954. aug. 5.

Édes Pistikém!

Ezt a levelet vidámabbra szántam, és a szokott lelkesedéssel akartam sok minden jót kívánni Neked születésed napjára – most azonban a jókívánságok – bár változatlan őszinteséggel, de csak egészen halkán buggyannak ki belőlem, mert – amint Pistikétől hallottátok – Virgil betegségével kapcsolatban, hétfő óta én is átéltem azt a fojtogató aggodást, amit közülünk eddig, azt hiszem, Te ismertél a legjobban. Tegnap egy kis öröm is vegyült a nagy szomorúságunkba: ugyanis megállapították, hogy bevérzés nem történt az agyban, hanem az egész bal oldali csökkent mozgást csakis a magas vérnyomás okozta – amiről eddig – pusztíthatatlannak hitt örök ifjúságunkban – egyáltalán nem is tudtunk. Most a legfontosabb előírás a teljes nyugalom és kikapcsolódás: tilos a cigaretta, a feketekávé és az olvasás. Hogy mindez mit jelent Virgilnek, azt hiszem, nem kell

magyaráznom. A három legnagyobb szenvedélyéről – mondhatnám, egy életen át kialakult „életmagatartás”-ról, kell leszoknia! Tulajdonképpen egy egészen más emberré alakulnia! Mert azt a feszültséget, amiben eddig élt, nem lehet tovább folytatni. Szóval valami lezárult, s ami jön, az egy állandó csendes, ki nem mondott búcsúzás lesz számomra. Hidd el, Pistikém, én még ezért is nagyon hálás vagyok a sorsnak – hiszen másképp is lehetett volna!

Pistikém, most aztán igazán semmi remény, hogy kijussak Hozzátok (megengedték, hogy minden du. bemenjek Virgilhez egy rövid kis időre, mert ez nagyon megnyugtató). Inkább Te adj életjelt, ha bent jársz. Addig is még egyszer tiszta szívből sok minden jót kívánok Neked, és

mindnyájatokat sok szeretettel  
ölellek  
Adri nénéd

### **Borbíró Virgilné – Bibó Istvánnak**

[*A borítékon:*] Dr. Bibó István részére Leányfalu, Erkel Ferenc-u. 4. Feladó: Borbíró Virgilné, II. Rómer Flóris u. 57, I. [*Postapecsét dátuma a bélyegen:*] 1955 AUG 6 [*A boríték hátsó oldalán:*] Leányfalu 955 AUG 7

Budapest, 1955. VIII. 5.

Édes Pistikém!

Mínt hogy semmi reményem sincs arra, hogy kiruccanhassak Hozzátok, mégiscsak ezen az elcsépelet úton kívánok minden jót Neked közelgő születésnapodra. Elég bosszantó dolog, hogy néha az ember csak agyonhasznált szavakkal tudja kifejezni a legszebb érzelmeit is, mert olyan szépeket, hogy például „súrlódják ez írás Bibó István úrhoz”... én nem tudok kitalálni.

Szóval, édes Pistikém, bármilyen nagyra is megnőttél, és bármily tekintélyes pocakot is kezdesz eresztetni, én ezen a napon mindig arra kell gondoljak, amikor Anyuval kettesben, kb. egyenlően hiányos tapasztalatokkal, ápolgattunk pólyásbabai bömbölő mivoltodban, és Te már akkor is a legnagyobb igazságérzettel és lojalitással honoráltad kettőnk ügybuzgalmát. Én már akkor éreztem, hogy némi anyai szeretetet vindikálhatok magamnak veled kapcsolatban, és most ezzel a szeretettel kívánok Neked még nagyon-nagyon sok szép születésnapot, a körülményekhez képest békességet, egészséget és sok-sok boldogságot!

Virgillel együtt sokszor ölelünk  
Adri

### **Borbíró Virgilné – Bibó Istvánnénak**

Édes Boriskám!

Az én szerény ajándékom benne van az Inkéében, mert úgy gondoltuk, hogy jobb, ha együttesen próbálunk Neked egy kis örömet szerezni, mint elaprózva. Azért most csak így kívánok Neked még egyszer jó ünnepeket

nagyon nagy szeretettel  
Adri

1958. XII. 24.

---

Aczél Géza

## (SZINO)LÍRA

torzósztár

### abrak

a tömegétkeztetés régóta nyűgöm talán mert ha emlékeimbe fűzöm a hajdani kiskonyhát a négy porció zamatával s a rántást jóságos tekintettel keverő apró anyukával bizalmatlan leszek minden mással mely a hátam mögött kutyulódik az sem lehet véletlen hogy hiteles táplálkozáshoz magam találtam ki a módit és legjobban ez ízlik sózottan is kicsit megéve mivel minden mozdulatnak higiénés egére odalátok az alapanyag is lehetőleg felderített legkisebb közös osztó önmagában prosztó még ha nem követhetem is végig útját a kiejtett tyúktojástól a rőfögő sertésig a menübe valahogy beérik saját toleráns mikrokozmoszod ám naiv nem lévén tudom bonyolultabb kérdés a koszt a hétmilliárdnak ezért aztán némi bizalommal olykor el is indulok egy-két kisvendéglőnek takaros menzának de rettentenek a nagyüzemi méretek hol tucattjával kérnek ott dolgozó barátaim a termékekből ne egyek mivel ők aztán belelátanak hol van vége az intimitásnak s én már lassan állatok utalójaként irigyelni kezdem lovak pofájából a friss abrakot ahogy rágják az ottfelejtett tavaszi illatot

### ábránd

nem bizonyos hogy előny ha prekonceptiója formálódik a szavak röptének igaz arányosan megtervezheted meddig fusson sávjában az ének be se száradjon ki se loccsanjon hajazzon némileg a harmóniára de ennek a túlzott igazodásnak végül is az lesz az ára hogy jólfésülten indulsz a csatába az elvárások szerint talán kikezdzhetetlenül ám legbelül minden indulatok ellenére megmarad az úr nincs mi felkavar a múltás különös bizsergése helyett lépteid alatt egykedvűen ropog az avar s ha ez nem zavar amatőröm jó ha abbahagyod a művészi pályát hiszen hiányzik belőle egy irracionális ábránd mely még lazán odaköt a napi valóhoz noha deleje már régóta feloldoz a leltározás bürokratikus kényszeréből különös jelzéseket kapsz akár vallásos ember az égből egyetlen kideríthetetlen fogantatású alkotói renddel komolyan bánj az alakító fegyelemmel mielőtt versezeted szétesne mint a rosszul kikevert grízgaluska ilyenkor az író hogyha lusta tisztelet a szavak esztergályozóinak bambán bealussza a sikert már csak azt nem értjük a zseni miként éri el hogy szaladásra bírja a magával eltelt szakmát

### ábrándos

az ember a vágyakra beérik akár fűszerezésre a kelkáposzta melynek ízet az éretlen gyerek sokáig elátkozta a híg menzafőzelékek élményéből kifordulva éhesen hosszú előítéleteket gyúrva fodros leveleiből ahogy a befogadás kezdeteire sincs megnyugtató

magyarázat mert hol is cseréli markáns céltudat az ábrándos gyermekéjszakákat mikor az elme testetlen éle lemetszegeti a terméketlen vadhajtásokat irreális utakat hiába tárogaat elé a képzelt jövőndő hiszen a felelősség lassan megnő még a széltolókbán is s ami egy ideig elérhetetlenségével felhevít az majd az álmok ösvényén araszolgatva szép lassan odavan valami különös belső formává kezd összeállni a letisztult akarat melynek mentén nagy képeskönyvként lapozgatja a régvolt csábításokat az egykor magasra törő igen aztán a jövő az is befordul egyszer csak az utcasarkon és szembejő foltos transzparenseit lobogtatva a megalkuvásnak hiába érzed akik magasra másznak üdvözült tekintetekkel azok is csak egy székre ülhetnek egy seggel s jó esetben együtt szorongatjátok majd a rücskös botot egy fényesre kopott elárvult padon

Borbély Szilárd

---

## IKAROSZ A LAKÓTELEPEN

### 1a

Innen a kockaforma, merőleges élek között kinyíló rések kereszteződő labirintusából senki sem jutott ki többé, ki egyszer oda betévedt. Azt sugallta minden, hogy innen el nem menekül, aki halandó. Mert itt mindenki utat téveszt, ki a néma sors hatalmát véli a Szfinxnek. Mint hajdan Odüsszeusz is, a leleményes. A szürke skatulyákból nyíló skatulyák világa, a rejtekutak, szélcsatornák, fényaknák közt a borzalom ütött

### 1b

tanyát. A tizedik emeletről a fényakna ablakán át kidobott macskakölykök koppanása csak apró visszhangot vetett. A rücskös beton rései közé ragadt szívacsos kosz puha szerkezete fel fogta azt is. A száj- és a füljárat részéből kicsorduló vékonyka rózsaszín fonál tekerzőzött a kövön, mint az ásóval kettévágott vékonyka giliszta puha teste. Kifoszlott végeit nem volt többé, ki az élet fonalához visszakösse. Éjszaka majd a patkányok portyázása járja. Apró surrogásokkal telik meg a lépcsőház minden helyisége, mint a személedobó búzló környéke akár. Az ősz hajú férfi, kit

**2a**

szakállá szálai közé vegyült faforgácsról lehet megismerni, az alagsori lomtárolók rácsos és dróthálós sorában berendezett műhely lakója volt. Mindig szelíd arccal nézte a lift előtt toporgók görbe sorát. Ő tudta, neki célja van. Míg a hazatérő vágyak rabszolgái sörre, tévesorozatra, lerúgott cipőre, távkapcsolóra, az évekig igényelt telefonból csordogáló hangra, pletykákra és távol élő gyerekek

**2b**

szavára vágytak. Az öreg Dajdalosz pedig csak dolgozott lent a csótányirtótól fullasztó labirintus dohos részében. Tudta, hogy létezik egy út, mely elvezet mégis innen. El a beton-elemek gigászi tömegéből, a lehúzó súlyok egymásra rétegződő nyomorának a tornyából. Nincs kijárat, mondta a fiának, csak felfelé visz innen út. A liftaknák emelkedő ellensúlya

**2c**

csak rutin, szabályozott szabadesés. A tetőn házikóra emlékeztető liftház a csörlők és a csigák felfüggesztését szolgálja. Ott véget ér az út, de az utazás csak most kezdődik még el, mondta némiképp sejtelmesen. A tetőkről aláhull minden, és zuhog rá a nyári verő le. A vakító fénykelepce onnan sem enged el, súgta még.

**3**

De apja csak fúrt-faragott a mélyben lévő pincszint alatt. Csak várj, csak türelem, mondogatta. És könnyű fába faragott ívet, áramvonalakat, finom és könnyű folyadékot áramoltatott a viasszal impregnált vásznak szőttesén keresztül. Azt mondta, hogy a hobbi néki biztos szárnyat ad. Legyen neked is egy, mondta, hidd el, hogy jó az. Ha a házasságban nincs minden rendben, mert van ilyen, az élet labirintus, és az is eltéved néha, aki csupán a sugárutakon közlekedik. De akkor még ezt nem értette meg a fiú, aki könnyű volt, már szinte

#### 4a

testtelen. A kilencedik emeletről a szemközti, majd hogynem karnyújtásnyira lévő tízemeletes kilencedik emeletére belátni éppen. Az apát, aki esténként a konyhában iszik. A feleséget, aki a nagyszobában elalszik a kéken vibráló tévé előtt. Itt nincs nappali. Lakótelep. A megfélemlített két gyereket osonni nesztelen léptekkel és behúzott nyakkal. Hétfévente pedig a kitárt

#### 4b

ablak mellett zajló végeérhetetlen, elkeseredett veszekedést. A hétfégék a legnehezebbek. Veszélyes volt a kilencedik emeleten lakni, ezt tudtam három évvel korábbi emlékeimből

#### 5

is. Egy kölcsönlakás kilencedik emeletére éjfél és kettő között rendszeresen becsengetett az alsó szomszéd tornatanár, most az jutott eszembe. Aki rendszeresen, előredőlve osont, éjfél után megérkezett. Akkoriban nem tudtam aludni, ilyenkor még a konyhaasztalnál ültem, és dolgoztam épp. Közben rendszeresen lázat mértem, mert két évig hőemelkedésem volt, 37,3 és 37,6 °C között ingadozott. Az esti borzongás jelezte már, hogy megint itt a láz. 37,5 után bevettem egy lázcsillapítót.

#### 6

Éjfél után szólalt meg a kaputelefonon, az ilyenkor mindig jókedvű tornatanár felszól, hogy engedjem be, mert hitvese és kicsi gyermekei már alszanak, és látja a fény alapján, hogy én még dolgozom. Így kezdődött ismeretségünk a húgyszagú liftben, majd folytatódott a csótányirtó- és fertőtlenítőszagú szemétdobó mellett. Én már mentem volna, de ő még tartóztatott. Minden mozdulata könyörgés volt, ne hagyj itt. Egyszer még el is áztattam őket a gyári hibás, Energomat mosógéppel. Az öblítő-program túltöltötte a gépet, és a házgépészet strangján, a szerelőcsatornán át gyorsan lefutott a víz, pedig hamar feltöröltem. Biztosítási ügy lett belőle, alig fél éve festettek. Az asszony sírt, én meg szégyeltem magam azóta. Aztán egy év



**7ab**

se telt bele, egy nap arra mentem haza, hogy valaki kilépett a nyolcadikról. Nem bírta tovább, és szállni vágyott el a nyolcadikról, el végre az éjfélek elől, a szeméttároló tövében folyó beszélgetés, a félelem elől. A boldogságnak adni egy esélyt. Aztán néhány évvel később álltam ott a forgóajtóra emlékeztető ablak négyszögében. A lent parkoló autók tetejét figyeltem, mint matchboxok, melyekre mindig vágytam, de sosem kaptam szegénység miatt. Fentről nézve mégis milyen szépek. És már nem repülni vágytam, csak zuhanni.

Marshall Sahlins

---

## A BŐVELKEDÉS LEGELSŐ TÁRSADALMA\* (I)

Léderer Pál fordítása

Ha a gazdasággal foglalkozás a vészjóslás tudománya, leginkább a vadász-gyűjtögető társadalmak gazdaságának tanulmányozásakor brillíroznak. A szakkönyvek szinte kivétel nélkül azt fűjják, hogy a paleolitikumban az élet kemény volt, zord volt, s egymásra licitálva festik le, hogyan lett mind vézesebb és vézesebb. Bennük lapozva, az ember nem is annyira azon töpreng, hogy hogyan lehettek képesek életben maradni ezek a vadásznepek, hanem inkább azon: lehet-e egyáltalán életnek nevezni azt, ahogyan éltek. E könyvek lapjain a nyomkeresőt az éhenhalás réme cserkészi be szünetlenül. Technikai inkompetenciája – hogy is lehetne másképp? – szükségyszerűen azzal jár, hogy megállás nélkül kell pusztá túlélésének lehetőségéért megharcolnia. Lélegzetvételnyi ideje sem marad, minimális többletre sem telik neki, így nem folytathat „szabadidős tevékenységet”, nincs ideje „kultúrát teremteni”. S mindezen erőfeszítései ellenére, termodinamikai hatásfoka tekintetében (évi *per capita* energiaellátottságot értve ezen) minden más termelési mód képes túlszárnyalni eredményeit. A gazdasági fejlettségről értekező munkákban pedig folyton-folyvást ő az „elrettető példa”: rajta mutatják be, mi az a „közvetlen szükségletre termelés”.

A hagyományos bölcsességek mindig nehezen ingathatók meg. Az ember kénytelen polemikusan fogalmazni, a szükséges átértékelést dialektikusan szavakba öltetni. Legyen hát! Ha közelebbről megvizsgáljuk őket, ezek a vadászó-gyűjtögető társadalmak voltak

\* E tanulmány első változata 1966-ban hangzott el előadásként a MAN THE HUNTER címen rendezett konferencián, bővített változata 1972-ben jelent meg a szerző STONE AGE ECONOMICS című válogatásában.

a világon első ízben a „bővelkedés” társadalmi. Paradox módon ez a megfogalmazás egészen másfajta hasznos és előre nem várt következtetéshez vezet el. Abban általánosnak mondható az egyetértés, hogy a „bőség társadalma” olyan társadalom, amelyben az emberek minden anyagi természetű igénye könnyűszerrel kielégíthető. Azt állítani, hogy ezek a vadászok bővében vannak a javaknak, tulajdonképpen nem egyéb, mint szembefordulni azzal a vélekedéssel, hogy az ember végzete elrendeltetett tragédia, a kényszermunka rabságára ítéltetett ember örök küzdelme, amire határokat nem ismerő igényeinek s a kielégítésükre elégtelennek bizonyuló eszközeinek összegeztethetlensége ítéli.

A bővelkedéshez ugyanis kétféle módon lehet eljutni. A szükségletek kétféleképpen „elégíthetők ki könnyűszerrel”: vagy úgy, hogy sok mindent állítunk elő, vagy úgy, hogy keveset kívánunk. A hozzánk közel álló felfogás, a galbraithi, olyan előfeltevésekkel él, amelyek sajátlagosan a piacgazdaságokra illenek; hogy tudniillik: az ember étvágya nagy, mondhatni, kielégíthetetlen, a rendelkezésére álló eszközök pedig szegényesek – bár, igaz, ami igaz, javíthatók. Így az eszközök és a célok közötti szakadék a szorgalmatos termelékenység révén szűkíthető, legalábbis addig a mértékig, hogy a „legfontosabb javakból” elegendő álljon rendelkezésre. A bőséghez azonban egy másik úton is eljuthatunk, a zen útján. Ehhez azonban más kiindulópontot kell választanunk, olyat, amely különbözik a miénktől. Ez a szemlélet úgy tartja: az ember anyagi szükségletei végesek és soványak; a technikai eszközök pedig változatlanok, de egészében véve elegendők. A zen stratégiájának elköteleződve, az emberek soha nem látott anyagi bőségnek lehetnek – még alacsony életszínvonalon is – élvezői.

Azt hiszem, ez a felfogás nagyon is jól leírja a vadászokat. Segíthet megmagyarázni gazdasági viselkedésük legkülönösebb vonásait is: például tékozló magatartásukat – az arra való hajlandóságot, hogy a rendelkezésükre álló készleteket rögtön maradéktalanul föléljék, mintha tetszés szerint bármikor előállíthatnák őket. A szűkösség piaci rögeszméjétől nem háborgatva, a vadászok gazdasági viselkedésformái sokkal inkább visszavezethetők a bőségre, mint a mieink. Destutt de Tracy, bármennyire „*halvérű, doktriner burzsoá*” lett légyen is, azzal a megfigyelésével elnyerte Marx jóváhagyását, hogy „*a szegény nemzetek általában kényelmesen élnek*”, a gazdagok viszont „*általában szűkölködnek*”.

Ezzel nem kívánjuk tagadni, hogy a mezőgazdasági termelés elterjedése előtti társadalmak komoly kényszerek szorításában élnek. Csupán annyit kívánunk leszögezni – napjaink vadászó-gyűjtőgető törzseinek ismeretében –, hogy a kényszerek e szorításaihoz sikeresen képesek alkalmazkodni. Az erre vonatkozó bizonyítékok sorravétele után a tanulmány végén visszatérek majd a vadászó-gyűjtőgető „közgazdaságtan” igazi problémáihoz, melyeket a paleolitikumra jellemző szegénység jelenleg érvényben lévő leírásai még véletlenül sem képesek korrekt módon bemutatni.

### A fogalmi félreértés forrásai

A „puszta létfenntartáson fölülemelkedni képtelen gazdasági szervezet”, a „csak egészen kivételes körülmények között rendelkezésre álló szabad idő”, a „táplálék után kutatás szüntelen kényszere”, a „sovány és viszonylag megbízhatatlanul rendelkezésre álló” természeti erőforrások, a „fölhalmazható többletermék hiánya”, a „minél több emberből kifacsarandó minél több energia” – körülbelül efféle címszavakkal jeleníthető meg a vadász-gyűjtőgető népekről alkotott „átlagos” antropológiai elképzelés.

„Ausztrália őslakosai klasszikus képviselői az olyan népességszociológusoknak, amelyeknek gazdasági erőforrások csak a létező legszűkösebb mértékben állnak rendelkezésére. Ahol élnek, a körülmények még a busmanokénál is keményebbek, bár lehet, hogy a kontinens északi régióira ez kevésbé áll. [...] Igen tanulságos e szempontból annak számbavétele, hogy Északnyugat-Közép-Queensland őslakosai mihez tudnak hozzájutni az általuk belakott területeken. [...] A föllállított leltár változatossága, sokszínűsége impresszionáló, de senki ne essék abba a tévedésbe, hogy a változatosságot a bőséggel azonosítsa. Az egyes táplálékfajtákból rendelkezésre álló mennyiség ugyanis oly kevés, hogy csak a végletesen megfeszített élelemszerző munka teszi – úgy-ahogy – lehetővé az élet fönntartását.” (Herskovits, 1958. 68–69.)

Vagy lássuk, mi a helyzet Dél-Amerikában!

„A nomád vadászok-gyűjtögetők alig-alig tudnak szert tenni a létfenntartásukhoz szükséges minimumra, és gyakran előfordul, hogy ebben kudarcot vallanak. Az, hogy egyetlen személy el-tartásához 10-20 négyzetmérföldnyi terület kell, elég jól tükrözi ezt a helyzetet. Állandóan úton vannak, élelemkeresésben, elég világos, hogy nem rendelkezhetnek olyasfajta érdemleges »szabadidővel«, amelyben ne létfenntartásukról kellene gondoskodniuk, mint ahogy abból a kevésből, amit ritkán adódó szabad pillanataikban kézműves módon előállíthatnának, se nagyon tudnának sokat magukkal vinni útjaikon. Számukra a termelőtevékenység adekvát mivolta a túlélés lehetőségét jelenti, s nem többet; szinte soha semmiről nem mondható, hogy picivel többel rendelkeznének a multhatatlanul szükségesnél.” (Steward és Faron, 1959. 60.; lásd még Clark, 1953. 27., lábjegyzet; Hauray, 1962. 113.; Hoebel, 1958. 188.; Redfield, 1953; White, 1959.)

Ez a vadászó népek helyzetéről kialakított baljóslatú kép azonban „megelőzi” az antropológiai nézőpontot, és kívül is esik rajta, mivel történeti termék, és arra a tágabb közgazdasági kontextusra utal, amelyben az antropológia tudománya működni kezdett s mai napig működik. Gyökerei abba a korba nyúlnak vissza, amikor Adam Smith írogatta a magáét (vagy, ha tetszik, talán még régebbre, amikor még senki nem írt semmit).<sup>1</sup> Valószínűleg ez volt a neolitikum kikristályosodó előítéleteinek egyik legkorábbi bika, egy olyanfajta ideológiai termék, mely a vadászok arra való képességében, ahogyan kiaknázzák a környezet erőforrásait, zseniálisan képes volt meglátni annak történelmi következményeit, hogy megfosszák magukat tőlük. Valószínűleg Jákob magjától örököltük, amely „terjeszkedett nyugatra és keletre, és északra és délre”, kiszorítván Ézsaut, az idősebbik fiút, aki cselvető vadász volt, de egy híres jelenetben eljátszotta elsőszülötti jogát.

A vadászó-gyűjtögető gazdaságokról napjainkban érvényes rossz véleményt azonban nem föltétlenül az újkőkori etnocentrizmus számlájára kell írunk. Megfelelőnek mutatkozik erre a burzsoá etnocentrizmus is. A manapság létező üzleties ökonómia (mely minden ízében olyan csapdát állít, melyet az antropológiai megalapozottságú közgazdaságtannak ki kellene kerülnie) ugyanezekre a komor következtetésekre jut a vadászó életformával kapcsolatban.

Tényleg paradoxon lenne azt állítani, hogy a vadásznépek gazdasági élete annak ellenére is a bővelkedés jegyében zajlik, hogy abszolút szegénységben élnek? A modern kapitalista társadalmak, bármily gazdagon fölszerelkezettek is, egyre csak a szűkösségről beszélnek. A világ leggazdagabb népei szemében alapelvszámba megy a gazdasági eszközök elégtelensége. A gazdaság anyagi helyzete – olybá tűnik – teljesítőképességének értékeléséhez nem elegendő. Valamit a gazdaság megszerveződéséről is kell tudnunk mondani (Polányi, 1947, 1957, 1959; Dalton, 1961).

A piacgazdaság ipari rendszere oly módon intézményesíti a szűkösséget, amelynek semmilyen korábbi rendszerben nem akad párja, mely valamennyire is megközelíthetné. Egy olyan rendszerben, ahol a termelést és az elosztást az árak viselkedése révén hozzák összhangba, s ahol minden, ami az élethez szükséges, a szerzéstől és a költségtől függ, az anyagi javak elégtelensége válik minden gazdasági tevékenység nyíltan érvényre jutó, kalkulálható kiindulópontjává.<sup>2</sup> A vállalkozni akaró azzal kerül szembe, hogy véges nagyságú tőkét a különböző lehetőségek közül melyikbe ruházza be, a munkavállaló abban reménykedik, hogy keresetet biztosító munkalehetőségek között válogathat, a fogyasztó pedig... Nos, a fogyasztás kettős tragédia: ami kezdetben csak inadváltás, az nélkülözéssé válik. A nemzetközi léptékű munkamegosztás kiépülése folytán a piac a termékek szemképráztató választékát teszi hozzáférhetővé: mindazokat a magukat az embertől karnyújtásnyira illető Csuda Dolgokat, amelyek teljes körének birtoklása azonban senkinek nem adatik meg. Sőt, s ez még rosszabb, a fogyasztó választási szabadságára épülő játékban minden egyes választás egyidejűleg nélkülözéssé is válik, hiszen minden egyes vásárlás egyben valami másnak a megvásárlásáról való lemondás is; valami olyanról való lemondás, ami egy hajszálnyival kevésbé bizonyult kívánatosnak annál, amit megvásároltunk (bár előfordulhat, hogy kívánatosabb lett volna). Végül is, ha az ember vesz egy autót, mondjuk egy Plymoutht, akkor nem vehet pluszban még egy Fordot is (s ha hihetek a televízióban látott reklámoknak, az ezzel járó megfosztottságérzés nem redukálódik egyszerűen anyagi természetű veszteséggé).<sup>3</sup>

Ez a véget nem érő robotra ítéletés csupán miránk mondatott ki. Az ítéletet: „nincs elég”, a gazdaság mondja ki – s ez egyben persze közgazdaságtanunk axiómája is: szűkös eszközeidet úgy használd különféle célok megközelítésére, hogy az adott lehetőségek között maximálisan elégedett lehessél! Így aztán természetesen ebből a szorongásos nézőpontból nézünk vissza a vadásznépekre. De ha a modern ember a maga minden technikai előnye ellenére sem képes hozzájutni mindahhoz, ami kell neki, ugyan mi esélye lehet a félmeztelen vadembernek a maga vacak íjával és nyílvevesszőjével? Világos. Amikor a vadászt burzsoá impulzusokkal ruházzuk fel, s mindehhez kőkorszaki eszközöket bocsátunk rendelkezésére, persze, hogy eleve reménytelennek ítéljük meg a helyzetét.<sup>4</sup>

Mindezek ellenére a szűkösség nem magukból a technikai eszközökből következik. Az eszközök és a célok közötti összefüggésből adódik. Mérlegelnünk kellene – a lehetőség empirikusan nem kizárt! –, hogy a vadászok egy jól körvonalazott cél érdekében tevékenykednek, nevezetesen, hogy épségben-egészségben maradjanak; e célkitűzéshez pedig az íj és a nyílvevessző tökéletesen megteszi.<sup>5</sup>

Mindezen túl más, fejüket az antropológiai elméletekben és az etnológusi gyakorlatban szinte járványszerűen fölütő nézetek is közreműködnek abban, hogy erre a fajta megértésre képtelennek mutatkozzunk.

Az arra való antropológiai hajlandóság, hogy eltúlozzuk a vadásznépek gazdasági gyakorlatának hatékonytalanságát, leginkább a neolitikum gazdaságával való lesajnáló összehasonlításokban fejeződik ki. A vadászok – amint azt Lowie köntörfalazás nélkül leszögezi –, *„sokkal többet kell dolgozzanak megélhetésükért, mint a földműves és állattenyésztő népek”* (1946. 13.). Ennek kapcsán legfőként az evolúciós antropológia érezte leginkább magától értődőnek – ha ugyan nem *elméletileg szükségszerűnek* –, hogy a szokásos szemrehányó hangnemben nyilatkozzék. Az etnológusok és a régészek a neolitikus forradalom elkötelezett híveivé lettek, és a forradalom iránti lelkesedésükben minden lehetőséget megragadtak arra, hogy a Régi Rend (vagyis: a paleolitikum) hibáira rávilágítsanak.

Egyebek között néhány régi skandalumra is. Nem ez volt persze az első alkalom, amikor a filozófusok az emberiség kezdeteinek időszakát inkább a természet, mintsem a kultúra birodalmába tartozónak nyilvánították. Mint Braidwood fogalmaz: „Az az ember, aki egész életét azzal tölti, hogy állatok nyomába szegődik, hogy leölje és elfogyassza őket, egyik boggyóban gazdag tisztástól a másikig vándorol, igazából úgy él, mintha maga is állat volna.” (1957. 122.) A vadászokat imigyen lecepülve, az antropológusok úgy érezték, most már szabad kezet kaptak az újkőkori Nagy Ugrás magasztalására, olyan technológiai fejlődést látva emebben, mely lehetővé tette az idő egy, a szűken az élelemhez való hozzáférésre szükségesen felül maradt részének szabadidőre fordítható elkülönítését (Braidwood, 1952. 5.; lásd még Boas, 1940. 285.).

Meghatározó jelentőségű írásában (ENERGY AND THE EVOLUTION OF CULTURE) Leslie White kifejti, hogy az újkőkor „hatalmas előrelépést eredményezett a kulturális fejlődés terén [...] annak az egy főre jutó energiamennyiségnek az ugrásszerű növelése következtében, melyre a földművelés és az állattenyésztés mesterségéhez értő népek képesek voltak szert tenni, s ellenőrzött formában, célirányosan alkalmazni”. (1949. 372.) White különösen azzal hangsúlyozta az evolúciós különbségeket, hogy határozott különbséget tett az emberi erőfeszítés mint a sajátzerűen a paleolitikumra jellemző energiaforrás és az újkőkor kultúráira jellemző domesztikált növényi és állati erőforrások között. Az energiaforrásoknak ekkénti meghatározása egyszerűen lehetővé tette a vadászok az emberi test által kifejtett „termodinamikai potenciáljának” precíz kiszámítását, és annak kimutatását, mennyire csekély: egyhuszad lóerő/fő (1949. 369.) – amivel szemben a neolitikum kulturális forradalma jelentős részben kiküszöbölte az emberi erőfeszítést, hiszen – így White – az emberek válláról bizonyos munkabefektetés-kímélő eljárások (házasított növények és állatok) sok terhet vettek le. De White gondolatmenete nyilvánvalóan félreértésre épül. Mind a paleolitikumban, mind a neolitikumban a rendelkezésre álló mechanikus energia döntően, alapvetően emberek kifejtette energia (mely mindkét esetben növényi, illetve állati forrásokból táplálkozik), úgyhogy – elhanyagolható kivételektől eltekintve, mint amilyen például a nem emberi eredetű erőforrások közvetlen használata – az egy főre eső, munkába fogható energiamennyiség a két időszak során mindvégig ugyanannyi; s az emberi történelem során nagyon sokáig – voltaképp az ipari forradalom hajnaláig – többé-kevésbé állandónak mondható.<sup>6</sup>

A paleolitikummal való elégedetlenségnek egészen más forrása az, amelyet az antropológusok végeztek terepmunka tapasztalatai táplálnak, az a tapasztalat, melyre a még ma is föllelhető vadászó-gyűjtögető népeket, Ausztrália őslakosait, a busmanokat, az anákat, a yahvanokat tanulmányozó európai antropológusok tettek szert. Ez az etnográfiai kontextus ugyanis, természetéből következően, kétféle módon is torzítja a vadászó-gyűjtögető gazdaság megértésére irányuló igyekezetünket.

Először is, rendkívül könnyűvé teszi, hogy a naivitás csapdájába essünk. A távoli és egzotikus környezet, mely a mai vadászok tevékenységének kulturális színpadát alkotja, rendkívül megnehezíti az európai ember számára, hogy emezek helyzetét kedvezőnek ítélhesse meg. Az ausztrál sivatagokban vagy a Kalahári-sivatagban földművelő tevékenységet folytatni szinte lehetetlen, így aztán a beavatatlan szemlélő egyik ámulatból a másikba esik: „Hogyan is tudhat itt bárki életben maradni?!” Az ebből levont következtetést, hogy a helybeliek épp hogy csak tengődhetnek ebben a környezetben, csak megerősítik a döbbenetes változatos érendjükhez kötődő elképzelések (lásd a fentebb már idézett Herskovitsot). Mivel azt, ami az érenden szerepel, az európai ember gyomorforgatónak és ehetetlennek tartja, a helyi konyhaművészet termékeit nézve óha-

tatlanul adódik a következtetés, hogy illet csak az éhhalál szélén álló ember fogyaszt – vagyis ezek az emberek az éhhalál szélén állnak. Az efféle következtetések persze gyakoribbak a korábbi századok látogatóinak írásaiiban, mint az időben hozzánk közelebb esőkéiben; gyakoribbak a felfedezők és misszionáriusok naplóiban, mint az antropológusok tudományos beszámolóiban; de éppen azért, mert a felfedezők útleírásai időben távolibbak, hitelesebben is írják le a bennszülöttek tényleges életfeltételeit, s ezért bizonyos fokig respektálni illik a bennük foglaltakat.

Az elismerés azonban módjával illeti meg őket. Sir George Grey beszámolója (1841) például kiérdemli. Az 1830-as években vezetett expedíciói alkalmából Nyugat-Ausztrália legsivárabb körzeteibe is eljutott, ámde, mivel szokatlanul közlőről és alaposan figyelte meg a helybélieket, kénytelennek mutatkozott cáfolni a hozzá hasonszőrűeknek a gazdasági tevékenység kétségbeejtő helyzetéről írott beszámolóit. Nagyon gyakran arra a hibás következtetésre jutnak – írja –, hogy „*a bennszülötteknek nincs miből fönntartaniuk magukat, időről időre nyomasztó gondot jelent számukra, mivel is táplálkozhatnak*”. E vonatkozásban számos utazó már-már „*nevetségessé*” válik a maga alkotta véleményével. „*Naplóikban egyre azon jajveszékelnék, hogy a szerencsétlen bennszülötteket az éhezés arra kényszeríti, hogy mindenféle táplálékra ráfanyalodjanak, ami csak kalyibájuk környékén akad, holott igen gyakori, hogy a föl sorolt táplálékok éppenséggel a bennszülöttek legkedveltebb csemegéi, s sem ízletességben, sem táplálóértékben nem vethető elfogyasztásuk ellen semmi.*” Hogy érzékelhetővé tegye, „*mekkora tudatlanság uralkodik a nézetekben afelől, ami ennek a vad állapotban élő népnek a szokásait és erkölcsait illeti*”, Grey ezt egy rendkívül jellegzetes példán, felfedező kollégájának, Sturt kapitánynak az úti beszámolójából vett idézettel szemlélteti. Sturt olyan őslakosokkal találkozott, akik éppen azzal foglalatostkodtak, hogy nagy mennyiségben gyűjtötték be a mimóza mézgáját. Ennek kapcsán a következőket írja: „*Ezek a szerencsétlen teremtmények végső szorultságukban arra kényszerültek, hogy – más táplálékra szert tenni nem tudván – ezt a ragacos, nyálkás micsodát fogyasszák.*” Csakhogy – jegyzi meg Sir George – ez a mézga egyik legkedveltebb táplálék a helybélieknek, és amikor eljön az „aratás” ideje, s nagy mennyiségben lehet hozzájutni, tömegek gyűlnek össze s vernek tábort (amire más körülmények között nemigen nyílnék módjuk). Végül, mint írja: „*Összegzésként azt mondhatjuk, hogy a bennszülöttek jól élnek. Előfordulhatnak olyan körzetek, ahol az év egy meghatározott szakaszában éppen hiány mutatkozhat élelemben. Ilyenkor ezeket a helyeket nem keresik föl.* A fehér utazó – vagy akár csak a máshová valósi bennszülött – egész egyszerűen nem lehet képes megítélni, hogy egy adott vidék bővelkedik-e élelelként fogyasztható javakban, vagy, ellenkezőleg, hűjával van azoknak. [...] *A maga lakta földön élő bennszülött számára azonban egészen más a helyzet. Ő pontosan tudja, mi terem meg ott, tudja, minek mikor van az évadja, s tudja azt is, hogyan juthat hozzá. Az adottságoknak megfelelően méri föl, hogy vadászterületének mely részét mikor keresi föl; csak annyit mondhatok, hogy én magam mindig a legnagyobb bőség nyomait láttam kunyhóikban.*” (Grey, 1841. 2. köt. 259–262., az én kiemeléseim; lásd még Eyre, 1845. 2. köt. 244., lábjegyzet.)<sup>7</sup>

Sir George gondosan ügyelt arra, hogy ezt az optimizmust sugárzó vélekedést ne terjessze ki az őslakosoknak a fehér nagyvárosokban vagy azok peremén élő lumpenproletariátusára (lásd Eyre, 1845. 2. köt. 250., 254–255.). E különbségtétel rendkívül tanulságos. Ráirányítja figyelmünket az etnográfiai félreértések egy másik forrására. Lényegét tekintve a vadászok „antropológiája” jószerivel exvademberek anakronisztikus tanulmányozása, egy olyan társadalom életében való vájkálás, amelyen (mint azt Grey hajdanán megjegyezte) egy másik társadalom képviselői uralkodnak.

A még életben lévő élelemgyűjtő népek – mint kollektívum – eredeti környezetükből kiseprűzött, számkivetett embercsoportok. Ők a paleolitikum emberének jogfosztott utódai. Olyan peremzugokban húzzák meg ma magukat, amelyek semmiben sem hasonlítanak a termelési módjukat kialakító, jellemző területekhez. Ezek ma egy hajdan volt idő emlékéét őrző kultuszhelyek, amelyek – mert olyan jellegzetesen szegények, hogy a fejlettebb társadalmak nem tudtak mit kezdeni velük, s ezért el is vesztették az érdeklődésüket irántuk – végzetesen kívül esnek az érvényét a földkerekség egészére kiterjesztő kulturális előnyomulás fő sodorvonalán és centrumain, így tehát nyújthatnak még némi menedéket. Néhány szerencsésebb helyzetű gyűjtő népek társadalom tekinthető csak kivételnek, mint például az északnyugati partvidék indián törzsei, akiknek (viszonylagos) jólétét soha nem vitatta senki. A többieket először a mezőgazdaságra, majd utóbb az iparra berendezkedett gazdaságok mindenütt kiszorították eredeti ökológiai közegükből. Lehetőségeik mindenütt rosszabbak a késő paleolitikumra jellemző átlagosnál.<sup>8</sup> Ráadásul az európai imperializmus által az elmúlt kétszáz év során végrehajtott rombolás különösen súlyosnak bizonyult, így aztán az antropológus megszokott rutinját alkotó megfigyelések voltaképp nem többek „meghamisított” kultúrjavaknál. Még a felfedező és misszionáriusok beszámolóí is (most tekintsünk el eredendő etnocentrikus tévedéseiktől) már befolyásolt, megrontott gazdaságokról szolgálnak ismeretekkel (vö. Service, 1962). Kanada keleti részének vadászó népei (akikről a JESUIT RELATIONS-ben olvashatunk) a XVII. század elején kényszerültek rá, hogy prémkeresdelemből próbáljanak megélni. Mások környezetét jóval előbb tönkretette a fehér ember, hogyszem számot lehetett volna adni termelő tevékenységük eredeti formáiról. Azok az eszkimók, akiket mi ismerünk, már nem vadásznak bálnára, a mai busmanok már nem nagyon vadászhatnak vadra, a sosónok diófenyőit kivágták a fehérek, vadászmezőiket pedig lelegelték a fehérek csordái.<sup>9</sup> Amikor ezeket a népeket ma „nyomorúságban élőként” prezentálják nekünk, akiknek erőforrásai soványak és megbízhatatlanok, akkor miről is van szó? Az eredeti létfeltételek visszaidézéséről vagy pedig a gyarmatosítás kéréhetetlenségének bemutatásáról?

E globális kiszorulás az evolúciós értelmezésekre gyakorolt hatásának messzemenő következményeire (egyszersmind problémáira) csak a közelmúltban kezdtünk el fölfigyelni (Lee és Devore, 1968). Mai fontosságát talán abban foglalhatjuk össze, hogy a jelenlegi körülményeket nem annyira úgy kell felfognunk, mint a vadásznépek termelési képességei megítélésének adekvát keretét, sokkal inkább egyfajta szélsőséges próbára tevést kell látnunk bennük. Éppen ezért a teljesítményeikről alább következő beszámolót egészen rendkívüli eredményként kell elkönyvelnünk.

### „Egyfajta anyagi bőség”

Ha figyelembe vesszük, hogy az elméletek milyenek mutatják a vadászó-gyűjtő népek szegénységét, elég nagy meglepetésként érheti az embert, hogy a Kalahárisivatagban élő busmanok – az élelem és a víz kérdéséről most tekintsünk el! – a mindennapjaik során szükségesnek bizonyuló „hasznos” dolgok körén belül maradván, „egyfajta anyagi bőség” áldásait élvezhetik. *„Ahogy a !Kungok egyre inkább kapcsolatba kerülnek a fehér emberrel – s ez napjainkban már igencsak megéssik –, egyre erőteljesebben fogják elkezdni hiányát érezni az általa készített dolgoknak; egyre inkább fogják szükségét érezni annak, hogy ilyenek nekik is legyenek birtokukban; egyre hevesebben fognak arra vágyani, hogy megszerezhessék ezeket. Kisebrendűségi komplexust fog nekik okozni, hogy ruhátlanul állnak az őket körülvevő felöltözött idegenek között. De amíg a saját életüket élték, a maguk készítette eszközöket*

használták, viszonylag mentesek voltak mindenféle anyagi szükséglet nyomásától. *A víz és az élelem kivételével (fontos kivételekről van szó!) – ami a Nyae Nyae !Kungoknak, ha éppen csak elegendő mennyiségben is, de rendelkezésre áll (hogy soványak, de nem tekinthetők csonttá aszottnak, legalábbis erre látszik utalni) –, mindegyiküknek mindene megvolt, ami kellett neki, vagy, ha úgy esett, előállíthatta, mivel minden férfi és minden nő elő tudja állítani – és elő is állítja – azt, amire szüksége van. [...] Egyfajta anyagi bőségben éltek, mivel az önfenntartásukhoz szükséges szerszámokhoz valót azokban az anyagokban tanulták meg föllelteni, amelyek a környezetükben bőségesen voltak találhatóak, s amelyekhez mindenki szabadon hozzáférhetett (fa, nád, csont a fegyverek és szerszámok elkészítéséhez, rostanyag a kötelekhez, fű, növényzet a szálláshelyek előállítására), vagy pedig olyan anyagokban, amelyek legalábbis a népesség szükségleteihez képest mindig elegendő mennyiségben álltak rendelkezésre. [...] A !Kungok mindig nekiállhattak struccotját keresni, hogy héjuk darabjaiból nyakláncot fűzzenek (vagy kereskedjenek velük), de külön keresés nélkül is mindig akadt elegendő, hogy minden nőnek meglegyen a maga kb. tucatnyi vízhold- vagy tárolóedénye (nagyjából ennyit képes magával hordani) és elegendő fölfűzhető „ékszer”. Vadászó-gyűjtögető életmódjuk során – az évszakok múlásához igazodva, vándorolva egyik ételmezt adó helytől a másikig, szüntelenül ingázva a vizet és az ételmezt biztosító helyek között – magukkal hordják gyermekeiket és legszükségesebb tulajdonaikat. Mivel, ha valamire szükségük van, mindenütt bőségesen találnak nyersanyagot annak előállításához, a !Kungok sosem próbáltak megoldást keresni arra, hogy hogyan kellene használati tárgyakat valahogy tárolni, nem érezték szükségét annak, hogy bármit több példányban állítsanak elő. Útra kelvén, gyakran még azt sem cipelik magukkal, ami kellett. Ha éppen nincs, mikor kell, kölcsönkérlik a másét. Könnyedén letesznek arról, hogy bármit is fölhalmozzanak, s így a különböző tárgyak fölhalmozása semmilyen értelemben nem is befolyásolná »pozíciójukat.« (Marshall, 1961. 243–244., az én kiemelésem.)*

A vadászó-gyűjtögető termelési mód elemzése során hasznos lehet két dolgot elkülöníteni egymástól – ahogyan azt Marshall is tette. Az élelem és a víz bizonyosan „fontos kivétel”, amit jobb elkülönítve kezelni és részletesen taglalni. Ami a többit illeti, a nem létfenntartási szektort, a busmanokról mondottak általában is, részleteikben is alkalmazhatók a vadásznépekre a Kalahári-sivatagtól Labradorig – vagy a Tüzföldre, ahol Gusinde arról számol be, hogy az ott élő yahganok még a nagyon gyakran használatos eszközeikből sem hajlandók egynél többet tartani, ami annak jele, hogy „rendkívül magabiztosak”. Itt, a Tüzföldön – írja a szerző – „az embereknek nem kell sokat bajlódniuk, hogy ellássák magukat a szükséges munkaeszközökkel” (1961. 213.).<sup>10</sup>

Ami a létfenntartás körén kívül eső dolgokat illeti, az emberek szükségletei általában könnyedén kielégíthetők. Ez a fajta „anyagi bőség” részben az előállítás könnyűségével magyarázható, emez pedig a technológia egyszerűségével és a javak tulajdonbavételének demokratizmusával. A termékeket „otthon” állítják elő, kőből, csontból, fából, bőrből, csupa olyan anyagból, amit „bőséggel találnak a kezük ügyében”. Általánosságban elmondhatjuk, hogy sem a nyersanyaghoz való hozzájutás, sem pedig a megmunkálása nem igényel különösebb erőfeszítést. A természetes nyersanyagforrásokhoz való hozzáférés általában egészen közvetlenül adott – „ott áll, mindenkinek rendelkezésére” –, mint ahogy a megmunkáláshoz szükséges szerszámoknak is mindenki birtokában van, és a szükséges szakértelemmel is mindenki rendelkezik. A munkamegosztás formái hasonlóképpen egyszerűek, többnyire nemek szerinti munkamegosztásról van szó. Tegyük hozzá mindehhez, hogy a dolgok egymás közötti elosztása nagyon is nagyvonalúan történik (ez igencsak jellemző a vadásznépekre), aminek általában az a végeredménye, hogy mindenki egyformán részesül a javak bőségéből s a jólét ekként adott fokából.



Azám! Persze, „adott fok”-ról van szó. A javak „bősége” egy objektíve nagyon is alacsonyan meghúzott életszínvonal függvénye. Nagyon is fontos eleme a rendszernek, hogy a fogyasztható javak szokásos mennyisége (mint ahogy az őket fogyasztók létszáma is) ebben a kultúrában nagyon alacsonyra van szabva. Kis létszámú embercsoportról van szó mindig, akik végtelenül szerencsésnek tartják magukat, ha néhány könnyen előállítható dolognak birtokában lehetnek: némi ruházatnak, valamiféle, a helyi időjárási viszonyok között megfelelő lakhelyül szolgáló tákolmánynak,<sup>11</sup> néhány ékitménynek, gondosan eltett kovakőnek, miegyébnek (például, „*a bennszülött vajjakosok által az emberekből kioperált kvarcdarabkáknak*” – Grey, 1841. 2. köt. 266.), és hát persze annak a bőrből készült zsáknak, amiben „*a hűséges feleség mindezt – az ausztrál vadember egész vagyonát – hordozza*” (266.).

Arról, hogy a vadász népek az anyagi javak ily szerény mennyisége mellett is tökéletesen elégedettek, nem nagyon van mi egyebet mondani. Igazából az a kérdés, hogyan képesek ilyen kevéssel is beérni. Ez, részükről, ugyanis tudatos választás – mint Gusinde fogalmaz (1961. 2.): „*elvi kérdés*” számukra, és egyáltalán nem tekintik szerencsétlenségnek.

Ne akarj semmit, nem lesz hiányod semmiben! Vajon arról van-e szó, hogy a vadászok azért nem hajszolják az anyagi javakat, mert annyira az élelemkeresés igájába vannak fogva („*lehetőleg minden emberből maximális energiabefektetést kinyerni*”), hogy sem idejük, sem erejük nem marad a kellemességet jelentő egyéb dolgok keresésére? Vannak etnográfusok, akik ennek éppen az ellenkezőjéről számolnak be: a táplálék föl kutatása oly hatékonyan történik, hogy idejük java részében az emberek egyszerűen nem tudják, mihez is kezdjenek magukkal. Másfelől persze az állandó mozgás, az „úton levés” alapvető feltétele ennek a habitusnak; időnként kifejezetten nagy utat kell bejárni, de még ha nem így történik is, hamar megtanulják igen kevésre becsülni a tulajdonlás nyújtotta elégedettséget. A vadászó emberről joggal mondható, hogy gazdagsága csak terhére van. Az ő életkörülményei között a birtoklás, mint Gusinde mondja, nyomasztóan megterhelő, mégpedig annál inkább, minél tovább kell magával hordoznia a javait. Vannak gyűjtögetők, akik kenuval közlekednek, vannak, akik kutyaszánnal, de a legtöbbjük gyalogosan, és vinnie kell magával mindazt, amije van. Így hát bölcsen annyira tart csak igényt, amennyit kényelmesen magával vihet. Vagy amennyit az asszonya magával vihet: a férfiak többnyire mentesülnek attól, hogy terhet viseljenek, hiszen örökös készenlétben kell lenniük, semmitől sem akadályoztatva, akár, hogy a vadat üldözőbe fogják, akár, hogy kivédjenek valamilyen támadást. Mint Owen Lattimore némiképp hasonló összefüggésben írta: „*Az igazi nomád mindig szegény.*” Mozgékonyság és tulajdonlás nem fér össze.

Hogy a gazdagság gyorsan átfordulhat valami olyanná, ami inkább teher, még a kívülálló számára is elég nyilvánvalónak tűnhet föl. Amikor búcsút készült venni busman barátaitól, Laurens van der Post is beleütközött ebbe az ellentmondásba. „*Az ajándékozás kérdése nem kevés nyomasztó pillanatot okozott nekünk. Valósággal elszégyelltük magunkat, látva, hogy mennyire nincs semmink, amit ajándéku adhatnánk nekik. Szinte minden tulajdonunk csak terhükre lett volna, megnehezítette volna, hogy a maguk szokott módján éljék az életüket. Ők, gyakorlatilag, szinte semmiféle tulajdonnal nem rendelkeztek: egy ágyékkötő, egy bőrből készült takaró és egy kis bőrszák – ennyi volt a személyes tulajdonuk. Semmijük nem volt, amit egy szempillantás alatt össze ne szedhettek volna, hogy aztán pokróckájukat összehajtogatva és a vállukra vetve, elinduljanak akár ezer mérföldnél is hosszabb útjukra. Semmiféle érzékük nem volt a tulajdonszerzésre.*”

Ha ez még egy véletlenül odavetődött idegen számára is ennyire nyilvánvaló, akkor ez a beidegződés nyilván „második természetévé” lett már ezeknek az embereknek. A dologi javak iránti vágyakozás visszafogottsága intézményesül; pozitív kulturális ténynyé válik, ami a gazdasági tevékenység legkülönbözőbb vonatkozásaiban is rendre megnyilvánul. Lloyd Warner a murnginokról például azt meséli, hogy az ő értékrendszerükben a hordozhatóság nagyra tartott szempont a dolgok értékének megállapításában. A kis tárgyakat jobban szeretik a nagyoknál. Egy tárgy értékének megállapításakor, mindent egybevéve, fontosabb szempont, hogy „könnyen hordozható” legyen, mint az, hogy mennyire ritka jószág, vagy mennyi munkát kell fektetni az előállításába. Aminek a magyarázata abban rejlik – írja Warner –, hogy a murnginok számára a „*legfőbb érték a mozgás szabadsága*”. Ami pedig azt a vágyat illeti, hogy „*az embert ne kösse semmi a tárgyakhoz, és ne kelljen felelősséget éreznie irántuk*” (ez kötöttséget jelentene a rájuk jellemző kóborló életmód szempontjából), Warner ebből vezeti le azt, hogy a murnginoknak „*nagyon kifejezetlen a tulajdon iránti érdeklődése*”, illetve azt is, hogy „*egyáltalán nem foglalkoztatja őket az a gondolat, hogy fejlesszenek valamit technikai eszközeiken*” (1964. 136–137.).

Itt tehát különleges gazdasági „sajátszerűséggel” van dolgunk. Nem állítom, hogy ez a jelenség általános lenne, előfordulása pedig talán éppúgy magyarázható akár a szobatisztaságra való nevelés fogyatékoságával, akár az anyagi felhalmozásra való tanult közömbösséggel; annyi biztos, hogy vannak vadászó népek, amelyek határozottan hajlamosak arra, hogy hanyagul ne törődjenek a tulajdonukat képező dolgokkal. Azzal a fajta nemtörődömséggel viselkednek, ami csak egy olyan népnél lenne helyénvaló, amely tökéletes ellenőrzést gyakorol a termelés problémái fölött – így viszont az örületbe kergeti az európaiakat. „*Fogalmuk sincs arról, hogy hogyan vigyázzanak a holmijaikra. Eszükbe nem jutna, hogy rendet tartsanak közöttük, hogy kimossák vagy megtisztítsák őket, összehajtogassák, fölakasszák vagy egymásra rakják őket. Ha valami konkrét dolgot keresnek, szanaszét hányják a kosaraikból előkotort »vegyesfelvágottat«. A sátrukban egymás hegyén-hátán tárolt nagyobb tárgyakat szétdobálják, mit sem törődve azzal, hogy azoknak bajuk eshet. Az európai megfigyelő szüntelenül azzal az érzéssel küzd, hogy ezek az indiánok [a yahganok] semmiféle értéket nem tulajdonítanak használati tárgyaiknak, mintha nem is emlékeznének arra, hogy mennyi munkába, erőfeszítésbe került, hogy előállítsák őket.<sup>12</sup> Igazából az van, hogy senki sem törődik a maga kevéske holmijával, ingóságával; könnyen elveszíti, ugyanilyen könnyen pótolja. [...] Az indián még akkor sem ügyel rájuk, ha könnyűszerrel megtehetné. A fehér ember csak fejét csóválja, látván, hogy ezek mily végtelenül közömbösen hagyják összekoszolódni vadonatúj szerzeményeiket, értékes ruhadarabokat, frissen szerzett dolgokat, értékes tárgyakat, vagy tűrik, hogy a gyerekek és a kutyák szétmarcangolják őket. [...] Ha kapnak valami értékes dolgot, azt merő kíváncsiságuk okán néhány óráig nagy becsben tartják, azt követően azonban mit sem törődnek azzal, ha tönkremegy a latyakos sárban. Minél kevesebb tulajdonuk van, annál kényelmesebben keríthetnek sort a helyváltoztatásra; ami tönkremegy, annak helyébe, alkalomadtán, újat kerítenek. Így tehát tökéletesen hidegen hagyja őket az anyagi javak birtoklása.” (Gusinde, 1961. 86–87.)*

Az ember hajlamossá válik arra, hogy a vadászban ne lásson „gazdasági tevékenységet folytató” személyt. Legalábbis, ami a nem közvetlenül a létfontartást szolgáló javakat illeti, pontosan az ellenkezője annak a karikatúraszerű figurának, akibe minden „Bevezetés a közgazdaságtan alapelemeibe” címet viselő munka első oldalán beleütközünk. Szükségletei alig vannak, a hozzájuk szükséges eszközöknek pedig (ehhez képest)

bőviben van. Következésképp „nem rabja az anyagi szükségleteknek”, „nincs érzéke a birtokláshoz”, „rendkívül alulfejlett a magántulajdonhoz való viszonya”, „semmi nem ösztökéli az anyagi javak megszerzésére”, nem érdekli, hogy fejlessze eszközállományának technikai szintjét.

A vadászoknak az anyagi javakhoz fűződő, a fentiekkel jellemezhető viszonyában van egy nagyon egyértelmű és fontos elem. Ennek a gazdaságnak a belső szempontrendszerre felől nézve tökéletesen elhibázott arról értekezni, hogy a szükségleteket „visszafogják”, a vágyakat „korlátok közé szorítják”, vagy arról, hogy a gazdagság fogalma „korlátozott”. Az ilyen megfogalmazás ugyanis megelőlegezi a nevezetes *homo oeconomicus*t, illetőleg azt, hogy a vadászembernek lélekben meg kell küzdenie saját rosszabbik énjével, majd pedig, miután győzelmet aratott az utóbbi fölött, kulturálisan elköteleződik egyfajta szegénységi fogadalom mellett. Ez a fogalmazásmód föltételezi az arról a szerzésvágyról való lemondást, mely eleve ki sem fejlődött benne; föltételezi azoknak a vágyaknak a visszafogását, amelyek meg sem fordultak a fejében. A *homo oeconomicus* vadászainknál későbbi, burzsoá találmány, mely – Mauss szavaival élve – „*éppúgy még csak ezután fog kialakulni, mint az »erkölcsi lény« fogalma*”. Nem arról van szó, hogy a vadászok és gyűjtögetők megzabolázták „*anyagi javak szerzésére*” ösztökélő késztetéseiket – ilyenek egész egyszerűen nem támadtak még bennük. „*Ráadásul nagy áldás is számukra, hogy érintetlen maradnak a Gonosz kísértéseitől, de vadembereink ráadásul boldognak mondhatók, mivel az a két zsarnok – a szerzésvágy és a kapzsiság –, mely közülnk, európaiak közül sokakat megkínoz és pokolra taszít, erdeik sűrűjében nem találhatik. [...] Mivel tökéletesen elégedettek, ha el tudják tartani magukat, egyikük sem áll az Ördög szolgálatába csupáncsak azért, hogy vagonra tehessen szert.*” (LeJeune, 1897. 231.)

Hajlamosak vagyunk úgy gondolkodni, hogy a vadászok és gyűjtögetők *szegények*, mivel nincs semmijük. Meglehető, célszerűbb lenne úgy gondolnunk rájuk, mint akik *szabadok*. „*Anyagi javaik elképesztő szűkössége megkíméli őket attól, hogy mindennapos szükségleteik miatt aggódva gondoljanak a holnapra, s ez képessé teszi őket arra, hogy élvezzék az életet.*” (Gusinde, 1961. 1.)

(Folytatása következik.)

### Jegyzetek

1. Vagy legalábbis Lucretius előttre. (Lásd Harris, 1968. 26–27.)
2. Az efféle kalkulálás történelmileg adott előfeltételeihez lásd Codere, 1968 (főleg 574–575.).
3. A „szűkösségnek” a kapitalista termelési viszonyok közötti komplementer intézményesüléséhez lásd Gorz, 1967 (37–38.).
4. Jegyezzük meg itt, hogy a kortárs európai marxistáknak a primitív népek szegénységéről hangoztatott nézetei nagyon gyakran semmiben nem különböznek a polgári közgazdászokéitól. Lásd Buharin, 1967; Mandel, 1962, 1. köt.; illetve a Lumumba Egyetemen használt gazdaságtörténeti kézikönyv (a bibliográfiában ez „Anonim, é. n.” címszó alatt lelhető föl).
5. Nagyon sokáig szinte Elman Service volt az egyetlen etnológus, aki szembefordult a vadászó népek szegénységéről vallott hagyományos nézetekkel. Jelen tanulmány igen sokat köszönhet az arunták szabadidős tevékenységéről tett megjegyzéseinek (1963. 9.), illetve a vele folytatott beszélgetéseim során elhangzottaknak.
6. White „fejlődéstörvénye” alapvetően a *per capita* mérték miatt elhibázott. A neolitikus tár-

sadalmak azért képesek összességében nagyobb tömegű energiát mozgósítani, mint a földművelést még nem ismerők, mert nagyobb tömegű, energiaforrásként számba vehető embert képesek el-tartani (a domesztikálás alkalmazásával) – és így munkába állítani. A társadalmi termék összvolumenének megnövekedése azonban nem feltétlenül a munkatermelékenység megnövekedésének következménye (mint azt White a neolitikus forradalom kapcsán föltételezi). A jelenleg rendelkezésünkre álló etnológiai adatok, mint alább látni fogjuk, amellettszólhatnak, hogy az egyszerű földművelő rendszerek termodinamikai (vagyis az emberi munka egységnyi szinten kifejezhető energiája) értelmében nem hatékonyabbak a vadászó-gyűjtögető életmódnál. Hasonló megfontolásokból a legutóbbi időkben egyes régészeti munkák a neolitikus fejlődéstörténet magyarázatához nem a munkatermelékenységre, hanem a letelepedés nyújtotta stabilitásra hivatkoznak (lásd Braidwood és Wiley, 1962).

7. Hasonló, a misszionáriusok Kelet-Ausztráliában a vér fogyasztásával való gyógyítást illető félreértéséről való beszámoló – Hodgkinson, 1845. 227.

8. A primitív vadászó társadalmak létfeltételeit – mint Carl Sauer megjegyzi – „nem szabad mai utódaik helyzete alapján megítélni, hiszen ezek mára a földteke legterméketlenebb területeire lettek kizorít-

va, Ausztrália legbelsejébe, az amerikai Nagy Medence területére, illetve a sarkvidéki tundrákra és tajgákra. Azok a területek, ahol valaha éltek, élelemben rendkívül gazdagok voltak”. (Idézi Clark és Haswell, 1964. 23.)

9. Az akkulturáció fogságába zárt ember bepillantást nyerhet abba, milyen is lehetett „tisztességes” környezetben a vadászó-gyűjtögető életforma, ha elolvassa Alexander Henry beszámolóját Észak-Michiganban, „fogadott” chippewa indiánként tett, tapasztalatokban gazdag útvjáról. (Lásd Quimby, 1962.)

10. Turnbull is hasonlókat mond a Kongó menti pigmeusokról: „Ami a hajlék, a ruházat vagy az anyagi kultúrába tartozó dolgok bármelyikének elkészítéséhez kellhet, az ott van a kezük ügyében.” Úgy ítéli továbbá, hogy a létfenntartásnak sincs problémája. „Egész évben elegendő mennyiségben tehetnek szert vadhúsrá, illetve növényi eredetű táplálékra.” (1965. 18.)

11. Vannak gyűjtögető életmódot folytató csoportok, amelyekhez ma nem köthető érdemleges építészeti teljesítmény, de amelyek, mielőtt még az európaiak elűzték volna őket, igenis folytattak ilyesmit. Lásd Smythe, 1871. 1. köt. 125–128.

12. Ne feledkezzünk meg azért Gusindének arról a megjegyzéséről, hogy „tűzföldi indiánjainknak nem kell sokat bajlódniuk, hogy ellássák magukat a szükségessé munkaeszközökkel”.

Vörös István

## PROGRAMBESZÉD

Az ember gyerekként a jövőt éli meg. Pici, túlérzékeny lények, már a ráció alól kiszabadulva. A felnőttkor a múlt. Ami kétszáz éve még jól működött, elrontottuk. A felnőttkor már nem ketyeg. Mint egy leállt falióra. Mint egy hatástalanított pokolgép.

Az öregkor a jelen. Némi  
bölcesség, sok szenvedés.  
Ó, bárcsak végre kitéphetnénk  
magunkat a jelen uralma,  
a jelen terrorja alól,  
és önfeledten átadhatnánk  
a jövő anarchiájának, a  
múlt istenkirályságának  
magunkat. Jöjjön el a  
a gyerekek uralma, de az  
öregék császárságával  
együtt. A hatalom dőltében  
temesse maga alá a lázadást.  
Az órákat tiltsák be!  
Mi még? Miféle intézkedés  
elengedhetetlen? A reggel  
és az este helycseréje.  
Az éjszaka részekre szabdalása,  
a téli álom kötelezővé tétele.  
És egy országalapítási  
év mindenkinek a holdon.

---

## RÉSZÉLŐK, RÉSZHALOTTAK

*„A képzelettel élve, legősibb jogommal,  
életemben először halottakat idézek.”  
(Wisława Szymborska)*

A képzelettel élve, legősibb jogommal,  
életemben először elmúltakat idézek.  
Nem halottakat, csak részhalottakat.  
Vagy részélőket. Akik még  
most is köztünk vannak – ha mi  
egyáltalán élünk –, egy barátommal  
szeretnék beszélni, de amilyen 20 éve  
volt. Nem avval a karrierjébe  
feledkezett családapával, aki ma.  
Ma? A tudat filmszalagját állandóan  
ebbe a vetítőbe fűzzük, pedig  
amíg jobb módszer nem jut eszünkbe,  
sok kérdésünkre biztos nem kapunk választ.

Lassan elérjük a jelenből megtudható  
tudás határát. Itt-ott már át is léptük,  
és a tudomány a fantázia tereit járja.

A képzelettel élve, legősibb jogommal,  
életemben először nem létezőket idézek.  
Óriás leszek, hogy elbírjak velük.  
Munkába menet, reggelente megbámulom  
a kórházépületet, ahol a gyerekeim  
születtek. Aludtam ott én is hajnali  
háromtól, feleségem mellé bújva  
a szülőágyon. Mert megállt a...  
megállt a... na, nem az idő, bár  
szinte az, hanem a szülés. Csak  
egy biztonsági lámpa, és kintről  
a város fényei, pár vonatablak.

Ha találkozhatnék 5 éves fiammal,  
3 éves lányommal, 5 éves önmagammal,  
50 éves nagymamámmal.  
Csak ennyi? Az idő? Mint mindenkinek?  
Inkább a hely, az irány, a mód.

Nincs semmilyen jogom, csak kérem,  
a most rabságából úgy engedjenek ki,  
hogy bármikor visszatérhessek oda.  
Hogy előttem megy a világ.  
Ez nem a pusztulás lenne.  
Hanem a történetek szétfutása  
az idő minden irányába  
(nem csak múlt, jövő), mintha  
egy zsák nyúl ugrana ki cilinderemből,  
és futna a jelen rókája, tekintetem elől  
erdőbe, bokor alá, régmúltba,  
meteoresőbe, földárnyékba,  
jövőzugokba, galaktikus sétaterekre.  
És én inkább lehunynám a szemem.

---

Kun Árpád

---

## PORMACSKA

„Mi a csodát kergetsz te ott a Leikangeri Demens Otthon csillogó folyosóján, Medárdus?”  
„Hízott pormacskát üldözök. Két markomban rúd, a rúd végén mikroszálás feltörlőfej.”  
„Nem csak téli sportot úzöl Norvégiában?”  
„Norvégia hétköznapi hazánk. Zizegget hó, bogozódhat a hosszú szálú, atlanti eső, én takarítóférfiként rendületlenül tisztítok, hogy négy gyerekünknek megkeressem a szükséges milliókat.” „Mi lesz, ha a Pormacskát utoléred? Kemény kézzel nyakon csíped?”  
„Ugyan hova gondolsz? Steril, áttetsző szilikonkesztyűt hordok, narancssárga köpenyt és gatyát. Máshol sztársebészek műtenek ilyen finom öltözékben, avatott kézzel kimetszik a rákos sejtet a reménytelen vastagbélből.” „Affektálsz, amióta nem láttalak?”  
„Jó, na, hancúrozunk a cicával, megszerettem. Emlékeztet, hogy porból vagyok és porrá leszek.”  
„Mégsem kutyapárti vagy?” „Ha tehetném, delfinen lovagolnék a mámoros habokon Dionüszosz borágas hajója nyomában, de ez a folyosói kergetőzés sincs ellenemre.”  
„Ha kifulladtok, megpihentek, beszélgettek?”  
„Ha kifulladunk, megpihenünk, de csak a Pormacska beszél, én áhítatosan hallgatok. A Pormacska a világon a legbölcsebb állat, az ihletett főnövéren kívül az egyedüli, aki az ápoltakba beelát, oda, ahonnan a Lélek minden cókókját összeszedve megszökött, de a Halál még nem költözött be.”  
„Akkor ott kongó üresség lehet.” „Bonyolult biológiai folyamatok zajlanak, azokkal a házi orvosuk múlatja az idejét. A Pormacska éles szemével azt a belső végtelent fürkészi, ahol hosszú fénycsóvát húzva maga után eltévedt vágyak, gondolatok suhannak át, és galaxisként ködlik az elfeledett Múlt.”  
„Dorombol is?” „Persze, amíg bele nem

alszik. Akkor óvatosan átteszem a fekete nejlonzsákba.” „Fekete nejlonzsákba!”  
„A felmosóállványon lóg, az Elmúlás tartja a kezem alá, aki a munkatársam és a Pormacska gazdája. Holnap majd megint kiengedi a folyosóra, sőt százötven év múlva is, hogy lomhán hemperegjen a huzatban matuzsálemkorú unokáim bokájánál, amíg jön valaki, aki hajlandó vele játszani.”

Kántor Zsolt

---

## HERTA MÜLLER ÉS A NOBEL-DÍJ

Fogadjunk, hogy ide is eljöttek. Az a bajszos, köpcös, természetellenesen kopasz férfi. Ott ült két sorral hátrébb, a repülőgépen is. Most meg a második sorból fényképez. Kilóg a tömegből, román öltönye van, szürke zakó, barna ing (jellemző), koszos fehér nyakkendő, félrecsúsza. Karikás a szeme, egy forradás van a bal halántékán, valamelyik hadgyakorlat során szedte össze, lehet az idegenlégióból is ilyet beszerezni. Amikor átvettem a Nobel-díjat, meg se rezsent. Az csak természetes, hogy nem tapsolt. De becsukta a szemét, aludt? Nem háborodok föl, csak rögzítem a naplómban, ez az alak nem azért jött, hogy ünnepeljen engem. Meg is kérdeztem a vendéglátóimat, miért nem látom azt az urat a fogadáson, aki olyan morc volt, és úgy nézett ki, mint egy szekus. Egyszerűen nem tudták, hogyan jutott be, de orosz akcentussal beszélt a svéd nyelvet. Tehát KGB. Mondom, és mintha kézigránátot hajítanék az elegáns milióbe, egy vérmes hostess rám pirít. Üldözési mánia vagy csak irónia? Tulajdonképpen egyre megy. Néha jobb, ha lemondunk a valóság kiderítéséről, és megmarad a virtuális látszat. Mely szerint biztonságban vagyunk ebben a közegben, és nem fenyeget semmi observer. Csak eseti trauma. Mondom, és mindenki bólogat, a kulturális attasé



azonban kimegy rögtön, és felhív valakit.  
Amikor visszajön, félrevon. Lehet, hogy igaza van.  
Író. Az úriember már repülőgépre szállt Líbia felé.  
Majd az esti – szűkebb körű – bulin ecseteli  
a teóriáját. Ezek még mindig arra várnak,  
hogy bedől az unió. Az már megtörtént.  
Jegyzem meg. Ja, akkor a demokrácia. Az is kampec.  
Vágom rá. Akkor az igazság. Hát igen,  
adom meg magam. Az még hátravan.

k.kabai lóránt

---

## HÓVIHAR

„az a hülye nem kellett fel.”  
(vlagyimir szorokin)

nem szabad feladni az  
elveinket. *nadine már  
berlinben él.* nem mu-  
száj leereszkedni a kü-

szöb alá, *ott nincs hó,*  
és kényszerű lépéseket  
tenni, *nyirkos, esős idő  
van,* mint a sakkban.

*nem fagy be a wannsee  
vize,* nem kell kénysze-  
rek közt élni, *egész té-  
len úszkálnak benne a*

*kacsák és a hattyúk.* épp  
elég a hivatali álarc.  
*ostobán váltunk el egy-  
mástól,* az élet mindig

kínál választási lehetősé-  
geket. *amint haza-  
érek, feltétlen írok neki,*  
és választhatod azt,

*elég volt a megalázot-  
tat és megszorítottat  
játszani, ami természe-  
tes számodra, nem va-*

*gyok megalázott, se  
megszorított. s az-  
tán nem kell kínlódnod,  
ő pedig csodálatos nő,*

*a tulajdon gyengeséged  
miatti szégyentől. na-  
gyon szép, csak a jár-  
vány nem kínál, még*

*akkor is, semmilyen le-  
hetőséget, amikor úgy  
viselkedik, mint egy  
utolsó előtti ribanc.*

## FIGYELŐ

### DE A SZÓ-JELEK MI HELYETT?

Tandori Dezső: *Úgy nincs, ahogy van*  
Scolar, 2010. 286 oldal, 3900 Ft

Tandori műveiről szólva senki sem kerüli el, hogy valamennyire az életmű egészére is tekintsen. Magam is elfogadom e kényszert, és bevezetőül idézem néhány korábbi és újabb, fokozott emfázissal megfogalmazott meghatározását éppen arról, mit értsünk az „egész”-en. Első kötetében hirdette meg az emlékezetesen enigmatikus célkitűzést: „*Őrzöd pár töredékét / Idegen egészeit.*” (TÖREDÉK, 29.)<sup>1</sup> Ezután a harmadik, 1976-ban megjelent kötetének egyik szonettjében olvasható az önellentmondó sor: „–*Mennyi részlet! Fütyülnék... az Egészre.*” (MENNVEZET, 193.) A kinyilatkoztatás nyilván azért íródott, hogy mindenkinek eszébe jusson a legelső kötet formulája, vagyis hogy ezután se felejtsem el senki sem állandóan az „Egész”-re gondolni, még ha éppen „*a hat citrom*” „*elfogyasztlása*”-ról, egy szöveg esetleges önmenetéről vagy a Teddy macskóról olvas is verseket. (MENNVEZET, 43., 69., 185.) Utóbb közismerten „*Szépéró*”, a veréb lett kiváltságosan hivatott arra, hogy emblematizálja az alkotói kihívást, amely a lét „egész”-ét mindenkori esetleges „rész”-ekben akarja megkölneni. „*There’s a special / providence in the fall of a sparrow*”, mondja Hamlet a verébfiről, e legutolsó kötetben Tandori ezt úgy idézi: „*vagy egy verébnek / Gondviselés adandó*” (227.)<sup>2</sup> A három formula, tehát az első és a harmadik kötet önmeghatározásai és ez utolsó, ünnepélyes Shakespeare-és önidézet szokatlanul pontosan meghatározzák ennek a valóban ugyancsak „*sajátos*” alkotói „*Gondviselés*”-nek a nagy változását és a végső folytonosságát. A két első, ebből a szempontból feltétlenül összetartozó ars poetica kötet mindegyik verse koncentrált formula az „*Egész*”-ről. A harmadik kötet alapfeltételezése ezzel ellentétes. Tandori felismerte, hogy a hajdan megfogalmazott végső „*Egész*”-formulákat lényegük szerint csak egy variatív lírában lehet örökké

tovább és tovább megvalósítani; miért is elkezdte őket „*rész*”-megnyilvánulásokra tagolni, hogy aztán mindegyiküket egymás után mindig mérhetetlen számú változatban fejtsse ki. Ez a legutolsó kötet is, amelyben pedig Tandori többszörös önidézetekkel visszautal a legelső kötet kiindulópontjára, variatív jellegű. Ámde itt nem egy, még folytatható költői témának, hanem magának a végső megnyilatkozásnak írja meg a változatait, miért is ezek a rész-egész szembeállításon kívül, a kötet egyik kulcsatározószavával, azon „*túl*” fogalmazódnak meg, „*Nem részlem az egészet*” (227.), írja például, és itt épp azt jelenti ki, hogy bár nyilvánvalóan csak „*rész*”, csak „*tő*” és „*bicsaklás*” (255.), amit mond, mindegyikük mindig maga az „*egész*”, illetve „*Egésze, részlete se*”, mert „*semmi más-egészbe résznek*” íródik. Ahogy nem egészek és nem részek a zen kozmosz szavai; vagy ahogy KRAPP UTOLSÓ TEKERCS-ének a szó-zajai (mint: „*reccs*” vagy „*sors*”) a „*közt-se határ*”-on és a „*Se mezszye két-fél*”-en (dez)artikulálódnak (81., 144., 231.).

Még az se túlzás, hogy az 1976-os kötet az egyetlen fordulat a lírájában, itt döntött úgy, hogy programatikusan elfordul az egyedi „*hibátlan vers*[ek]” eszményétől vagy mítosztától, és helyett a szeriális ihletet vagy akár eljárást követi (ahogy ezt 1981-ben, Szép Ernő nagyságát magyarázva teoretikusan meg is indokolja) (ERŐSEBB LÉT); vagyis elvileg végtelen számú és így gyakran kényszerűen esendő értékű (vers) szövegből kialakuló életművet törekszik megteremteni. Akkoriban valószínűleg a modern képzőművészet példáját követte; de már az 1984-es kötetben is hivatkozott „*a régi lantosok*”-ra (CELSIUS, 395.), annak magyarázatául, hogy ilyen tömeg alkaioszi strófát ír a madártartás viszonyosságairól. Az új kötetben pedig örökké visszautal korábbi korok „*szekvenciá*[lis]” (214.) írásmódjára, és valóban sok verse van, amelyekben úgy következnek egymásra a régiesen rímeltett és ritmizált sorok, illetve szakaszok, mint mondjuk a középkori Mária-himnuszokban. Lehetne őket hamarabb is abbahagyni, és lehetne folytatni is. Az ellenpéldák pedig, paradox módon, de megerősítik a döntés érvényét

és persze rendkívüli mértékben szándékolt, valóban spekulatív jellegét: úgy ír a szekvenciális versszövegek elve szerint, hogy akár zárt kompozíciókat is ír közéjük, úgy mond le a tökéletes egyedi vers eszményéről, hogy akár hibátlan remekműveket is alkot (jelzem: e legutóbbi kötetben nagyszámú és megrendítő remekműveket). Mindenesetre nagyon nehéz feladatot ró egy mai olvasóra, akinek tökéletesen eltérően a ma érvényes eszményektől és szokásoktól, háttérzattan szeriális menetben, sok, gyakran provokatív módon, „*nívó alatt*”, „*nívó felett ne*” (136., 137.) elolvasandó szövegek között kell felismernie ennek a lírai alkotásnak az értékét.

Két évvel a fordulat verseskötete után jelent meg FÖLD ÉS VADON címmel lírai műfordításainak első gyűjteménye. Fontos megállapítani, hogy a gyűjtemény igazolja Tandori törekvését a lírai megnyilatkozás megújítására; de ennél én (elsősorban a Hölderlin-, a Heine- és a Rilke-fordítások alapján, de a többieket is egyenrangúan tekintetbe véve) itt sokkal többet se habozok leírni: azt, hogy a neves pályatársak között is ez a kötet külön mértéket jelent, mivel nem az átültetések vagy átírások tökéletességére vagy akár a sokféleség bravúrára törekszik (mint mondjuk Weöres vagy Orbán), hanem a modern európai líra egyik hangját teremti újra, vagyis teremti meg. Példaként idézem Sylvia Plath három verséből a MEGÉRZÉSEK címűnek a lezárását: „*Egy fekete falon miféle madarak, / Fejüket forgatják rikoltozva: / Szó se halhatatlanságról ezek közt! / Hideg semmik közelednek felénk: / Percet se késnek.*” (FÖLD, 274.)<sup>3</sup> – ennél pontosabban, ennél szenvedélyesebben nem lehet megjeleníteni és megmondani személyesség és személytelenség (vallomás és objektíválás, vagy leírás és fantazmagória, vagy élet és diskurzus) kettősségének és egységének modern tapasztalatát, itt, ebben a versben szorongástapasztalatát. A fordításkötetben ezt a tapasztalatot sokféle hangfekvésben teremti újra és újra. Néha szarkasztikusnak vagy akár abszurdan (ahogy már akkor Beckettet magának felfedezte), máskor patetikusan (mert a szerzők alfabetikus folyamatosságában már a Schiller-szövegekben is ez ismerszik fel), megint máskor és bizonyos előszeretettel kvázi epikus iróniával (ennek a költői, például Jarrell, akihez később Lowellt is hozzátársította, bevallottan fontosak maradtak a számára); és néha akár a világharmónia örömeivel, e legutóbbira érdemes Philip Larkin SZOLÁRIA című versének példáját idézni: „*Vágyaink angyalként / Elérnek és visz-*

*szatérnek. / Becskukatatlan kéz: / Adakozol örökkön.*” (FÖLD, 239.) Bizonyos azonban, hogy akkori költészetszemléletében Sylvia Plath lírája kiváltságos helyet foglalt el, annyira, hogy tanulmánykötetében, amely a rá következő évben és a Thoreau-tól átsajátított A ZSALU SAROKVASA címmel jelent meg, ő az egyetlen külföldi költő, akiről külön tanulmányt olvashatunk. Itt aztán egészen szélsőségesen formulában ragadta meg, amit felismert, illetve újrateremteni törekedett: „*ez a fajta senkiföldi honosság*”, írja, amelynek Sylvia Plath az „*egyetlen honpolgára*” (ZSALU, 371.). Ez végérvényesen hangzik, az is, annál inkább, mert Tandori első kötetének ez volt az eredeti címe: EGYETLEN, a tanulmánykötet címe pedig azt jelenti ki, hogy a köznapi tárgy és Uranus ugyanazzal az egyetlen hangzattal szólal meg. Nem gyengítésül, hanem megerősítésül fűzőm hozzá, hogy ehhez nagyon hasonlót már egyszer kinyilatkoztattak valakiről. Erwin Rohde (fontos tudni, mert súlyt ad a szavának: az újkori klasszika-filológia egyik óriása) mondotta volna, amikor több év megszakítás után újra látta fiatalokora nagy barátját, Nietzschét, hogy mintha olyan bolygóról érkezne, amelynek ő az egyetlen lakója. És tulajdonképpen ugyanezt beszélte el Saint-Exupéry is a hőséről, a kis hercegről, miniatűr bolygók sorának mindenkor egyetlen emberi lakójáról, ő persze furcsán megtevesztő derűvel – és valóban, a MENNYEZET-kötet egyik mottója a herceg és a róka párbeszédének egyik mondata: „*Ó, ez nem a földön volt*”, a fordításkötet fülszövegében Tandori pedig egy másik eszmecseréjüket idézi a reményről, hogy egyszer „*közelebb*” kerülhetnek majd egymáshoz. Soha feloldhatatlanabb oxymoronokat a „*senkiföldi*” vagy „*bolygó*”-nyi egyetlen Egész alkotásáról – amelynek legutolsó verseskötetét nemrég kézbe kaptuk, és amelyben olyan kijelentéseket fedezünk fel, mint „*Mind idegen vonatban*” (78.), vagy „*már itthon is idegenben vagyok*” (131.).<sup>4</sup>

Ez az új kötet felreérthetetlenül azzal a szándékkal íródott, hogy egyetlen csúcspontnak és még akár egyetlen végső pontnak a kötete legyen, nemhiába uralja már maga a szó is ennek a 286 oldalnak a (vers)szövegeit, illetve szöveggel kommentált rajzait. Nyilvánvalóan az első kötetre utal vissza, de most a végső kinyilatkoztatás „*pont*”-ja, megint „*túl*” a szokásos szembeállításokon, vagyis a „*pont*” szó úgy jelenti az „*éppen*” teljes esetlegességét, hogy egyszerűsége a kifejezés redukciójának abszolút, „*pont*”-ját is jelenti. Búcsú a literatúrától, miként Tandori az

első aforizmatikus versek egyikében közli is, de persze egy Dosztojevskij-mondattal és annak debilizált változatával közli (18.); miből is rögtön látható, hogy megint csak a legelső kötet óta sehol nem utalt vissza ilyen szokatlan mértékben sok és sokféle költészeti, illetve művészeti hagyományra. Mindegyiküket nem lehet felsorolni, de néhányat érdemes megnevezni.

A kezdet e tekintetben valóságos fortissimo. A kötet címe egy elvileg lehetséges, de azonosíthatatlan szófordulat abszurd travesztijának hangzik (noha fontos már itt leszögezni: a szófordulat eszméje, amelyről még sokat kell értekezünk, nem is okvetlenül abszurd, csak szélsőséges – ezt viszont *pontosabban* nem is lehet szavakban megragadni). A címet követi egy végre is megérthető ajánlás: „Dante *Purgatóriumának*”; majd az első bevezető vers Szép Ernőre hivatkozik, de a szöveg egy Szép Ernőtől tökéletesen idegen aforizmára csattan arról, mennyire ketős értékű az „EGÉSZÉBŐL” költészete; a második bevezető vers a kötet címét fejtí ki újabb és újabb nem létező verziókban; és az ezeket követő első ciklus első versének a címe AZ EGZISZTENCIA-LISTA, de alcíme is van: MESTEREIM HANGJÁN (13.). Valóban, a sorokban könnyen felismerhetők az utalások Arany János, Weöres és Pilinszky hangjára, vagyis ugyanarra a három költőre, akire a hajdani első kötet HOMMAGE című első verse visszautal (TÖREDÉK, 7.); továbbá még két másik mesterre, akik kicsit később kerültek be ihletének állandó körébe: Kosztolányira és József Attilára. Vagyis a sokféle bevezető szöveg után azt kell felismernünk, hogy az új vers végül nem is annyira a „mesterei”-re, hanem a róluk írt saját régi versre utal vissza, annak a gesztusát írja „át”. Az életmű hajdani nyitóverse igazi „hommage”, képek és hangok szinkretikus átsajátítása egy költészetben, amely nem kevesebbre törekedett, mint az úr és a pont egylényegének abszolút szóbeli megalkotására. A mostani vers „hangján” – imitációjának viszont éppen az „egykor abszolútumom”, „pontatlanít”-ása a tárgy, minden képet és minden hangot úgy idéz meg hitelen, hogy az értelmüket deformálja. József Attila félmondatára saját elveszettségéről a „Magánröhej vagyok” szintagma felel, Pilinszky üres égboltja a „nincsen” / „kilincsem” rímiben jelenik meg újra, Weöres kozmikus képei a semmi-és minden-lét egylényegüléséről egy nyilvánvaló „képtelenség”-ben (sic, a szövegben!) íródnak tovább, és például még Eliot is felismerszik. Majd-hogy mindegyik sort vissza lehet vezetni egy

elődre; de egyikük sem az Egész értelmet magát, hanem annak az így vagy amúgy elfordított változatát fogalmazza meg, az első szótól az utolsóig ugyanazon a művileg „mű-szer”-ileg előállított hangon „dalolász”-va. Vagyis a késői ad notam-költeményben magából a deformáció gesztusából, vagy ahogy ez a szövegben egy ekphraszisszal meghatározottatik, „zenóni töredék-pont”-okból kell egy szinkretikus kompozíciónak, illetve a kompozíció „látszatá”-nak megte-remtődnie. Mindenesetre már itt kiváltja a kérdést, hogy van-e olyan határpont, amelyen „túl” már nem lehet artikulálni, illetve követni az alkotás és a deformáció egymást egyre tovább hatványozó, de úgy is lehet mondani, egymást egyre tovább gyökösítő menetét, hogy példaként éppen azt a két öntematikus sort idézzem, ahol éppen ezt a folyamatot kell megérteni: „a vissza-hatvány / majd rög-közi gyök-vontán” (227.). E nagy beavató „ad notam” vers után egy vagy 25 oldalas blokk következik, amelyben legnagyobb részben aforizmatikus versek vagy versszerűnek beállított paradox kijelentések következnek egymásra. Ezekben sok nyílt és még több kicsit rejtett utalás szerepel, Kafkára, Szép Ernőre, Szomorýra, Kosztolányira, Dosztojevskijre, a későbbiek miatt külön említem, hogy Babits két fontos versére is (38.), másokra is, és persze saját maga korábbi verseire is, a filológuspoézist szerető olvasónak van min szórakoznia. Még arra is van példa, hogy hajdani költői szavak a teljes értelemvesztés jegyében kerülnek bele az új szövegbe, így például Shakespeare és Tandori egyik hajdani közös szava „The rest is silence” / „némaság a csend helyett”, a „rest” szó valamiféle angol–magyar homofóniájának a továbbforgatásával deszakralizálódik, a két-egy szférikus törvény egy ön(de)generáló „rest” kijelentéssorozatban folytatódik (40.). Igazán lényeges azonban két ihlető, akik ennek a fajta lírai megnyilatkozásnak az őspéldái: Hérakleitosz preszokratikus mondati, amelyeket úgy (is) lehet olvasni, mintha eleve töredéknek íródtak volna, épp azt állítva, hogy emberi szó a kozmikus egészet legfeljebb csak töredék-visszajáról képes jelezni, a kulcsszó a *szemainai* ige, amelynek a végtelenített önjelentése: ‘a jel jelez’ (Tandori ezt többek között úgy teszi át, hogy egy áthúzott rajz-kép jelével illusztrálja, vagyis fejtí ki a „Semmi” szövegének állítását); és Nietzsche, aki (miután egy mérhetetlenül fontos bevezetésben nyitotta rá olvasói szemét Hérakleitosz töredékére a csupán *jelező* jósszavakról)<sup>5</sup> vagy

száz verset-verstörödéket írt, amelyek se nem egészen lírai alkotások, se nem egészen filozófiai kijelentések, hanem ama köztes felületen fogalmazódnak meg, amelyet e két negativitás kirajzol, és még inkább: *jelez*. Tandori nem idézi Nietzschét, és okkal, ha azt tekintjük, mennyire más az ő szövegeinek a hangfekvése. Nietzsche minden vers-jelében a „*Csak bolond! Csak költő!*” végérvényes, gyakran ditirambikus próféciamondását keresi; míg Tandori sohasem ilyen feszült és ünnepélyes, hanem inkább kollokvialis és szarkasztikus, gyakran még esetlegesnek ható szóötletnek is utánamegy, mivel ő a kihívóan esetlegesnek állított költő-(ön)képzet mindenkori mondását keresi. Mégis bizonyosnak vélem, hogy ebben a blokkban Nietzsche példáját hangozta és írta át a maga szövegeleire, mivel ugyanazon a köztes *no-land* felületen (egy metaforával szólva, amit Nietzsche szenvedélyesen szeretett, és Tandorinál is előfordul: ugyanazon a *sivata-gos* felületen) és ugyanazon kvázi versszerű általános modell szerint íródnak. A költő mind-egyikükben egy fogalmi-képi ötletet forgat tovább egy állító vagy tagadó, de mindig aforisztikus poén felé, igaz, Nietzschénél határozottan affektív, sőt patetikus, Tandorinál pedig félreismerhetetlenül spekulatív ihletésben. „*Én mindig a kommentárok embere voltam*” (FÖMŰ, 160.), írta Tandori egy évtizeddel korábbi önmeghatározásában, majd ezt például a „*mezőre*” – „*őre*” – „*őre*” (Az OCEÁNBAN, 78.) rímrel illusztrálta, illet, ilyen önlefokozó rímet Nietzsche sohasem állított volna magáról.

Senkit nem fog meglepni, hogy a kezdet után a továbbiak során többször visszatérnek Tandori olimposzának az istenei, akár megnevezetten, akár mert fel kell ismernünk őket. Így például Kosztolányi vagy Beckett (sőt a kettő egy helyütt együtt, annál bizarrabb hatással, mert lexika és rímek mintha Aranyt lennének hivatva megidézni) (81.); persze Weöres Sándor (némely fűgacompozícióban jól kivehetően az ő példáját követi, de úgy, hogy a képek permutált sorát az abszurdhoz vezeti) és persze Wittgenstein (a visszatérő „*eset*”-versekkel) vagy Szép Ernő. Kicsit meglepőbbben hat más költők neve vagy hangja: Goethe is előfordul (ő először egy versszövegben, amely egy legendás sor blóddli felbontására íródott, viszont ez is Arany hangján szól, másodsor pedig egy költeményben, amely az ÜBER ALLEN GIPFELN mintájára íródott, mindkettőre még hosszabban vissza kell térnünk) (51.,

261.); mellette már hangsúlyosabban Kazinczy és Kazinczyn átszűrve Hölderlin; és ugyanebben a történelmi csillagállásban Hölderlinnel, egyébként kronologikusan teljes joggal, az „álpetőfi” szembesül. (Az utolsó név megérdemel egy hosszabb közbevetést: valóban, Hölderlin is, Petőfi is írtak tájverseket, amelyek végső soron nem a tájról szólnak, és mind a ketten örökké idézett sorokat komponáltak a „hattyú”-ról; még tovább, Tandori akkor hivatkozik Petőfire álmegevezetten, amikor látszólag a hétköznapi menetét beszéli el egy versben, vagyis számára Petőfi semmivel se jobban és semmivel se kevésbé autentikus, mint a többi költő; ezek után már meg se lep, hogy az ageometrikus „pont”-jel ötletét már réges-régen az ő személyéhez kötötte, neki ajánlotta az 1976. július 16-án z számotallal keletkezett szonettet, ahol is Petőfi és az ő megfoghatatlan közösségét ebben a jelben írta meg: „*Pont se így, középen; / elképzélhető hely se, ahol pont se.*”) (MÉG IGY SE, 142.) Visszatérve a nevek sorára: megjelenik több versben Balassi is, méghozzá váratlanul, de meggyőzően Szép Ernőhöz társítva, mert hiszen közös példájukra Tandori többször is felsorolós és variatív logika szerint viz előre panaszló-ujjongó szövegeket a költő napjairól. Még ragrímekkel is elszórazokozik, az egyikbe pedig bele is írja a „szekvencia” terminust (214.); és még váratlanabban, de még inkább meggyőzően Ady, mert hiszen a modern líra magyar nagyjai közül ő kezelte, ha úgy tetszik, ő deformálta a szófajok képzelet hatóan a leginkább önkényesen a nyelvet: „*Ugrani már: soha már*”, írta Ady, Tandori hangszerelésében: „*Hirdetni mégse. / Híre-közére.*” (83.) Van hely egyébként, ahol majdnem nyíltan idézi is (246., talán 78. is). És akkor még nem is említettük például Seurat és Pascal nevét, akik a szövegeket tematikusan ihlették volna, Schwitert (aki talán határozottabban befolyásolta általános elképzelésüket) és még másokat, Csehovot, Gorkijt, Flaubert-t, Gertrude Steint, Rilket s ki tudja, még ki mindenkit változó súlyú utalásokkal, köztük számos kommentált és figurált önidézet révén Tandorit magát.

A sok név közül kettőnek viszont Tandori kiváltságos jelentőséget adott: Arany Jánosnak és József Attilának. Mintha még az a kabbalisztikus gondolat is foglalkoztatta volna, hogy a két monogram egymás megfordítása (52., ahol is a félreismerhetetlenül Arany hangnemén írt verset a lezárásban egy „*J. A.*” monogrammal rí-

melteti). Kapásból néhány, különösen átlátszó idézet. „Egy-két-hármat csak megírtam. / Többi: maradt a papírban.” (55.); „de ha emlék is, / csak maradsz, mégis, / örülsz kicsit, nincs tárgyad, / semmi teljesség, / megvolt éhesség / hogy is kérne magának” (226.). Ki ne ismerné fel az elsőben a visszautalást Arany „mondacs”-aira és „papírszelet”-eire, amelyekben néha csak egy ötletet vetett oda, de néha meghökkentő életfelfogást, hogy az egyik csodálatos négyesorosot meg is nevezzem, *életejtelmet* foglalt látszólag banális ritmusba és rímekbe (SEJTELEM); és ki ne ismerné fel a másodikban a visszautalást Arany rezignáltan búcsúzó kompozícióira, amelyekben épp azt panaszolja egyre tovább lejtő sorokban, hogy nincs már ereje, képzelete sorsa gondolatait megfogalmazni? És: „Erdő szedrére. / Bolond vesztére. / Gombolódj bár gombáddal.” (245.), „Te hiányoznál? / Ne gondolkodjál: / Bolondot ha gondolnál [...] Tudják sapkáját. / Kalap vásznanak / Szemek nem idegenek.” (246.) – ki ne ismerné fel a visszautalást József Attila képteremtésére, amelyben végletekig váratlan társításokat végletekig szervesen dolgozott ki; és ki ne ismerné fel a másodikban a késői József Attila lírájának legsajátabb alakzatát, az (ön)idegenség *tudásának* (ön)megszólítását? Akárhány hasonló, néha már a címválasztással kezdődő példát lehet idézni, ahol Tandori a visszautalást (majdnem) nyíltan tudomásunkra is hozza, még többet, amelyekben ezt valamennyire rejtettebben érvényesíti – és akárhány hasonló példa sem mondana elég sokat és még kevésbé elég pontosat. Állandóan és (majdnem) nyíltan utal vissza Aranyra és József Attilára, így az ihletet aztán az olyan versekben is felismerjük, amelyek tematikusan is, képalkotásukban is eltérnek, de például a diskurzusuk vagy akár csak a szokatlan interpunkciójuk okán hasonlítanak az előbbiekhöz; és talán még a feliratos rajzokban is felismerni véljük, a két vagy két-egy költő egyszeri érvényű *jelenlétének*, illetve *jelentőségének jeleként*. A hatás, az utánzás, az utalás, az átsajátítás, a defiguráció, a travesztálás stb. szokásos fogalomsora, minden finom árnyalatával fatálisan eltévesztettnek kell, hogy bizonyuljon. Tandori ihlete gyökerében parafrasztikusan meghatározott, egy részben valóságos, részben képzelt mintának, a két költő szinkretikusan (esetleg akár kabbalisztikusan) észlelt és megidéztett ihletmintájának a parafrázisa. Célzata szerint se nem akármennyire áttételes utánzás, se nem akármennyire áttételes játék ez, hanem eredeti

és örökös (újra)alkotás. A kötet különféle tömbjeit, a rajzos szövegeket is egyazon radikálisan reduktív teremtő beszédaktus uralja. (Emlékeztetek rá: „radix” gyökeret jelent.) Tandori mindegyik tömbben a lét pontszerű, értsd: végtelenül ötletszerű és töredékes (mint bármi, ami „pont” hogy úgy van) és egyszersmind végtele-nül sűrített és lezárt (mint ami a lét végérvényes „pont”-jává lett) megjelenítésének egy-egy *esetét* fogalmazza meg akárhány számú változatban. „De ez mind: eset / mind, bár megeshet, / neked már érvénytelen” (219.), így hangzik ennek az alkotásnak wittgensteini (vagyis az ő defigurált hangszerelésében: „witti”-i) fogalmak segítségével megfogalmazott alkotás alaptörvénye.<sup>6</sup>

Nem keresem itt tovább, mennyire autentikusan hivatkozik a különböző elődökre és köztük a két privilegizált elődre; mivel annyi és annyiféle visszautalás felismerése után az ismer-szik fel, hogy a kötet célzatának perspektívájában ezek mind tulajdonképpen érdektelenek. Pontosabban úgy kellett volna írni, hogy: ismer-szik fel megint: mivel a múlt elképesztően kiterjedt autenticitása és végső teljes érdektelensége a Tandori-életmű mindenkorai központi kérdése. Tekintsük emblematicusnak a második kötet két beszéd-jelét, illetve már nem is beszéd-jelét, amellyel elbúcsúzott mindennemű hagyományos lírától: Arthur Rimbaud nem létező, utolsó utáni, már *sivatagos* szövegeit írta meg, egyikükben az írás-jeleket a nulla betűi abszolútumáig vezette el; és mellettük elkezdte a sakkversek, illetve feliratos sakkrajzok sorozatát, eljutva arra, hogy a 8x8 fekete-fehér négyzetre formalizált játék jelei az ő kompozícióiban, az alapszabályok fantazmagorikus kinyitásával, a jelölhetetlenség különböző változatait (az osztatlan táblát, a visszafelé haladó gyalogot vagy éppen a 65. mezőt) jelezzék. E két búcsúzó gesztus emblematicus értéket kap Tandori egész életművének a perspektívájában. Amennyire valóságos emlékezésburjánzással felidézi a művészeti és nem csak a művészeti múltat, annyira eltökélt amnéziával el is felejtí. Magánmitológiájának központi alakja Duras-Colpi filmjének emlékezetét vesztett clochard-ja, Albert Langlois (legelső előfordulása TÖREDÉK, 69., a legutolsó, ÚGY NINCS, 285.); „mindenféle tízpercek kamraab-lakain át ma is látom” (MENNYEZET, 46.), írta már nagyon régen, 1976-ban arról, hogy a múlt (adott szövegben egy esőzáttata kert) képei szintén felcserélődnek; „Egy-egy dolog nem képe a többinek. [...] Nem hasonlat, nem lenne hasonlat / az

egyébre, mint hogy ilyen az élet”, „s nincs kedvem ilyesmit másolgatni”, „átírom” (MEGNYERHETŐ, 49., 53.), írta 1988-ban, ekkor már saját mitikus alakjára vonatkoztatva arról, hogy az élet tényei (az adott szövegben rohangálása madárelledel után) és az irodalom tényei (egy vígjátéknak vagy éppen neki saját magának a szövege) csak arra példák, hogy semmire nem azok. A legáltalánosabb formula 1999-ből akkor már a világba mindenképpen belevészt, de még inkább belejelzett életképzet és műképzet magasáról, annak összefoglalásaként úgy hangzik: „ahonnan csak nyilvánának az utak, / melyeken élve se, halva se úgy jár / a múlt mint lehetséges változat?” (FÖMŰ, 62.) Az önmeghatározás feltehetően maga is mintát követ, a keleti lét-út allegóriák mintáját, és valóban tökéletesen korlátlan terjedelmű; de ezt a mintát akként követi, hogy (a beavatottak számára: ÖRDÖGLAKAT-szerűen) elforgatja egy kérdő mondatos, önállító-öntagadó aporiába.

Ezt az aporiát, a verziókban (nem) létező múlt aporiáját kell az élet és a mű három alapvető vonatkozásában – tehát először a költő biografikus személyét, másodsor lírájának az ihletését és harmadsor szövegeinek a nyelvét tekintve – egyformán érvényesnek felismernünk. Műveibe közismerten olyan sokszor és sokféleképpen vonja bele életének az eseményeit a medvék kártyabajnokságától az észak-európai utazásig, hogy tulajdonképpen mindegyikükben önnön életének egyetlen témáját írja és kommentálja mindig újra. Biografikus alapmintájuk azonban tökéletesen megtévészto, a művek sorozata aleatorikusan elképzelt élethelyzetek és élettörténetek Tandori Dezső vagy éppen Tradóni nevű hőségnek múltbeli és jelenbeli személyét költi mindig tovább: az a kvázi epikus teremtéstörténet, amelyet az egyik szonettsekvenciában elbeszél saját magának („T. D. – D. T.-nak” az egyik dedikáció szerint) (MENNYEZET, 179–186.), annyira fiktív modellt ír vagy éppen beszél „félre”, hogy nem „Deus”-t nevezzi meg végül, hanem „Teddy”-t és aztán „KRAPP”-ot (értsd: Beckett kreatúráját); az a Düsseldorf, ahonnan verses úti beszámolókat írt, nem létezik, és nem is úgy írják, hanem egy írógép esetleges szabály(talanság)ai szerint; ebben a kötetben pedig azonos értékkel idézi Tolsztojt, majd a következő szövegben Beckett másik kreatúráját, Murphys (110., 118.), és aztán, amikor mintha egy nap történéseit beszélné el, az „álpetőfi”-t (142.). Másodsor verseiben olyan mérhetetlen meny-

nyiségű közvetlen és közvetett utalást tematizál más művészek, köztük egy Tandori Dezső nevezetű más művész alkotásaira, hogy akár a *poésie savante* vagy a travesztia egészen különleges megvalósítását vélhetnénk benne felismerni. A megsokszorozott utalások azonban végül kioltják, kiradírozzák önnön alapjukat, Tandori lírája egy tisztán képzelt művészet mintáját defigurálja: például a hetvenoldalnyi verssorozat a közkeletűen impresszionistának nevezett festőkről nem ekphraszisz, hanem szóbeli megszüntetése a nagyon érzékletes impresszionizmusnak, sőt vele bárminő festőiségnek. „[A] kimondhatatlan / Forma is megtündököl itt imént egy / Reccsenyésnyit (!)”, ezt lehet olvasni Monet képéről (FELTÉTELES, 179.), és mondjuk a HOVA LESZTEK UTAK című versben (AZ OCEÁNBAN, 121.) egy nyilvánvalóan soha nem létezett metafizikai (köz)mondást komponál Arany és Ady szinkretikus hangján: „Hova lesztek, utak, becses bűvöletek, / Csak rátok gondolok: testem-lelkem beteg”, hogy aztán ennek igazságát, vagyis nem létét/nem útját saját lóverseny-tapasztalatain érvényesítse. Harmadszor, mivel bármit tematizál, „Pípi néni”, „kali”-ját (CELSIUS, 383.), a fák tavaszát (FÖMŰ, 63.) és persze mindig újra a saját elmúlását (sok száz példa közül egy: UTOLSÓ POSTÁM) (A SEMMI KÉZ, 41.), látszólag szüntelenül modulálja, még rajzokba is átteszi az érvényes köznapi és költői nyelvet. Alapjában, *tövében* azonban nem modulációkra törekszik, sőt nem is érvényes nyelv(ek)et ír át sokféleképp, hanem a „másmi-ugyanarról” (MEGNYERHETŐ, 304.) elve szerint bárminő ismert nyelv helyett a verebek és Hérakleitosz fiktív egy-nyelvét, „mind-egy” (FELTÉTELES, 261.) jelét alkotja meg, illetve alkotja mindig újra, ha lehet, még szóképzésében és szintaktikájában is idegenül attól, amit mindenki ismer.

A legutolsó kötet gyökeresen parafraztikus ihletése ebben a hármas általános törekvésben kapja meg saját értelmét. Idézek néhány versből. „Reggel-hajnalán: / Már est-délután”; (48.) „A szakadékot. / Akármilyen dolog. / Arra van. Eltakarja. / Rohanásunkat. / Bele. Másunkat. / Fogná erre. Nem arra.” (53.); „de a mind-ugyanabban. / A lobogások. / Utak és mások. // Mind idegen vonatban.” (78.); „A nagy messzi ős közös. / A sugalmazás erős.” (240.) Az első vers Kosztolányira, a második Aranyra, a harmadik Adyra, a negyedik pedig Goethére utal vissza; de az se kétséges, hogy ezek a sorok sokkal erősebben összetartoznak, egymásra utalnak, mint a nagyon eltérő eredetükre, hogy ne



mondjam, nyersanyagukra. Tandori poétikája kapcsán felmerült Tinguely neve, aki közismer-ten akaratlagosan tulajdonított (a címek segé-lyével) egynemű elv szerint elképzelt fémkom-pozícióinak ilyen vagy olyan jelentést, amelyet akár fel is lehet ismerni az egyes alkotásokban (HARMONIE /IL PANDEMONIUM; CYCLOP; REQUIEM POUR UNE FEUILLE MORTE). A párhuzam nem jog-talan, gondoljunk például a CELSIUS-kötet vagy 550 oldalnyi, egytematikájú és egyanyagú, majd-hogy repetitív verseire, amelyek mind a mada-rakat, illetve a madárfelügyelő házaspárt sirat-ják – és mégis, azonosítani lehet közülük azokat, amelyekben Tandori például Apollinaire-re, Aranyra vagy József Attilára utal vissza, s még azt is megengedi magának, hogy Petőfi neve-zetes „*tyúk*”-ját is bevonja a szövegébe. Az új kö-tetben Tandori állandóan Seurat-ra hivatkozik, noha a versek másról szólnak, mint Seurat képei, és az impresszionizmus legtávolabbi értelméhez sincs közük, de bizonyára azt akarta akárhány-szor újra kinyilvánítani, hogy minden témáját *pont*nak, vagyis szó-*pontok* elrendezésének írja le és még inkább *jelöli*. Magam az utolsó kötet kapcsán, egyébként Tandori ujjmutatását követ-ve, más, lényegük szerint közelebbi alkotó ak-tusokra utalnék. Így Beckett Krappjának UTOLSÓ TEKERCSE-re, amelyben tulajdonképpen szintén egy ekphrasisszerű átalakítással, a hős egész élete egy szalag lazán ha értelmes szavainak és *reccsenéseinek* elrendezésében hangzik el (a szer-zőt ismételten megnevezi, esetleg idézi is, töb-bek között bizarr módon Arany- vagy Kosztolá-nyi-hangütésekkel, s ahogy már említettem, egy helyütt erre a műre is visszautal) (81., 116., 133., illetve 231.); esetleg Rauschenberg legendás lapjára, amelyen leradírozta De Kooning rajzát, az új alkotás nem más, mint a leradírozott rajz, ennek közvetlen változata Tandorinál egy ko-rábbi, többszörösen megfordított példázatvers a szemiozsis amennyire pontos, annyira elidege-nítő tárgyiasításáról, a „*jelzés*” egy „*megkövül*[t] *radír*[ban]”, „*jelzi* [...] *magát*” (szémainei!) (CELSIUS, 305.), később pedig a minden elődöt egybera-dírozó végtelen sok szó- és rajzjel, vagyis (per-sze: herakleitoszi), „*vízjel*” „*a jelölhetetlenség kicse-lezése*”-re, „*üreset lapoz*[ok]”, summázza egy he-lyütt minden írás- és rajzjelek végső eredményét (FELTÉTELES, 23., 395., 400.); de mindenkéül inkább utalnék Kafka ÉHEZŐMŰVE-re, aki a sa-ját létét és vele a világot az éhezésmutatvány kü-lönböző alakzataiban, vagyis egyetlen és ugyan-

csak sajátos alkotásaktusában jeleníti meg. Kaf-kát ebben a kötetben is visszatérően említi Tan-dori, például rögtön a nietszcheiánus aforizmák sorában, ahol is egy megtévesztően idézetszerű parabolát kreál minden megnyilatkozás lehe-tetlenségére (20.). Magát ezt az elbeszélést is átírta már versebe (MENNYEZET, 21.).

„*Tőfordul*” (255.), írja maga Tandori, egészen egyedülállóan pontos meghatározásba foglalva ennek a stricto sensu gyökeres, vagyis „*tő*”-ig és „*tő*”-vé ható átsajátításnak az indítékát és az eredményét. A „*Tő*”-költészet perspektívájából tekintve a rengeteg visszautalás mindig másfaj-ta költészetre, a preszókratikus mondásoktól mondjuk Pilinszky képeiig (ez a kettő egymás mellett is szerepel) (13., 15.) és aztán Pilinszky-n is túl Tandorinak magának egyik nevezetes meg-fogalmazásáig, végeredményben egyneműnek és ekként korlátozott érdekűnek bizonyul – nem ok nélkül helyezi Tandori kétszer is egymás mellé Bartókot, Beckettet és Lehárt (120., 133.). Valójában ezek mind csak példázatai, sőt a le-gendás Goethe-mondat blóddli defigurációjának értelmében: „*hason: lat*”-ai (51.) a kötet igazi ihletének, ami nem kevesebb, mint a költészet-nek magának a „*tő*”-parafrazisa – és ezen belül különösen Tandori Dezső, azaz a 70. évet be-töltött „*Standoli Dezső*” „*globális világ*”-ának (131.) a „*tő*”-parafrazisa. „*Elkattintom visszafelé-nyílt sírom, / sírok: sírok, ah, épp csak, kajlán, mint a cse-rélt csap, / forró jön hidegen, s fordítva, a hetvenek így a / meghomorult közsörüldét újítják, keserültt / vágyásoknak*” (124.), így amikor (adott esetben „*Csehov és Gorkij örvén*”) nyilvánvalóan a költői megszólalást magát defigurálja „*homorú*”-nak olvasandó kijelentésekre (az önkirajzolójelző persze nem az orosz írókat, hanem inkább Cum-mingst juttathatná az eszünkbe);<sup>7</sup> „*Egyik fele sem. / Felem ne legyen? / Ha már felem, egésze?*” (225.) – így a nagyon sok hely közül az egyik, ahol saját magát parafrazálja, vagyis határozza meg. Köl-tészet, amely ÚGY NINCS, AHOGY VAN (ez a kötet címe), illetve ELLENKEZŐD SE (ez az egyik vers cí-me) (224.), költészet, amely eleve az érvényte-lenségig hatóan defigurálja a (költői) lét, illetve a (költői) megszólalás érvényes elképzeléseit és szembeállításait, mert ezeken kívül, ezeken „*túl*” kell egyneműen, illetve egynemű pontok elren-dezéseiben megjelennie.

Azt hiszem, ezért ez Tandori legnehezebben megközelíthető kötet. Minden szava, minden alakzata áttekinthetetlenül sokféle irodalmi és

kulturális visszautalásból keletkezett. De egy-szersmind úgy kell felfognunk őket, mintha tulajdonképpen „a szót előzve” (50.) a még csak nem is szóbeliségre jutott lét végtelenül lecsupaszított legelső (esetleg: legutolsó) megnyilatkozásait jelenítenék meg. Mérheteretlenül sok szó-jelet ír és rajzol le egymás után, de ekként „tő”-jelek sorozatára *fordítja át* azt, amit artikulált szó-jelnek gondolunk és képzelünk, szemantikai és stilisztikai null-morfémákból alkotja meg a költői nyelvét, jelentékeny részben redukálva, esetleg kiiktatva a szintaktikát. Mindez évezredes, eredendően költészeti ihletből keletkezett, és ezen belül persze privilegizáltan a saját mindenkori ihletéből. Ezt meglehetősen sokféle alakzatban ismételi el – de azért, hogy ily módon minden egyes szó-jelét reflektáltan helyezze el, hogy a felismerhetelenségig defigurálja és e defigurációban tegeve mégis érvényesítse a saját költészeti ihletét, vagyis a költészetet magát. A befogadás szempontjából fogalmazva: ebben a kötetben vezetni legvégső, „*eszmélés-se pont*”-jáig (67.) a remekmű eszményének átlépését, nem megkomponált szövegalkotásra törekszik, hanem lecsupaszított egyedi szó-jeleket ír le egymás után a szerialitás elve szerint; de nem is képekben, hanem kép telenségekben, vagyis mintegy önmagukat (de)figuráló szó-jel-sorozatokban ihletődik, akár eleve kívül legyenek ezek bárminő elképzelésen („*Határozásom, / hogy ez, s nem másom*”), akár eredetileg képek legyenek ezek („*mégis vízem pengettem*”) (221–222.); ily módon elvileg semmilyen különbséget nem engedve az akár „*szóviccként csak*” (53.) leírt ötletek és az egyszerűen zseniális fordulatok, illetve egy ötletszerű szövegmenet és egy mély értelmű kompozíció között.

Az első vers, amelybe Tandori joggal-jogtalanul Szép Ernő-sorokat is beépített, szabályos téma- és eszménymegjelölés. Azt nyilatkoztatja ki, hogy ez a kötet radikális, vagyis „*kopernikuszi fordulat*” a „*VAN*” „*ügy nincs*”-éhez (7.) – és aztán a pár oldallal későbbi aforizma-vers a debilizált Dosztojevskij-idézzel még külön közli, hogy ezután már nem jöhet semmi, ami akár csak emlékeztet is az irodalmi alkotásra. Valóban, ez a kötet rákényszeríti az olvasóra az elképesztő kihívását, miszerint az és csak az érdemes magyarázatra, hogyan keletkeztek e sokféle (ön)kioltásos (ön)meghatározásból autentikus líra? „*Vers így, vagy eszme?*” (64.) – kérdezi; kinyilvánítva, hogy a versei befogadásához nem a kijelentéseket vagy éppen a kép(telenség)eket kell

megérteni, hanem a költő ugyancsak sajátos eszményét és gondolkozásmódját, és erősebb formulák se lennének eltévesztettek, a költő agy- és szövegfordulatait kell tudni követni. Így állít elő minden lét és minden jel ponttá gyökösítéséből/hatványozásából egy manapság szokatlan érvényű költői ént: „*az írás magam vagyok*” (129.), nyilatkoztatja ki lényegesen ambiciózsabban Flaubert-nél, akinek a híres mondasát írja tovább. „*Ammyira bízom a szóban*” (134.) – fogalmazza meg (hibátlan antik felsorral) annak az ars poeticáját, aki minden szóbeli megnyilvánulást defigurál, például gyökösít, vagy például (Beckett Pozzójának módján) széttartó szintagmákban helyez egymás után.

Más összefüggésben idétem már a kötet utolsó ciklusából a sorpárt, amelyben Tandori ezt a költői ént (nota bene: jelentékeny részben a verebekről mesélgető szöveget summázva) magának Goethének „*ös közös*” költői énjéhez utalja vissza. (240.) Néhány oldallal később aztán megnevezi, tehát felidézi és „*túl*”-írja a „*van*” modern megköltésének paradigmátikus alkotását, Goethe versét, A VÁNDOR ÉJJI DALÁ-T (261.). Tandori-féle fordítását ismerjük a LOMBOS ÁGAK-kötetből (79.), egyik korábbi parafrázisát ismerjük A SEMMI KÉZ-kötetből (23.).<sup>8</sup> Az új parafrázisban Tandori azt lát(tat)ja, hogy a vers első mondata, a banális kopulatív nyelvtani kijelentés álarcában, stricto sensu *képtelenséget* állít („*Über allen Gipfeln / ist Ruh*”), mert predikatív jelentéssel írja le a léigét, holott a „*nyugalom*”-ról szemantikailag nem lehet(ne) állítani, hogy „*van*”, hanem ha bármit, akkor azt, hogy „*nincs*”, tulajdonképpen azt, hogy „*nem van*”. A vers szövege ezt a szemantikai képtelenséget variálgatja, vagyis a „*nyugalom*” szó le sem íródik benne, hanem egyszavas (ha lehet, egy szótagos) kvázi állítások, valóban banális kijelentések és agrammatikusan lecsupaszított törvényszólamok következnek egymás után, például: „*Túl. Mi. Minden. Volt.*”, míg fűgajlegűen egyre „*túl*”-menő sorozatuk eljut a „*van*”, „*szó*” költészetének metafizikai, vagyis metaszemantikai „*nincs*”-tagadásához, vagyis a „*nincs*”-tagadás költői állításához: „*Szó van túl-van-nincs-szóban.*” (261.)

Tandori lírája minden látszat ellenére sohasem vesztette el legelső kötetének végletesen metafizikai meghatározottságát, ezt ő maga nyíltan ki is fejtette pozitív módon Mészöly kapcsán, negatívan a lóversenyek mérhetetlen esemény- és névlocsogásának indokál (HÉT FEJLÖVÉS, 114.; BŰNÖS-SZENT LÓFOGADÁS, 169. skk.). Kapásból há-

rom példa az egyik állandóan visszatérő igekötővel: „*A már nem magunkon át*” – írta az első kötetben (TÖREDÉK, 60.), „*mit találgassuk addig, még min át*” (VAGY MAJD NEM AZ, 78.), írta majd harminc évvel később, „*Máshova tevődött át az a színtér*” (AZ OCEÁNBAN, 60.) – írta néhány évvel ezelőtt. De a köztes negyvenkét évben, amely az első és az utolsó kötetet elválasztja, variatívára törekedett, hogy a gyakran banális fizikait, a löverseny és a madáretetés (kicsit absztraktabbúl is: a „*madárvolt*”) (FÖMŰ, 21.) eseményeit, esetleg jól ismert festők képeinek kommentálását vagy éppen Artaud örült agyának „*ásítását*”-t, „*nézését*”-t és „*bőfőgését*”-t (FÖMŰ, 13.) írja „*át*” végül a metafizikáig; nota bene, bár az utolsó kötet „*bolondverse*”-i (246.) József Attilára utalnak vissza, egyes szakaszaiban talán Artaud szürrealista képkapcsolatait is felismerhetjük. Ebben az utolsó kötetben pedig Tandori visszatért a legelső kötet közvetlen és végletes metafizikájához, „*Képtelenjét föl. / Egymást. Át s át. Tehesség*” (258.), „*Eleve a túlvilágra / szüülhetél volna*” (276.); de úgy tért vissza, hogy annak hajdani (szinkretikus zen-rilkeánus) alapkérdését radikálisan továbbírta. Ő maga tartja szükségesnek a régi formulát idézni, „*Némaság a hang helyett, de a némaság mi / helyett*»” (39.), így hangzott a kérdés (akkoriban mindenesetre kicsit más sorképpel, mert kérdőjellel és konzervatív sorválasztással) (TÖREDÉK, 107.) egy olyan koan-kozmoszról, amelyet a csend és szólás szembeállításán kívül kell megteremteni. A mostani kötet formuláját a Goethe-parafrazis alapján úgy lehetne fogalmaznunk, „*szó-jel a nyugalom helyett / de a szó-jel mi helyett?*”. Tandori közismerten Hérakleitoszra és Wittgensteinre szeret hivatkozni, persze úgy, hogy újabb és újabb grammatikai és ekphraszisz-változatokban áthasonítja őket, akár nívó fölé, akár nívó alá. A rengeteg tematikus utalás ellenére lehet, hogy sokkal inkább egy másik preszokratikusnak, Gorgiásznak a neve juthatna az eszünkbe, mindegy, hogy olvasta-e őt is (azt hinném, igen, hiszen vannak versek, amelyek majdhogyan közvetlen Gorgiász-kommentárként hatnak) (254., 260.), vagy magától követte a kérdésfeltevések gondolati kényszerét. Gorgiász fogalmazta meg az alapmondásokat, amelyek szerint sem a létező, sem a nem létező nincs (nem van), és ha volnának, akkor se lehetne megismerni, és ha meg lehetne ismerni, akkor sem lehetne értelmesen közölni őket. Tandori ezeket a ravasz akribiával állított és forgatott állításokat fordítja tovább a „*már nem*

*nyelv*” (256.) lírájává. Amiként ezt egy valóságos szemiotikai tanversben megfogalmazza: olyan, egyébként mérhetetlen számú „*szó*”- „*jel*”-eket alkot, amelyek „*rég nem jelez*”-nek (74.) (ez persze Hérakleitosz neves formulájának közvetlen tagadása), és e „*szó*”- „*jel*”-eket akaratlagos „*szóródásban*” helyezi egymás mellé. E legutóbbi kategóriával nem őt idézem, hanem Derrida „*dissémination*”-kategóriáját alkalmazom, mert azt hiszem, hogy itt egészen kivételesen telibe talál. Derrida ugyanis itt többek között Mallarmé KOCKADOBÁS-ának szövegszóródására találta ki,<sup>9</sup> Tandori FÖMŰ című szövege pedig biztos ennek a példájára keletkezett (FÖMŰ, 35–47.). Az akaratlagos „*szóródás*” eredményei fölülte különbözők, éppúgy lehet legyökösített sorozat, mint egy kvázi esemény leírása és kommentárja, utóbbi akár például egy Pozzó-szerű széttartó beszéd-folyamban – de mindegyikükben teljes erővel érvényesül magának a költői beszédaktusnak a „*ciklon-erejű-jellege*” (116.). Tandori még ugyanabban a valóságos szemiotikai tanversben azt is külön meghatározza, hogy az így alkotott „*jel-telen*” költői szöveg akként „*TISZTA KÖLTÉSZET*»”, hogy nem az, nem is lehet az, hiszen lényegéhez tartozik, hogy visszatérően és akár egyazon szövegben belül lefokozott szintagmákban és szeretlen szekvenciákban is íródjék, a versben a „*Hegy a lelkét*” szintagmát az „*Ezek üdvre-ló-nevek*” szintagma fejt ki (75.); és nemsokára következnek például hosszú versek, amelyek „*elviccelt*” „*elszerencsétlenkedett*” (115., 126.) sorok sorozatából íródnak. Viszont legatározottabban tisztá metafizikai költészeti ihletből keletkeznek, a „*van*” „*nincs*” lehetséges-lehetetlen, értsd: csak nem jelentő jelekkel lehetséges-lehetetlen megfogalmazásának az ihletéből. Mindenkor extrém következetességével Tandori annak megértését kényszeríti ránk, hogy ez a megszállott költészeti ihlet, ez maga defigurált szerkezetű, és ekként kell a (remek)műveit felismernünk. Egyet idézek a remekművek közül: a HÍD-ALJ SZERÉRE (245.) című versben, amely eleve a közvetlenül megelőző verset írja és defigurálja tovább, és eleve állandóan visszautal József Attilára és vele együtt esetleg Artaud-ra, nemhogy minden egyes kijelentés, de jószerint minden egyes pont-szó is befejezhetetlen fantazmának olvasandó, a szöveg építménye egy ageometrikus alakzat jelével írja-rajzolja le saját magát: „*Kör két csonk vége.*” És mégis, e defigurált meghatározottságban, illetve: éppen e defigurált meghatározottságban magát az orphikus

„sugalmazást” kell felismernünk. A vers a kezdő kijelentéstől: „*Híd-alj szerévre. / Oda nem érve*”, egy dodekafon dal soha nem ismert témáin: „*Lennek bolondja-nótán*” halad tovább a záró kijelentésig: „*Járni se volt, szólni se volt, / Még kakukkolni az se volt. / Nádon-éren érdemes.*” A szöveg minden szava egy olyan (nem) létről, illetve (nem) szó-lásról jelez, amelyeket az ismert fizikai világon „*túl*” kell el (nem) képzelnünk, de egésze egy tisztán lírai ihlet folyamatában alkottatik meg.

Az ismert fizikai világon, de éppígy az ismert nyelvi világon „*túl*” kell el (nem) képzelnünk. Ezért „*van*”-nak a szövegben egyszerűen nem létező szavak: ha remekmű ez a vers, úgy a kötet alapelvének, a metafizika és a metaszemantika végletesen, de az ÖRDÖGLAKAT végletes logikájával megvalósított azonosságának a remekműve. Meglehet, hogy bárminő metaszemantika még nyilvánvalóbban képtelenség, mint bárminő metafizika, hiszen az emberi beszéd jelentésnyelvét végül csak az emberi beszéd jelentésnyelvén akarhatja túllépni.<sup>10</sup> Tandori azonban, miként már idéztem, nemhiába „*pergette át mégegyszer*” és utoljára „*az ábécét*” második kötetének a végén (TALÁLT TÁRGY, 105.), és nemhiába törekedett meggyőződésem szerint különösen kitartóan arra, hogy múlt időbe tegye Pilinszky Jánost, a költőt, aki azért írt verseket, hogy az „*emberi beszéd*”-et (az APOKRIF sorai szerint) egy isteni misztika beszédévé alakítsa át. A mostani kötetével és benne ezzel a verssel eljutott a 'szó-jel mi helyett' egyedi metaszemantikájának megteremtéséhez: állandóan egy, mondjuk a népdaltól Borgesig terjedő, tökéletesen határtalan, vagyis tökéletesen fiktv nyelvi alapközegre, a CELSIUS formulája szerint „*pontos*” „*tévedés-szövedék?*”-re (484.) utal vissza, és ezt alakítja át állandóan és radikálisan végül egy olyan nyelv szavaivá, amelyet csak ő beszél. Gondoljunk a KOPPÁR KÖLDÜS-kötet nem létező ábécéjét kísérő József Attila-mottóra („*Mnt alvdt verdrbk*” stb.), vagyis „*Mint alvadt vérdarabok*” stb.). Nem riadok vissza a bombasztikus megfogalmazástól: egy olyan nyelv szavaivá, amelyen csak az ő léte dadog. Ezen a nyelven végül az olyan, még szófajlag se megfogható kifejezések, mint: „*Ily egy-ponttá-se-tenne*” (260.) (ami talán egy feltételes és negatív lét-esetjelöl) nem jobban metaszemantikaiak, mint az a szöveg, amelyben körülbelül harminc évvel ezelőtt Hérakleitosz és Apollinaire közös (idő-folyó) szellemében majdhogyan teljes egészében egyszerűen lemásolta A MIRABEAU HÍD című legendás vers Vas Istvántól származó for-

dítását, a címen kívül csak egy-két tipográfiai trükkel és az utolsó másfél sor elhagyásával jelezte a „*feltételességet*” (FELTÉTELES, 187.). Kiegészítem ezt egy sejtéssel, mert ha a konkrét példa vonatkozásában bizonytalan is, a lényegét illetően fontos és általános jelentőséget tulajdonítok neki. Apollinaire versének a refrénje az egyetlen, amelyet Vas István egyébként valószínűtlenül hűséges fordításában eltévesztett, nála „*Száll az idő íthagy engem*” (ami az idő ellenében elveszettséget, vereséget jelent). Rónay György pontos fordításában: „*A napok mennek Én maradok*” (ami az idő ellenében önmaga költői létének diadalmas állítását jelenti).<sup>11</sup> Vajon nem a helyesen lefordított kijelentés hangzik-e vissza Tandorinál, amikor a koalákról szóló verssorozatban manapság ritka orpheuszi öntudattal kinyilvánítja: „*én, bizonytalanra, teremtem őket*” (MÉG ÍGY SEM, 293.)? És még tovább: nem ezért döntött-e úgy, hogy kihagyja a tévesen lefordított refrént a lezárásból? E sejtéshez kapcsolódva idézek egy teljes szakaszt: „*Más bár, megyek, mint jöttem. / Pont, kör se kell köröttem. / Elme-múlátja lélek. / Háromságba nem férek. / Egyét ha elvesztettem. / Kettőben se keressem. / Esmelés-se pont lettem.*” (67.) A szöveg persze a napnyugati eszmélés és a napnyugati nyelv elemeiből íródik, mert nem tehet mást, de csak kényszerűen használja fel őket, hogy egy biztosan – vagyis „*bizonytalanra*” – lehetséges egyetlen nyelven meghirdesse egy biztosan – vagyis „*bizonytalanra*” – lehetséges egyetlen léteszmélés demiurgoszi szó-jeleit. De hát Orpheusz alakjának mindig is ez volt a legfontosabb jelentése: „*Orpheusz, aki az istenek nevét elsőként kitalálta, és keletkezésük történetét elbeszélte [...] az orphikusok szerint ő hirdette meg az istenek igazabb tanítását*”, írta Athenagorász;<sup>12</sup> „*s isteni dolgunkhoz tartsd fönn avatott csapatunkat*”, írták az ORPHIKUS HIMNUSZOK szerzői;<sup>13</sup> „*egy szárnycsapás! S eónok messze tűnnek*”, írta Goethe;<sup>14</sup> „*tudom a királynők danáját [...] / s a szívénekét*”, írta egy másik versében Apollinaire;<sup>15</sup> „*veszem, hogy világ volna*” (221.), írja Tandori. A kötet teremtése a napnyugati eszmélés és nyelv ősképeinek, az orpheuszi teremtő beszédaktusnak a képtelen parafrázisából ihletődött; és, miként ez az egyetlen sor is tanúsítja, ennek a poétikája szerint eldönthetetlen, hogy semmihez nem hasonlíthatóan reflektált vagy archaikusan közvetlen teremtésnek hat-e.

Témáit és alakzatait tekintve a kötet szokatlanul erősen tagolódik. A kezdet aforisztikus verssorozata után következik az első nagy szekven-

ciatómb, amelynek mindegyik szövege a léthelyzet (állítólag: egzisztencialista, de én ezt nem tartom különösen fontosnak, ha már, akkor leginkább pascalianus, Tandori hivatkozik is rá többször) *semmisségére* írt variáció, mindegyikük határozottan versszerűen költött szöveg, noha persze témájuk természete szerint ugyancsak nehezen átlátható, hogy mi az, ami jól tagolt ritmusba rendeződik, és például így hangzik: „*Lelked: szólásod. / Benne: szórásod: / Semmije. Ha ettől van. / Sosem valósabb. / Válasz nem óvhat. / Hagy bizonytalanodban.*” (60.) Az életmű egészét tekintve ez a tömb talán leginkább az 1978-as kötet szonettjeit folytatja, amelyekben Tandori az írás-lét egyetlen témáját teremtette és mulasztotta el újra és újra, hogy egyik óráról órára vagyis sorról sorra vezetett öntematikus szakaszát idézzük: „*Zaklattattam / s elbékültem, végül. Most már dél van, / többféleképp, s egyik se fontosabb, // megyek, most van kinn a legmelegebb, / itthagytam ezt, a pé jelű szonett / előtt, és harmincnyolc-éves leszek*” (MÉG IGY SEM, 205.). A második kvázi epikus szekvenciátömb verses vagy versszerű szövegek sorozata, amelyek egy leginkább joyceiánusnak ható élet eseményeit írják le, illetve kommentálják, de jószírint minél banálisabb az epikai anyaguk, annál tüntetőbben reflexívek. Ennek a jegyében Tandori váltogatja az akár antik módon is kötött és a prózához közelítő elrendezéseket, de előfordul, hogy éppen az utóbbiak hangzanak (mintha Füst Milánra visszautalva) szenvedélyesen. Egy nem is különösen erőset idézve: „*Rettenetes, ha valaki / így éli meg, »a 70«, és rettentő kevés, az azt / vesszük, évre év mi kell még, mikor én napra napot / akarok megoldani, és már a postajárástól is szinte / sértve vagyok*” (137.). Az életmű egészét tekintve ennek a tömbnek sok elődjét lehetne felmutatni, de mindjük közül a legközelebbinek az 1983-as SÁR ÉS VÉR ÉS JÁTÉK című regényt vélem, amelynek majdnem 800 oldalas mondatosorozata a kórházlátogatásokról és a madárgondozásról a bélsárral és a kalitkákkal a szülők és a madarak halálának egyetlen témáját fogalmazza meg. Kár, hogy nem létezik a 'rálólasás' analógiájára 'ráírás' főnév, mert ez határozná meg ezt a legpontosabban. A harmadik szekvenciátömb szövegei pedig egy a gyökpontra redukált, illetve hatványpontra emelt léthelyzet orphikus igéit fogalmazzák meg, vagyis a primer lírai beszédaktus primeren tagolt versalakzatait teremtik újra – de persze létmeghatározásuk lényeg-(telensége) szerint amennyire ősinék, annyira

idegennek is hatnak, mintha nem a mi (irodalmi és nem irodalmi) bolygónk szó-jelein íródának, a már idézettek mellé még egy példa: „*Magán elmondva. / Csak nem is módja. / Magának se. Semminek. / Se fordulata. / Semmi iránya. / Nem hiánya nincs-minek.*” (266.) Az életmű egészét tekintve ennek bizonyosan a legtisztább elődje a KOPPAR KÖLDÜS életvallomása, amelyet csak defigurált ábécében lehetett elmondani, mert maga legvégül nem más, mint a defigurált ábécé nyelve: „*S nem igyjigyigyiegy beszelsz azér beszelsz így mint kött it / ban köettben hogy egyváltalan tudydj beszelné? Nem rolmhalmz világ, / te csak vagy rossz halmz gödrmbé, kutmely följöesz fujkoöny szel / világ gyönyruú van en.*” (KOPPAR KÖLDÜS, 13.) A negyedik, egyébként több részletre tagolt szekvenciátömb pedig az emblémaszerű rajzoké, az első kettőben Tandori irodalmi mítoszának nagy figuráiról, mondjuk Joyce-tól Mándy Ivánig, a harmadik egy Schwitters-portrészorozat, a negyedik pedig egy ekphraszisz rajzsorozat a lét héralkeitoszi meghatározottságának/meghatározhatatlanságának egyetlen témájára, ahogy ez például egy négyszögesített körben vagy egy abszolút szigetalakzatban emblematizálódik (mindkét utolsó persze csak a felirat segítségével, mert hát megjelölni őket nyilván nem lehet, és tulajdonképpen elgondolni sem, fantazmák, kimérák, amelyeket beszédben-írásban lehet megfogalmazni, és csak abban léteznek/nem léteznek). Legyen elegendő itt annyit megállapítanunk, hogy bármennyire különbözőnek vélnék őket a természetük szerint (és továbbá bármennyire közösen különbözőzenek akármilyen versszövegtől), mindegyiküknek az illetése bevallottan nem vizuális, hanem eszmei-ekphrasztikus, Kafka művészportréja nem kevésbé „képlet” (az is a felirata!), mint egy rébuszrajz a π vagy éppen a fekvő nyolcas végtelen értékű szám-jeléről. Az életmű egészét tekintve ennek legrégebbi, már teljesen konceptualizált elődje a HÉRALKEITOSZ H-BEN szöveg-rajz sorozata, ahol is Tandori a lét folyamat megfoghatatlanságának preszókratikus tételét ugyancsak furcsa irányú, de alapjában szintén eszmei-ekphrasztikus transzfigurációval eleinte a kijelentéseknek, aztán már csak az írás-jeleknek és legvégül a szintaktikai kapcsolatok akaratlagos (pont-)alakzatainak a térbeli elrendezésébe írta-rajzolta át. (Ismét érdemes egy közbeiktatásra, hogy megjegyezzük: Tandori kellőképpen következetes és kellőképpen szarkasztikus költő, és így már minden ekphrasztikus írásteremtés bizarr visz-

száját is megírta, azt fejtegetve, hogy nem írhatja tovább az írógépbe berepült madarat, mert akkor megölné [FELTÉTELES, 389.], ugyanez más képp: „*Nem írhatom tovább a bogarat, mert / benne van a gépben.*” [CELSIUS, 478.] Legvégül még következik egy rövid összefoglaló ciklus, amelynek mindegyik szövege önkomentár a „*halál-egy-értelem*” (278.) jel(tel)enségének megköltéséről, így lehet aztán a tartalomjegyzék is az alkotás része.

Ennyit a kötet tagolásáról. Igazi érdeke nem abban van, hogy régi, széttartó ihleteket újra átírt és átrajzolt, hanem mindezek radikálisan egységes defigurációjában. A kötet kivédhetetlenül kényszerít rá, hogy a nagyon különmemű szövegszekvenciákat egységesnek és egyöntetűnek is olvassuk, sőt a sokkal erősebb fogalmazás se túlzott, arra kényszerít, hogy mindennek felett egységesnek és egyöntetűnek olvassuk. Akár a primer benyomás szerint is, mivel a *grosso modo* négyféle szövegalkotás sorozatainak mindegyike mindig mérhetetlenül és ezért végső soron egyféleképp eltér a beszédaktusok poétikus hagyományától: mindegyikük másféle, vagyis lényeg(telenség)ük szerint egyforma, „*haszon-lat*”-a (mert most már megértjük, mit is jelez Tandori Goethe szent, „*Gleichnis*” szavának blóddli eltorzításával) „*a nagy messi*” „*közös*” „*ös*”-nek, a defiguráció kihívása mindegyiküket „*közös*”-en meghatározza. Elmélyedve e benyomásban, fel kell ismernünk, hogy ez semmi esetre sem negatív jellegű meghatározottság: egyöntetűek e szövegalakzatok, mivel egy gyökerében közös és, ő maga mondja, „*ciklon-erejű*” beszédaktus ihleti eszmélésüket, egész pontosan „*eszmélés-se*”-jüket, másképp fogalmazva, a kötetben egyetlen gyökerében közös beszédaktus végtelenített és egyeszmélés(-se)jű szövegének négy-egyféleképp variált szekvenciái következnek egymásra. Megint csak Tandori ujjmutatását követve, aki ugyanabban a versben idézi egymás után a nevüket, ezt úgy fejthetnénk ki, hogy a szövegeket Zénón és Beckett (116., 118., 120.) egységes(ített) beszédaktusa ihleti. Tandori nyíltan fel is idézi a közkeletűen ismertté vált példákat: Zénón aporiáit Akhilleuszról, aki hiába siet, soha nem éri el a célját, mert soha nem éri utol, aki vagy ami előtte halad, illetve a „*mozgás*” főnévről, ami olyasmint jelez, ami minden ponton nincs és minden ponton van, továbbá Beckett műveiben a sok-sok dinamikus replikát a várásról Godot nem jöttére vagy a szoba-intérieur leírását Murphyval a hintaszékben, aki a külső világból

egyre csak azt a mondást hallja: „*Quid pro quo! Quid pro quo!*»<sup>16</sup> Amikor idézi őket, valójában saját verseinek „*eszmélés-se*”-jét határozza meg: a lehetetlen kihívást, hogy szó-jelek képes „*van*”-alakzatában jelenítse meg a lét idejének képtelen „*nincs*”-alakzatát.

Az eddigiektől eltérően nem említtem most e lehetetlen kihívás korábbi alakzatait, épp, mert túl sokat kellene idézni, sőt úgy vélem, hogy joggal lehetne az egész lírai életművet ennek a kihívásnak a perspektívájából értelmezni.

Ebben a kötetben Tandori egy, az ő eddigi költészetétől is idegen sémára jutott, amelyet viszont csaknem teljesen egységesen fel lehet ismerni mindegyik tömbnek a verseiben: mindegyikükben az alkotói időfolyamat (de)komponálódik, amelyben a beszédaktus felfokozott dinamikája állandóan építi és szétbontja, állítja és megállítja saját maga alkotását. A szövegeknek hangsúlyosan erős, teleologikusnak ható mozgásuk van. Ezt az első szövegtömbben akár nyíltan ki is mondja: „*Egyenellenednek. Nekierednek*” (75.), „*Mint légvonatanban. / Vad rohanatanban.*” (77.), és elvontabb szinten majdnem mindig érzékelteti: „*Nagy ismeretlen. / S másmerre innen*” (81.), „*Mi sok macskómmal: / Kedvenc fotómmal. Mi lesz sok mindenemmel.*” (84.) A második szövegtömb „*anekdotikus stílusában*” (133.) a teleologikus mozgás nyilvánvaló, hiszen többnyire egy kvázi elbeszélést olvasunk. Idézem két versnek a kezdetét: „*Hát én meg mit kerestem tizenegy ke-riületben, mit kergettem / Kosztolányi terén*” (142.), „*Nem, hogy a hét sáv, teljes sebességű*” (143.); néhány versben pedig a meditációnak, illetve a meditálóknak a mozgását kell követnünk, „*Híg sivatag, ami nekem utána jön, ezt / a kifejezést találtam ki*” (133.), „*A számúzetés ez, hogy a számat, tollamat üzi valami egyre*”. (137.) A harmadik szövegtömbben szintén vannak tematikus versek, például: „*S hogy honnan indul. / Van: már ezen túl.*” (235.), „*Ím, cél indulás. / Íme, cél járás*” (244.); de még tisztán spekulatív témájú versek is határozottan érzékeltetik a teleologikus mozgás alkotó elvét, mivel a mondatkijelentések vagy a lecsupaszított szó-jelek hektikus menetben vagy esetleg fúgaszerűen következnek egymás után: „*de elvégzett velem, / s hogy csak így ismerem, / valami nem-tudom-mit*” (213.), „*Nem. Semmi. Sem. Közt. / Nem-en célt-eszközt.*” (252.), „*Mást jár. Más helye. / Hely. Jár más. Más vele.*” (258.) Ennél nyíltabban és határozottabban alig lehetne, és kivált a posztmodern korban, egy költészeti alkotás teleologikus „*lényegét*” kinyilvánítani – de per-

szek akként, hogy egyszersmind gyökeres „*lényegtelenység*”-ét (273.) nyilvánítsa ki, tulajdonképpen már minden egyes szó, szintagma és kijelentés is önnön irányultságának defigurációját jelzi, sorozataik pedig megszállottan bármilyen teleologikus mozgás szétbontását kép(telen) ezik. Az első szövegtömb egyik egészen lidérceesen pontos önmeghatározása szerint a szöveg „*helytében lejár*” (80.) (nem állom meg, hogy meg ne jegyezsem: ezt Arany is írhatta volna, pedig ő nem olvasta Beckettet és talán Zénónt se). Ennek jegyében jut el a kontrasztált lezáráshoz, „*Utak és mások. / Mind idegen vonatban*” (78.), vagy hogy két nem tematikus példát idézzek, „*Halnék is így, suttymban*” (84.), „*Másutt se máshogy volna*”. (86.) A második szövegtömbben a „*híg sivatag*”-os meditáció ahhoz vezet, hogy sehova nem vezet(het), „*Itt abba / is hagyom. S mit tesz még noteszom? / Eh no, semmit*”. (134.) A hétsávos történet egy mindent lebénító balesetet beszél el, a hosszú önelbeszélés pedig látványokkal, utazásokkal, balesetekkel, madarakkal és költészettel, amelynek során egymás után megidézi Zénónt és Beckettet, azzal a (klasszicizáló? vörösmartys? mindenestre bármelyik is, Tandori zárójelbe tette őt) formulával zárul: „*(de akkor beomolva pusztul)*”. (118.) A harmadik szövegtömbben pedig tulajdonképpen mindegyik vers az önmegfosztás ateleológiáját követi végig. Idézem a fentebb idézett részletek (legtöbbnyire kezdetek) utolsó sorait: „*Honnét csak ez. S mi helyett.*” (236.); „*Emlék épp elég marad.*” (244.); „*De láng rész, üszök rész: / enyészten csak önfogytán / – Várok csak magányt s csendet.*” (214.); „*Nincs közt. Ha nincs két. Félbe.*” (252.); „*Fél felet. Áttör. / Nincs, hogy ami. Már ami.*” (258.); és hozzáfűzöm még a ciklus lezáró versének ön(nem)értelmezését. „*Olyasmí ez, mit ha valaki / egy jó 8000 méteres magasságba aprólékosan / feljut, de fogalma sincs, ott aztán hol van. [...] // S a többről nem tudok már...*” (269.) (Ezt vajon hogyan olvasta volna Nietzsche, a magas csúcsok szavainak próféta?)

Tandori joggal utal visszatezően arra, hogy ez a harmadik tömb a legfontosabb, és joggal írta itt bele a szövegbe a „*helyett*” szót, jelezve, hogy a kötet (majdnem) csupa direkt kijelentéssorozatának a jelentése végül kontrasztantikus vagy kontraretorikus. E harmadik tömbben írja leginkább közvetlenül, vagyis örökké „*helyett*” azt, amit emberi szó-jellel *képtelenség* átírni: az időt, az idő felfoghatatlan mozgását és mozdulatlanságát. A szövegek, egy megszállott beszédaktus „*ciklon-erejével*” haladnak, de

ez a beszédaktus egyszersmind saját magát megszállottan folyton mozdulatlaná teszi, és a lezárással végérvényesen ateleologikusan megszünteti. A versek mindegyik kijelentése, vagyis mindegyik szava ponttá (át)íródott, vagyis „*pontokká szabadul*”-t (284.) kijelentés-idő, vagyis szó-idő, amely szüntelenül továbbfolyik, és szüntelenül megáll. Erre a modellre ismerünk rá a kötet egészének a felépítésében is: egy „*kopernikuszi fordulat*” meghirdetésével kezdődik, a fordulatot különféle tömbök végtelenített változataiban fejt ki és viszi egyre tovább – de saját maga „*tartalomjegyzékével*” zárul, amelybe még azt is beleírja, hogy „*nem tartalom*” (282., 284.), legutolsó kijelentése szerint a szó-jelek megteremtésének ideje saját maga „*nincs*”- „*van*” címének megismétlésével áll meg végérvényesen. Ezzel az alkotásmodelllel összehasonlítva a téma korábbi modelljei, amelyek mind a versszöveggel, például a KAVAFISZ-HAIKU nyolc szavával (TALÁLT TÁRGY, 239.) vagy minden egyes szonett 14 sorával (MÉG IGY SEM) véget érő életidő elképzelésére íródtak, akár banálisnak hathatnának. Tandori nyilván azért utal rájuk vissza, és főként az első három kötetre, amelyekben saját költészeti életművének időalaptémája megfogalmazódott, hogy végül is érvénytelenítse őket – és nyilván ugyanezért, értsd: kontrasztemantikusan emlékezteti állandóan az olvasóját a világirodalomra és külön a magyar irodalomra. Mindig következetes volt lírai eszmélésének a megvalósításában, de azt hiszem, életművének egészében most jutott nem az egyik végtelen alakzatra, hanem az egyetlen (EGYETLEN) (!) végtelen hatvány- és gyökpentalakzatra, vállalva, hogy már nem is költészetet alkotson, hanem egy olyan idő „*helyett*”-költészetét, amelyről csak ő és esetleg „*már*” „*ő*” „*[s]em*” „*tud*”.

„*Nem az énekes szüli a dalt: / a dal szüli énekesét, / Lobbanj föl, új dal, te mindenható! / Szülj engem újra, te csodaszép!*”, írta Babits (MINT FORRÓ CSONTOK A MÁGLYÁN). „*Olyan, hogy Tandori Dezső, / nem volt. / Tandori Dezső egyszerűen én voltam*” (268.) – írja Tandori. Melléjük állítok egy harmadik önmeghatározást, amelyet Schönbergről olvastam. Amikor katonai szolgálatát teljesítette, állítólag egy tiszt megkérdezte tőle, ő-e Arnold Schönberg, a zeneszerző. Azt válaszolta volna, hogy valakinek el kellett vállalnia, és mivel nem akadt rá más jelentkező, ő tette meg. Olvassuk össze ezt a hármat: így, együtt mintha mégis értésünkre hoznák, milyen kihívás alkotott meg ezekben a versekben.

## Jegyzetek

1. Ismertetésben a versek lelőhelyét a szokástól eltérően nem cím szerint, hanem az egyes kötetek oldalszámával adom meg. Nem elsősorban terjedelmi megfontolások miatt, hanem, mert úgy vélem, ez az idézőtechnika jól beleillik az általános felfogásba, amelyet Tandori költészetéről megfogalmazok. A korábbi kötetek esetén a zárójelben megadom a cím egyik kulcsszavát és az oldalszámot; ha pedig ebből a legutolsó kötetből idézek, csak az oldalszámot adom meg. A következő könyvekből idézek: TÖREDÉK HAMLETNEK. Szépirodalmi, 1968; EGY TALÁLT TÁRGY MEGTISZTÍTÁSA. Magvető, 1973; A MENNYEZET ÉS A PADLÓ. Magvető, 1976; MÉG ÍGY SEM. Magvető, 1978; FÖLD ÉS VADON. Európa, 1978; A ZSALU SAROKVASA. Magvető, 1979; AZ ERŐSEBB LÉT KÖZELÉBEN. Gondolat, 1981; HÉRAKLEITOSZ H-BAN. Hatvany Lajos Múzeum Füzetei, 1981; A FELTÉTELES MEGÁLLÓ. Magvető, 1983; SÁR ÉS VÉR ÉS JÁTÉK. Magvető, 1983; CELSIUS. Magvető, 1984; A MEGNYERHETŐ VESZTESÉG. Magvető, 1988; KOPPAR KÖLDÜS. Holnap, 1991; A SEMMI KÉZ. Magvető, 1996; FÖMŰ. Liget, 1999; AZ OCEÁNBAN. Tiszatáj, 2002; HÉT FEJLŐVÉS. Ab ovo, 2002; BŰNÖS-SZENT LÓFOGADÁS. Jaffa, 2007; ÖRDÖGLAKAT. Pro Die, 2007.

2. Emlékeztetőül: Arany fordításában: „hisz egy verébfi se eshetik le a gondviselés akarata nélkül”. A két változat között hatalmas a különbség. Arany a bibliai gondviselésről ír, amelyik olyan általános, hogy még az utolsó „verébfi”-t is magába foglalja, és így elejti a „special” jelzőt; míg Tandori, ha kimondatlanul is, de ezt a jelzőt költi meg, és ugyancsak akaratlagos hangsúllyal arról a gondviselésről ír, amelyik csak ennek a verébnek jár.

3. A fordítás épp a kulcskifejezésekben akként tökéletesen pontos, hogy szemantikailag eltávolodik. „On a black wall, unidentifiable birds / Swivel their heads and cry. / There is no talk of immortality among these! / Cold blanks approach us / They move in a hurry.” APPREHENSIONS. Sylvia Plath: THE COLLECTED POEMS. Faber and Faber, 1989. 195.

4. Idézetekről szólva: a Tandori-kritika elhíresült mondását Farkas Zsolt nem kitalálta, hanem csak a név kicserélésével lefordította Anatole France mindenestre egyik legszerencsétlenebb irodalmi kijelentését, amellyel azt indokolta meg, miért nem olvassa el a Bimbózó lányok árnyékában akkor megjelent két kötetet: „Az élet túl rövid, és Proust túl hosszú.” A mondat aztán valamiféle szállóigévé is vált.

5. Nietzsche: KORSZERŰTLEN ELMÉLKEDÉSEK. Atlantisz, 2004. 176.

6. Wittgensteinnél: „A világ mindaz, aminek esete fennáll.”; „Vagy fennállhat valaminek az esete, vagy nem állhat fenn, és ugyanakkor minden egyéb marad azonosan.” In: LOGIKAI-FILOZÓFIAI ÉRTEKEZÉS – TRACTATUS LOGICOPHILOSOPHICUS. Akadémiai, 1989. Második, javított kiadás. Márkus György fordítása. 11. A homonim for-

mulát Shakespeare-nél, egy veréb „esése”-ről, „eset”-ről (Fall!) a bevezetőben idéztem.

7. Korábban pedig már Rilke is leírta a SCHLAF-MOHN című versében, hogy a mákalakzat „konkav” lenne, Tandori gondolhatott erre, hiszen sokat lefordított Rilke utolsó, valóban homorú alakzatú verskompozíciói közül.

8. Érdekes, hogy akkor mintha még nem érzékelte volna a két sor mérhetetlenül problematikus értelmét. Fordítása gyönyörű: „Már minden ormot / Csend borít”, de megkerüli azt, amit e mostani verseskötetben teljes érvényében tematizál. Egy analóg példa, amely az eredetiben szinte az „ist” abszolút predikatív értékét állítja, illetve tagadja: 1988-ban lefordította Rilke DUINÓI ELÉGIÁK-ciklusát, köztük tehát a NEGYEDIK ELÉGIÁ-t is, benne a mondattal. „Alles / ist nicht es selbst.”; „Semmi sem egyetlen / önmagával.” (Rainer Maria Rilke: DUINÓI ELÉGIÁK. Ford. Tandori Dezső és Teller Gyula. Helikon, 1988. 17.) Ma, e kötet után, ezt biztos egész másképp fordítaná.

9. Derrida egyik vonatkozó elemzése szerint: „de ezek a lehetőségek nem mindenekelőtt és nem egyedül egy tulajdon test, hús-vér egység, az értelmet és az érzékelhetőt egy voxban csodálatosan egyesítő »élő teremtmény« lehetőségei; hanem a testeket feldaraboló vagy éppenséggel már nem általuk vezérelt szekvenciákba beíró tagolások játéka. [...] Mallarmét inkább érdekelte a szó felboncolása, mint tulajdon életének integritása.” Jacques Derrida: A DISSZEMINÁCIÓ. Jelenkor, 1998. 246. Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán (a kötetben nincs jelezve, hogy melyik részt ki fordította).

10. Egyszer ezt is definiálja, de érdekes módon itt kevesebbet, konvencionálisabbat mond, mint amit létrehoz, ezért csak így idézem: „Amihez minden képzavar kevés / maga az önmagában megzavart kép.” (MEGNYERHETŐ, 84.)

11. Guillaume Apollinaire: VÁLOGATOTT VERSEK. Magvető, 1958. 39.; Rónay György: MODERN FRANCIA LÍRA. Vigilia, 1939. 49. Az eredeti sor: „Les jours s'en vont je demeure”.

12. DIE VORSOKRATIKER. Hg. von Wilhelm Capelle, Kröner, 1968. 38.

13. ORPHIKUS HIMNUSZOK. AZ ÁLOMHOZ. Devecseri Gábor fordítása. In: GÖRÖG KÖLTŐK ANTOLÓGIÁJA. Európa, 1959. 592.

14. Goethe: ORPHIKUS IGÉK, REMÉNY. Somlyó György fordítása. In: KLASSZIKUS NÉMET KÖLTŐK A KÖZÉPKORTÓL A XX. SZÁZADIG. Európa, 1977. I. 357.

15. Apollinaire: A MEGCSALT SZERETŐ ÉNEKE. Vas István fordítása. In: VÁLOGATOTT VERSEK. Magvető, 1958. 51., 67. – ez az egyetlen strófa, amely a hosszú versben kétszer megismétlődik.

16. Zénón aporiáiát és fentebb Gorgiasz tanait ugyanannak az antológiának az alapján foglalom össze, 169. skk., 343. skk. Samuel Beckett: MURPHY. Ford. Tandori Dezső. Magvető, 1972. 23–24.

Pór Péter



## „NEM KELL MINDEN VONALAT MEGHÚZNI”

Lator László költészetének életrajza

Lator László: *A megmaradt világ. Emlékezések Európa, 2011. 340 oldal + CD melléklet, 2800 Ft*

EMLÉKEZÉSEK, Lator László szűkszavúan ezt az alcímet adta új könyvének. De már a kötet ajánlásában-fülszövegében másfajta módon is jellemzi írásait: „*ezt a műfajtalann munkát*”, írja, „*töredékes műhelytanulmányoknak is mondhatom*”. Egy interjúban, amelyet Kelevéz Ágnesnek adott, ezt kiegészíti azzal, hogy „*verselemzés*”, illetve „*önelemzés*”.<sup>1</sup> Feltűnő, hogy amikor a fülszövegben és az interjúban az emlékezésről beszél, amely tehát az alcím szerint műfaji megjelölése volna ennek a visszafogottságában is merész vállalkozásnak, nem ebben az értelemben használja a szót, pontosabban a műfajt jelölő szót nem is használja: „*Nem írtam naplót, nem volt hozzám se türelmem, se tehetségem, és mert csak emlékezetemre hagyatkozhattam, ez a múltidéző könyv szeszélyes, hiányos*”, írja a fülszövegben, és az interjúban ehhez még hozzáfűzi: „*akkor is az emlékezetemre hagyatkozom, mikor egy versem születéséről próbálok beszélni*”.<sup>2</sup> Nem műfajról, hanem módszerről beszél, az emlékezéssel mint módszerrel valami sajátos, nehezen meghatározható műfajt hozott létre. A kötet lapjain Lator László emlékezik, és eközben az olvasót nemcsak emlékeinek folyamába, hanem magába az emlékezés folyamatába is bevezeti. A könyvet ezért bizonyára lehet úgy is olvasni, mint életrajzi visszaemlékezést, és lehet úgy is, és nem is természetlenül, mint ami az emlékezésről szól. Magyar nyelven nem sok hasonló írásmű született, amely az emlékező tudat működését nyelvilag ilyen eredeti és leleményes módon modellálja. De a könyv tárgya nem Lator életrajza és nem is az emlékeztet működése.

Mindebből arra lehetne következtetni, hogy Lator az interjúban az önelemzés szót lélektani értelemben használja, azaz könyve afféle szellemi fejlődésregény. De semmiképpen nem az augustinusi, rousseau-i vagy goethei értelemben. Az önelemzés szó itt műértelmezést jelent: bármilyen szokatlan is, a két nagyobb ciklusra osztott kötet második felében Lator saját verseit elemzi; a voltaképpeni életrajzi emlékezéseket az első rész tartalmazza. Műfajilag azonban a kötet mindkét fele képlékeny: az emlé-

kezések önelemzések is, az önelemzések emlékezések is.

Hasonló önelemzésre kevés példát találni az irodalomtörténetben. A legnevezetesebb minden bizonnyal Edgar Allan Poe amerikai költő *A MŰALKOTÁS FILOZÓFIÁJA* című esszéje, amelyben *A HOLLÓ* című versét elemzi.<sup>3</sup> Ez azonban semmiféle rokonságban nem áll Lator önelemzéseiével. Azokhoz fogható mű, tudomásom szerint, nem született még. Persze sok költőben megvan a szándék, hogy lírai életművét mintegy értelmezve nyújtsa át olvasóinak. Hogy néhány jelentős példát említsek: Szabó Lőrinc *VERS ÉS VALÓSÁG* című jegyzeteiben versről versre haladva rögzítette azokat az adatokat, amelyek szerinte szükségesek költeményeinek megértéséhez.<sup>4</sup> Petri György Szabó Lőrinc példáját követve fogott hozzá, hogy verseit – igaz, mindössze huszonháromat – szerzői megjegyzésekkel lássa el.<sup>5</sup> Vas István önéletrajzi esszéregényének, a *NEHÉZ SZERELEM*-nek kötetei elsősorban széles ívű korrajzot adnak, de legalább annyira olvashatók önértelmezésként is.<sup>6</sup> Nemes Nagy Ágnes, jellemző módon, poétikai esszéikben fejtette ki azt a lírafelfogást, amelyet saját költői gyakorlatában is érvényesített.<sup>7</sup>

Saját verseit azonban, talán Petri kivételével, egyikük sem elemezte. Tandori Dezsőnél viszont bőven találunk példát önelemzésre. Első két kötetét a *Híd* folyóiratban elemezte; majd az első, *TÖREDÉK HAMLETNEK*-kötetéről 1995-ös és 1999-es újrakiadásakor két külön utószót is írt. A *DAL VÁLTOZÁSAI* című tanulmányának és *A HOLNAP ÚTÁNI* című kötetének, de számos más művének is részben vagy egészen saját versei adják a tárgyát.<sup>8</sup> Tandori ilyen jellegű írásai azonban sokkal inkább irodalmi szövegeinek stílár-retorikai kiterjesztései-meghosszabbításai, semmint életrajzi vagy szerkezeti elemzések. Azaz Tandori írásai, ha a maguk idioszinkretikus módján is, de éppúgy az életmű koherenciáját erősítik, mint pályatársaiéi. Bármilyen meglepően hangzik is, radikalizmusukban, tehát azáltal, hogy szétfeszítik műfaji határaikat, kapcsolatba hozhatók Lator könyvével. Úgy tűnik, a saját mű elemzése óhatatlanul korlátokat bont. Lator könyve amúgy Szabó Lőrinc önboncolása és Vas István korfestése között foglal helyet, líraelméleti fejtegetései pedig Nemes Nagyéhoz mérhetők. Vagyis az, amit Lator kötetének a fülszövegében visszafogottan „*műfajtalann munkát*”-nak nevez, valójában műfajteremtő. Igaz, egyszemélyes műfaja aligha fog követők-

re találni. Mert ehhez a szabálytalan műfajhoz megfelelő stílus is ki kellett kevernie. A felszabadított emlékezet működését szinte bekezdések nélkül áramló, széles sodrú, de végtelen kifinomultsággal szabályozott mondatok fordítják át írott nyelvre.

Az emlékezéseket megformálásuk módja az önmagát beteljesítő műalkotás rangjára emeli. De mégis, az írásmód csupán eszköz, hogy mindabból, ami az emlékező tudatból szaggatottan, foszlányokban és látszólag összefüggéstelenül felmerül, majd váratlanul szétfoszlik, vagy új, kiszámíthatatlan irányba fordul, apránként felépüljön az a világ, amely csakis ezáltal és csakis így maradhat meg. A könyv ezért, egyrészt, nem más, mint az emlékezés folyamatának nyelvi újraalkotása, másrészt azonban az emlékezés során létrehozza saját világát. Lator szemünk láttára nyelvi teremt meg azt a világot, amely maga a könyv.

A történelmi félműltből előhívott emlékek persze önmagukban is érdemesek a megőrzésre. Lator László földrajzilag a kárpátaljai, veszélyesen mozgó országhatárok átmenetiségében, társadalmilag a kismemesi és értelmiségi lét közességében élő, széles rokonsággal kapcsolatot ápoló magyar családban nőtt fel. A második világháború félbeszakította gimnáziumi tanulmányait, családjával Zalalövőre húzódtak a front elől. Innen vonult be katonának, a breszt-litovszki szovjet fogolytáborban lett nagykorú. Szabadulása után kalandos körülmények között átszökött Magyarországra, megkereste időközben Makón megletelepedett családját. Ebben a pezsgő szellemi életet élő alföldi kisvárosban szerzett érettségét, majd az Eötvös Collegium hallgatója lett, ahonnan azonban a fordulat éve után eltávolították. Az egyetemet szerencsére befejezhette. Makón és Pesten életre szóló irodalmi barátságokat kötött, megismerkedett a (hamarosan megszüntetett) *Válasz* legendás szerkesztőjével, Sárközi Mártával. Friss diplomájával Körmenten kapott állást, 1950-től 1955-ig itt volt gimnáziumi tanár. Ezután visszakerült Budapestre, évtizedeken át, nyugdíjba vonulásáig az Európa Könyvkiadó szerkesztője, majd főszerkesztője volt. Lator élettörténete tehát a huszadik század magyar történelmének és, talán nem túlzás ezt a kifejezést használni, művelődéstörténetének jelentős és közérdeklődésre számot tartó rétegeivel érintkezik. Erről főbb vonalakban beszámol, de nem merül adatszerű

részletekbe, és tartózkodik attól, hogy tapasztalatait általánosítsa. Csak a legtágabb értelemben halad időrend szerint: az első és az utolsó írás között valóban eltelik vagy hatvan év, ám az egyes írásokon, sőt olykor néhány vagy akár egyetlen mondaton belül Lator számtalanszor befutja ugyanezt a hatvan évet. Vagyis a szöveg poétikai megformálása mikro- és makroszinten is ugyanazt az eljárást ismétli meg: a mondatok és bekezdések, illetve az esszék, ciklusok és a teljes kötet nyelve minden ízében az emlékezés sajátos hullámlását, látszólag diffúz mozgását jeleníti meg.

Ezt a szövegformálás-technikát viszonylag hosszabb részlettel lehet csak szemléltetni, álljanak itt a könyv első mondatai: „*Irsapuszta, nem messze Zalalövőtől, utolsó, ideiglenes lakhelyem a háborús Magyarországon. Sásvárról Pestre, rokonokhoz, onnan, a front közeledtek Zalába, mert ott is volt rokonság, anyám húga, Éva, oda ment férjhez, az ura, Perényi Bertalan, közepes birtokon, rossz, agyagos földeken, rosszul gazdálkodott, náluk laktunk, volt elég hely a nagy, hámló vakolatú, kedélytelen udvarházban. Nagybátyámnak nagy könyvtára volt, mintha az jobban érdekelt volna, mint a szántás-vetés-aratás, szórakozottan jött-ment a világban, zsebre tette égő pipáját, környezete vette észre, hogy füstöl a ruhája. Verseket írt, meg is mutatta nekem, műveseket, szépeket, s bár igazán tudta a mesterséget, műkedvelőket. Lányával, édes, örökletesen álmatag kiskamasz volt (a fordulat éve után Szombathelyen sztahanovista kőműves lett belőle, szülei meg Komlón dolgoztak), naphosszat együtt játszott az intőző fia, Szabó Feri, később bölcsész, teológus, jezsuita, még később a vatikáni rádió magyar részlegének főnöke, a nevezetes Triznya-kocsmbában, a külföldön élő és a hazai magyar írók, festők, másféle művészek találkozóhelyén (Triznya Mátyás, ötvenhatos szökevény, Itáliában sikeres-neves festő-grafikus, akkor már nem élt, a szép, eleven Szőnyi Zsuzsa működtette a házat) futottam össze vele, nem olyannak képzeltem egy szerzetest, csodálhattam áradó életkedvét, filozófiai tanulmányokat írt, de verseket is, bár én úgy tudtam, a rendben nem jó szemmel nézték a versírást, többek közt szép, különös szerelmes verseket hajdani gyerek unokahúgomhoz, ott vannak kötetekben, egyszer egy interjúban beszélt is a mindenkiben, a szerzetesben is, világitó szerelemről. Felfedeztem a lapos-is-hegyes-is ugocsaitól olyannyira elűtő, a később otthonomná lett hullámos-dombos őrséggel ikerestestvér göcseji tájat, a ház fölött néhány lépcsőnyire mindenféle erdő, unokahúggal a ritkás fenyvesben késő ősszel szedtük a*

*rizikét, Sásváron, rég, evvel a gombával nem találkoztam, az első, az írsai találkozás öröme is benne lehetett, mikor Judittal, már ispánki lakosok, kosárszám gyűjtöttük a fenyallát.”*

Ebben a hosszú bekezdésben az emlékezés megidézett ideje, amit Lator jellemző módon nem ad meg, csupán következtetni lehet rá, és csak oldalakkal később, egy ifjúkori vers keltezésével igazítja el az olvasót: 1945. A helyszínt, Zalalövőt viszont – ismét csak jellemző módon – megadja, ugyanis Lator topográfiai érdeklődése nagyobb a kronológiainál. A kezdőpontból aztán térben és időben előbb visszanyúl a családtörténet meghatározatlan régmúltjába, egyben felvillantja a család egyik oldalágát (amelyik nem mellékesen már inkább értelmiségi volt), majd időben előreugrik az 1950-es, sőt 60-as és 70-es évekre; térben pedig Rómába, ahonnan vissza, de már nem Zalalövőre, hanem Ispánkra, és a kilencvenes évek elejére. A mondatfolyamban felbukkan egy verselgető rokon, majd Szabó Ferenc jezsuita szerzetes, költő, és az ő kapcsán egy római kocsmá magyar emigráns törzsközönsége, továbbá egy unokahűg, akivel Lator együtt szedett gombát, majd a részlet a gombászás megismételt, de időben és térben jóval arrébb tolt motívumával ér véget. Az idézett mondatok kohézióját tematikusan a verseléssel és gombászással, térben az ország keleti és nyugati szélei között húzott képzeletbeli ívvel, déli irányban római elágazással, időben körülbelül a teljes huszadik századdal teremti meg, de a szerkezetet szinte az önfelszámolás határáig feszíti, hogy a szokásos olvasói beidegződéseket próbára téve végül diadalmasan kösse össze a mondat széttartó szálait.

Mindez talán elég bizonyíték arra, hogy A MEGMARADT VILÁG sem poétikailag, sem stílusban nem követi a memoáriróadalom mégoly képlékeny műfaját. Lator nem azért emlékezik, hogy életét és korát megőrizze a feledéstől, ha ezt akarná, nyilván szigorú időrendben sorolná elő minél pontosabb adatait. Azonban nem ezt teszi. Az elbeszélés menetét csak a legszükségesebb adatok szegélyezik, sőt, Lator többször is figyelmezteti az olvasót, hogy emlékezete bizony megcsalhatja, és amit leír, talán nem is egészen úgy történt. Igaz, ezzel azt is hangsúlyozza, hogy történetei mögött ellenőrizhető tények állnak. Ebben az értelemben Lator prózapoétikailag is érdekes helyzetet alakított ki: éppen ezáltal válik (a narratológiában elterjedt terminust alkal-

mazva)<sup>9</sup> „megbízható szerzővé”, hogy folyamatosan olvasója tudomására hozza elbeszélésének megbízhatatlanságát.

Az emlékek ugyanis (csakúgy, mint bármely jeles tudatfolyamregényben) korántsem szabadon, még csak nem is félszabadon áramlanak. Lator az oldalakon át hömpölygő mondatfolyamok minden elemét hallatlan intellektuális feyelemmel tartja ellenőrzése alatt, a szöveg látványlag széttartó részleteit gondosan egymáshoz illeszti. Ezt azonban olyan megejtő hajlékonysággal adja elő, mintha valóban az emlékezés szeszélye vetné fel emlékeinek törmelkeit. „Megkaptam aztán, nem levélben, hanem falragaszon” a behívót, írja a 8. oldalon, és mivel még csak új bekezdést sem kezd, az „*aztán*”-t a lineáris olvasás természetszerűleg a megelőző mondat „*később*” időhatározójának folytatásaként értelmezi. „*Nemrégem elmentem megnézni, megvan-e még az irsapusztai ház, felnéztem az aljból, a földút végén, az emelkedőn nem láttam az épületet, úgy hallottam, egy ideig térszíroda volt benne, később megroggyant, lebontották.*” Csakhogy ha így olvasom, semmi értelme: az „*aztán*” nem a ház lebontására utal. Vissza kell keresni (vagy emlékezni kell), hogy másfél oldallal korábbra, a könyv első mondatára utal: a gimnazista fiú azután kapta meg a behívóját, hogy a család Zalalövőre költözött. Az olvasónak fel kell függesztenie rövid távú lineáris olvasási stratégiáját, cserébe azonban azért, hogy felveszi az emlékező tudat ritmusát, az emlékek számára is elevenné válnak.

Hogy A MEGMARADT VILÁG mennyire sajátos helyet foglal el az emlékezés műfaján belül, azt nemcsak az szemlélteti jól, hogy az írásmód ilyen fokig fellazítja az időrendet, hanem az is, hogy ebből a fellazított textúrából sem mintázódik ki folyamatosan elbeszélte életrajz. Lehet, hogy Lator a későbbiekben még közöl újabb részleteket, a most olvasható írásokat kiegészíti, megírja például az Eötvös collegiumi és a körmendi éveket, amelyekre most csak utal. De az emlékezések akkor sem állnak össze hagyományos memoárrá. Hogy mást ne mondjak, nincs folyamatosan elbeszélte családtörténet. A könyv 46. oldalán megemlíti, hogy a sásvári családi ház kertjét a költő nagyapja tervezte-telepítette, aki Ugocsa megye főerdésze volt. A dédapáról egy oldallal később esik szó, szülőhelye kapcsán. Az apai, Lator-ág felemelkedéséről a 78., az anyai, Új-helyi-ágról a 64., aztán a 70. oldalon lehet olvasni egy-két nagyvonalúan tájékoztató mon-

datot. Lator testvérbátyja először a 29. oldalon tűnik fel, megtudjuk, hogy Istvánnak hívják, és a beregszászi gimnázium bentlakó diákja, ami azt jelenti, hogy az első bécsi döntés következtében Magyarországon járt iskolába. Családjá azonban továbbra is Csehszlovákiában él, így karácsonykor rendőri engedéllyel a temető kerítésén beszélgethettek egymással. A 47. oldalon egy fénykép dátumából kiszámolhatjuk, hogy ha bátyjával az anyja 1921-ben volt utolsó hetes várandós, mekkora a korkülönbség a két testvér között. (Ehhez persze szükséges egy irodalmi lexikon is, amely közli a szerző születési adatait.) Negyven oldallal később azt is megtudjuk, hogy felnőttként István Szécsényben volt agronómus. A MEGMARADT VILÁG ebben az értelemben kissé hasonlít ahhoz a Tornyai János-festményhez, amelyet Lator apja vett valamikor, és amelyen a szemcsés vászon sárgája mint a hó alól kilátszó szántás a bevégezetlen teljesség példáját jelenti számára a művészetben: „nem kell minden vonalat meghúzni, minden részlet aggályosan kidolgozni, hogy egy-egy folttal, tárgytrövedéssel egy-egy kiválasztott valóságdarabról mindent el lehet mondani” (34.). Az emlékezések véletlenül sem adnak folyamatos elbeszélést a család történetéről, a költő életéről, és nem rajzolnak kidolgozott portrékat családtagjairól vagy más, életében jelentős szerepet játszó emberekről.

Nyilván fölösleges hangsúlyozni, hogy mindent nem hiányként rovom fel. Már csak azért sem, mert a könyv annyira sűrű szövésű, az emlékdarabok olyan hézagmentesen illeszkednek egymáshoz, továbbá Lator stílusa annyira erős sodrású, elszabadulni kész alárendeléseit olyan fölényes biztonsággal csatolja vissza a főmondat-hoz, hogy olvasás közben nem képződik semmiféle hiányérzet. A MEGMARADT VILÁG műfaji és stílusbeli sajátosságait elsősorban értelmező szándékkal vizsgálom, miközben arra keresem a választ, hogy ez a műfaji határait szétfeszítő, a fikció stílusjegyeit felmutató, de valóságos eseményeket ábrázoló, valami módon tehát köztes könyv mit is akar, ha – mint az eddigiek fényében biztosnak tekintem – Lator nem a korát és nem az életét kívánta megmenteni a feledéstől.

A válaszhoz kiindulópontul a könyv sajátos tagolása, önmagával folytatott belső párbeszéde szolgálhat. Az írások két ciklusa ugyanis egymásra felel: a VISSZAJÁTSZÁS című első részben tíz önéletrajzi jellegű fejezet olvasható, a ZSINÓRPADLÁS című másodikban pedig Lator hét versé-

nek elemzése. A kötethez ezenfelül kapcsolódik egy ugyancsak két részből álló CD melléklet is, ezen Kelevéz Ágnes 1994–1995-ben készített nyolcórás életútinterjújának egyórás, rövidített változata hallható, valamint a SÁRGA RUHA című vers Lator László felolvasásában. Mint látható, a CD melléklet megismétli a kötet szerkezetét, azaz életrajz és költészet kettősségét. Itt ugyan az életrajzot formailag nem önelemzés követi, hanem versolvasás, de hát minden szavalat értelmezés, és előadásmódjával a költő valóban értelmezi is a SÁRGA RUHÁ-t. A könyv mellékletétől igazi *mise en abyme*, öntükrözés, életének és költészetének tükörszerű egymásra vetítése.

A VISSZAJÁTSZÁS cím nyilvánvalóan filmes metafora: a film egyes részleteinek újrajátszását jelenti, többnyire abból a célból, hogy egy-egy részletet alaposabban meg lehessen figyelni. Lator is részleteket figyel meg. Részleteiben, kihagyásokkal, de fő vonalaiban egész életét lepergeti. Az emlékezések, mint erről szó esett, nem a tények körül forognak, és nem formálódnak véleményé. Feltűnő módon azonban minduntalan a versekbe futnak bele. Úgy is mondhatnám, hogy Latornak emlékezés közben csak azok a tények fontosak, amelyek a verseket világitják meg. A fentebb idézett nyitómondatok az AZON A SZIKRÁZÓ LAPÁLYON című vers néhány sorával zárulnak, és ha már idézi őket, Lator máris kitér egy verstechnikai kérdésre is: hogyan jelent meg a „*félszeg*” szó hívására a „*hevenyészett*” rímválasz. A VISSZAJÁTSZÁS esszéiben Lator széles kitekintéssel, az emlékek szeszélyes kanyargásaival rajzolja meg életének kiemelt szakaszait, beszél történelemről, politikáról és olykor szemérmesen még magánéletéről is. De a felszínen és a felszín alatt a szöveg mindig azt járja körül, hogy az elbeszélte események miként alakultak költeményekké. Van, amikor az élményből közvetlenül született korai, esetleg soha nem publikált verset idéz kamasz önmagától, elnéző ironiával ügyetlenségei iránt; többnyire azonban inkább olyan érett műveket, amelyekben az élményt már megmunkálendő nyersanyagként kezeli.

Ennek tükörfordítása a kötet második ciklusa. A ZSINÓRPADLÁS cím színházi metaforája (az a színpad feletti, a közönség számára láthatatlan tér, ahonnan a színpadi kellekeket mozgatják) nagyszerű leleménnyel foglalja össze Lator antiromantikus poétikáját. A költő mesterember, saját verseinek ügyes kezű szakmunkása.

Tevékenysége persze az olvasó előtt láthatatlan, az csak a végeredményt látja, de hogy milyen rejtett műfogásokkal jött létre, azt nem. Lator most hét versének – HOGY FELELHESSEN VALAMIT, HOLTÁG, A KEZDET, HÉRACLIUS GLOSS TÖPRENGÉSEI, NYÁRVÉG, SZARVASBÖGÉS, MIKOR KORMOZVA CSONKIG ÉGNEK – elemzésével megmutatja olvasóinak költészete zsinórpadlását. A metafora egyben azt is elárulja, hogy Lator szerint nem a költő tollát irányítja isteni ihletettséggel, hanem inkább a költő manipulálja versei zsinórpadlásáról az olvasót.

A szabálytalan visszaemlékezésekkel szemben ezek szabályszerű elemzéseknek látszanak, ahogy kell, mindegyik közli a vers teljes szövegét. De természetesen nem szabályosak, sőt, ha verselemzőként próbáljuk olvasni őket, úgy járunk, mintha az emlékezéseket memoárként olvasnánk. Nemcsak azért szabálytalanok, mert szokatlan módon a szerző beszél saját verseiről. Amíg verstechnikai kérdésekről értekeznek, ez rendben is van: ilyen a műhelytanulmány. Lator azonban úgy tesz, mintha tárgyyszerű műelemzéseket írna, csakhogy az ismert elemzői stratégiákkal szemben legfőbb célja, hogy a szövegből kibontható életrajzi és élményi hátteret rajzolja meg, sőt, eretnek módon olykor leplezetlenül költői szándéknyilatkozatot tesz. A HOLTÁG elemzésekor meg is fogalmazza vállalkozásának értelmét: „A filozófia nem az én mesterségem, mégis előnyös helyzetben lehetek: a vers többértelműségével, viszonylagos homályával, bizonytalanságaival olysminek adhat alakot, amit különben szegényes eszközeinkkel csak fogyatékosan tudnánk megfogalmazni. Egyébként meg én nem is a vers jelentését próbálom lefordítani. Inkább azt szeretném, amennyire lehet, megvilágítani, hogy miből lesz, hogy alakul ki a vers.” (194.) A költő és a verselemző tehát nem válik egymástól, ismét csak narratológiai műszóval Lator afféle mindentudó narrátorként beszél műveiről, még akkor is, ha helyenként jelzi, hogy a szerző sem tud minden ponton számot adni arról, miért éppen ezt vagy azt a megoldást választotta: „Mi alakítja a versmondatot? Legkevésbé a szándék. Inkább gondolkodásunk természete.” (185.) Ennek az elbeszélői helyzetnek azért van jelentősége, mert, mint erről még szó lesz, a kötet egyik legfontosabb kérdésköre a vers értelmezésének lehetőségei körül forog.

A ZSINÓRPADLÁS verselemzése nem kronológiai rendet követnek. A hét vers inkább tematikai ívet ad ki: az első elemzés a vers születéséről (és az írás aktusáról) szól, majd a nagy gyerek-

kori alapélmény, az élő tenyészet, aztán a háború, majd az irodalmi allúzió, a tájélmény és az álomvers költői témáin át jut el a MIKOR KORMOZVA CSONKIG ÉGNEK (egyébként balatonfüredi tájélményben fogant) nagy létvers kötetzáró elemzéséhez.

A VISSZAJÁTSZÁS és a ZSINÓRPADLÁS két ciklusa tehát szemben áll egymással: az egyiknek kiindulópontja az életrajz, a másiknak a vers; az egyik a versekhez, a másik az életrajzhoz jut el. A kétféle nézőpont kereszteződésében jelenik meg az, amit Lator könyvével megőrizni kíván, és aminek az ő személyes létén túli valóságát a cím kijelentő módjával biztosan állítja. A megmaradt világ ezek szerint Lator költői világa. Ez most már nemcsak a versek szövegvilága, hanem a lehető legtágabban értett szövegterük is. Ebben a szövegterében jöhet létre a találkozás vers és olvasója között, és ehhez a találkozáshoz teremtett kedvező feltételeket a költő, amikor a versek szövegét kitágította, utalásait meghosszabbította emlékeivel.

Ami a könyv és a hanganyag szövegtani jellegzetességeit illeti: írás és beszéd mintha helyet cseréltek volna: az írás, amely másodlagos, ellenőrzött tevékenység, ebben az esetben úgy tesz, mintha a tudat élő működését vetné papírra; az ösztönösebb élőszó pedig mintha a szerkesztett írás jellemzőit hordozná. A könyv írásai a tudatfolyam stíluseszközeivel modellálják az emlékezés működését. A mondatok átlagos hosszúsága igen nagy, gyakran asszociáción kereszttül haladnak előre, ennek megfelelően sűrűn elkanyarodnak szigorúan vett tárgyuktól, hogy aztán – hiszen mégiscsak megszerkesztett szövegről van szó – visszatérjenek az elejtett szálhoz. A hangzó anyag, ha rögzített formában is, élőbeszéd. Ennélfogva – elvileg – szertelebnek kellene lennie, hiszen a beszéd közvetlenebbül követi a lényegében egyidejű tudatműködést. A beszélő könnyen elkalandozik a váratlanul felvillanó emlékfoszlányok között, emiatt gyakrabban kellene szerkesztetlen, hiányos, félbemaradt mondatokban beszélnie. Az interjú azonban (amely, tudjuk persze, szerkesztett hanganyag, és azt is tudni lehet Lator rádiós és televíziós szerepléseiből, hogy mestere a fegyelmezett élőbeszédnek) az írott anyaghoz képest egyenes vonalú elbeszélés, különösebb kitérők, megszakítások nélkül halad előre Kelevéz Ágnes jól irányított kérdései nyomán. Fontos különbség az is, hogy gazdagon közöl adatokat.

A hanganyag ily módon lineárisan elbeszélte ki- vonata a szerteágazó írott szövegnek. Ez is azt látszik bizonyítani, hogy A MEGMARADT VILÁG írásai nem szokványos emlékiratnak készültek. Emlékiratnak sokkal inkább a szóbeli emlékezés, az archívumok szaknyelvén *oral history* tekinthető. Lator az elmúlt két évtizedben többször is adott életútinterjút. Az 1990-es évek elején Lakatos András rögzített az Országos Széchényi Könyvtár számára hosszabb beszélgetést, ennek gépírata mintegy ötszáz oldal. Kelevéz Ágnes 1994–1995-ös interjúja után 2000-ben a Magyar Rádió is felvett, majd sugárzott egy tízrészes beszélgetést (kilencórányi felvett anyagból), ennek szerkesztője Liptay Katalin volt. Latornak tehát bőséges anyag állt volna rendelkezésére, ha önéletrajzi visszaemlékezést akart volna írni. Ezekben az interjúkban azokról a korszakokról is szó esik, amelyekről könyvében nem írt. De az *oral history* inkább csak nyersanyagul szolgált költészetének életrajzához.

A MEGMARADT VILÁG írásai a személyes életrajzi emlékek és a költészet életrajzában kettősségében három nagyobb kérdés körül mozognak. Az első és talán Lator számára legfontosabb probléma a jelentéstulajdonítás kérdése. Visszatérő gondolata, sőt aggálya, hogy verséből mit ért meg az olvasó, ki tudja-e bontani mindazt, amit ő belesűrített. „*Földközeli vers, gondolom én, de vajon megérti-e valaki mai olvasója, miféle történet van az AZON A SZIKRÁZÓ LAPÁLYON háttérében, s ha nem, miféle jelentést tulajdoníthat neki?*” – kérdezi a 9. oldalon.

A példákat hosszan lehetne sorolni. A MIKOR KORMOZVA CSONKIG ÉGNEK elemzésében szinte dacosan mondja, hogy „*Csak én tudhatom, hogy szinte egész anyagát, ide-oda járó áramait abból a kisvilágból vettem.*” (231.) Kicsivel később, az elemzése végéhez közeledve pedig megismétli a korábbi aggályokat: „*Nem is tudom, egyáltalán érthető-e első olvasásra, s ha érthető, hogy érthető ez a négy sor. Mert úgy ír le közeget, tárgyakat, hogy hagyományos nevéket nem ejti ki.*” (234.) Ez persze, mondanom sem kell, poétikai iránytűt is: vallomás arról, miféle költészetet tekint eszményének.

Egy helyen részletesebben is kitér a szerzői és olvasói értelmezés eltéréseinek kérdésére. „*De tudhatja-e, aki ma olvassa a verset, és ha véletlenül tudja is, érezheti-e az idegeiben a megiramlik megáll meredten lázgörbéjét, váratlan váltásait, töréseit, a patak szikkadt partja medre mögött az erre-arra elágazó valóságos kis folyót, a Túrt? Volt, érzékeny szakmabeli, aki más szándékot, másféle je-*

*lentést érzett a versben, az európai gondolkodásban, bölcsületben, lélektanban egy ideje sokat emlegetett határhelyzetet. Nekem ez az általánosabb érvényű egzisztenciális képlet sem a HATÁRON írásakor, sem később nem jutott eszembe, a mintának olyan elemi ereje volt, nem tudtam másra figyelni. De mindig is úgy képzeltem, hogy ha világunk egy-egy darabját úgy sikerül, ha csak néhány vonással is megrajzolva, beletenni a versebe, hogy előhívja emlékezetünkben a fogható, látható eredetit, olyan tágas, gomolygó, sokértelmű jelentéstartományra támad, mint az érzékeinkre zúduló matéria változatos, sugallatos formáinak. Miért ne lehetne a versnek a versindító alkalmától-alkalmaktól, többnyire csak nekem ismerős áramtelepétől elszakítva önálló élete? A vers genezisével, egy régmúlt kor részleteivel csak közvetve ismerős olvasónak viszonylag szabad tere van. A szabadabb értelmezés felé terelheti az is, hogy ezt a lázasan személyes történetet, ösztönösen, harmadik személyben írtam meg, jobban esett eltávolítani magamtól s így, talán, többfelé is kinyitni a HATÁRON-t.*” (73.)

Ez a rész számomra különösen jelentős: ha nem tévedek, én vagyok az az érzékeny szakmabeli, aki egy korábbi írásában a Karl Jaspers-i egzisztencializmus határhelyzet-fogalmával értelmezte a HATÁRON-t,<sup>10</sup> és Lator László ennek a talán túlságosan elvont, de költészetének rangját illetően továbbra is fenntartott véleményem kapcsán mondja ki azokat a szavakat, amelyekkel mintegy elengedi magától verseit. Persze a gyanú, hogy az olvasó nagyon könnyedén tágitja absztrakciók felé többszörösen lepárolt képeinek érzéki-élményi alapját, továbbra is ott kísért: „*Gondolom, a HONFOGLALÓK a mai olvasónak túlszűzített lidéresálm-képsorával inkább valami általánosabb egzisztenciális szorongást, pusztulásélményt, halálfélelmet fejez ki, nekem pedig minden szava mögött ott volt a még nagyon is fogható, közeli látvány éppen csak egy kicsit átrajzolva.*” (80.)

Látni való, hogy Lator pontosan tudja, versei megjelenésük pillanatától kikerülnek ellenőrzése alól. De ebben a könyvében még egyszer utánuk nyúl. Megindító ez a mozdulat: benne van a mesterember büszkesége, aki két keze munkájával hozta létre művét, aki tudja, mennyi munkája fekszik benne. Útravalót ad mellé, és azt hiszem, nem is annyira az olvasónak, mint inkább verseinek. Útravalót, hogy az értelmező iskolák zárzaravarában, az érzéketlen értelmelzők illetéktelen kezei közt is sikerrel elboldoguljanak. Fenntartásaihoz nem titkoltan hozzájárult az elmúlt évtizedek irodalomelméleti iskoláinak vulgáris hazai alkalmazása. Szenvedélyesen és

éles logikával minden mondata mellett érvel, hogy szerző nélkül nincs mű, a szerző jelen van művében.

Lator másik visszatérő költészetesztetikai gondolata nem választható el az előbbitől, a fogalmi és megjelenítő (érzéki) költészet szembeállítására: „*A vers, gondolom, éppoly kevésbé bírja el az egymásra halmozott képeket, mint a vegytiszta fogalmiságot.*” (200.) Bár a kiegyenlítés mellett foglal állást, ezt egyértelműen az érzéki költészet felől teszi: „*Bizonyos, hogy minden versben van valami csak-a-mienk, közvetíthetetlen, de ha valamennyi eleme jól összeáll, mégiscsak kiadja, azt adja ki, amit beletettünk. Úgy képzelem, hogy a jól leképezett, megformált anyagdarabok, a fogható világ tárgyai, részletei a versben is sugározzák sokféle tartalmukat, fogalmainkkal bekeríthetetlen gazdag jelentésmezőjüket. Mert fogalmaink, ha pontosabbak is, szűkösebbek, elsősorban szerkezeti szerepük lehet. Ez a vers is elválnék az érzékelhetőtől.*” (10.) Ez szoros párhuzamba állítható Nemes Nagy Ágnes tárgyelfogásával: „*Ha [...] az ember a világ egészéből fölvesz egy kavicsot, egy falevelet, egy eldobott T-dugót, környezete fontos vagy nem fontos részletét, megtörténhet, hogy ez a valami mikroadóvá válik a kezében, amely váratlan műsört sugároz. Sugározza a világot, amit ismerünk, és azt is belőle, amit nem ismerünk, ami az ismeret mögött van.*”<sup>11</sup> Két ennyire rokon lírafelfogásra mégis két markánsan különböző hangvételt, sőt poétikájú költészet épült. Ez, úgy gondolom, Latornak a költészet és személyesség viszonyáról, másképpen a szerzői jelenléti szerepéről vallott nézeteit igazolja.

A harmadik nagy kérdés, nem meglepő az előzők után, a személyesség a versek anyagában. Lator végig hangsúlyozza a személyes jelenléti fontosságát, ami nem azonos az önéletrajziséggel. Latornál kevés alanyi költő írt tárgyiasabb verseket magyar nyelven, legalábbis ami az egyes szám első személyű névmás szóelődfordulási statisztikáját illeti, nincs senki, aki nála kevesebb szer használt volna. A személyes jelenléti nem a megszólaló én önreprezentációját, hanem a verssé formált tapasztalat személyességét, a beszélő én akár kimondatlan érintettségét jelenti. A MEGMARADT VILÁG úgy is olvasható, mint a magyar költészet egyik legkövetkezetesebben objektív lírikusának vallomása arról, hogy minden verse mélyen megélt személyes élményben fogat.

A kötet tehát saját költészetének genezisééről szól. Ezt talán nem nevezném az egész kötetet átszövő nagy témakörnek, Lator távolságtartóbb

ennél, de azért feltárja költészetének alaprétegeit. Beszél első versélményeiről, a mondókákról, kiszámolókról, első olvasmányélményeiről, első költőmintáiról (Mécs László, Ady Endre, később, még József Attila és még inkább Weöres Sándor előtt Szabó Lőrinc, Tóth Árpád, Sinka István), első diákkori megjelenéseiről (a *Prágai Magyar Hírlap* vasárnapi gyermekmellékletében, a *Kis Magyarok Lapjában*, az ungvári gimnázium lapjában, a *Hajrában*, a református diáklapban, a *Mi Utunkban*, majd Zilahy Lajos *Hídjában*). De ez szinte csak külsőség, a mesteriség külső, bár nélkülözhetetlen burka. Lírájának megértéséhez a könyvnek azok a szakaszai vezetnek, amelyekben a költői nyelvvel való találkozásáról emlékezik meg. Van abban valami talán nem is szándékaltan ironia, hogy a „*hogy kezdtem verset írni?*” kérdésre a választ „*egy nyomorék, csökött, püpos fiú*” zagyva, de ritmikus gajdolásában találja meg. „*Mindegy, ő találta-e ki vagy másoktól hallotta, akárhogy is, benne van a kicsikben természetes versformáló hajlam, egy olyan irracionális tartomány, amely nélkül, azt hiszem, a felnőtt költészet sem tud meglenni.*” (51–52.) A nyelvformálhatóságának felfedezése pedig megeremtetta a lehetőséget, hogy nagy élményéből, az önmagát szüntelenül újjáteremtő, növényi létben is erotikus tenyészetből önálló költészetet teremtsen. Nyelv és létezés mitikus találkozásáról a könyv több megrendítő bekezdésében is vall, ez minden bizonnyal a legemlékezetesebbek egyike: „*megálltam, néztem, [...] a Fenyőn, a Potykás alatt, az Erzsókán sötétlő égrekek övezte sekély vízben (a személyesen változó sodrás váratlan, gyönyörű mintákat alakított a homokban) a ráncos, lassan csúszó, elvékonyodó-megvastagodó, alakot váltó piócákat, mi inkább nadálynak hívtuk, akkor még gyógyításra használták őket, széliütéskor, a felesleges vér lecsapolására, leveles kosárban, piacon árulták, házhoz is hozták, a víz színén futkosó, meg-megpihenő, hirtelen nekilöduló, hosszú lábú vízipókokat, a nagy, lomha, félszeg csiborokat, barnával szegett csibogarakat, békákat, elvillanó halakat, a vízben lebegő-tekerő, állatforma gyökereket, viaszos vízírózsát. A kaka tömött bokrai alatt / recsegő torzs, sziszegve feltörő víz, / ki tudja, mily félig-csíráival / egy többértelmű lehető világnak. / És égerfák halványvörös sebekkel. / A sás rostlemezes páncélzatán, / a csontszilánkos korhadáson / átnyomakodó nádas falain túl / vízitöklél, hímárral, erre-arra / sodródó, lefelé tapogatózó / gyökerekkel fekete mélység, / fekete-arany-ezüst villanások: / tüskés sügér vagy iszapos cigányhal, így használ-*

*tam fel, sokféle jelentést látva bele, vagy három évtizeddel később azt a gyerekkoromban belém költözött nyüzsgő világot*". (38–39.)

Némi metaforikus túlzással azt mondanám, hogy ennek a tiszasásvári holtágnak a televényéből sarjadt ki az elmúlt bő fél század egyik legnagyobb költői életműve. A MEGMARADT VILÁG pedig ennek a költészetnek az életrajza. A MEGMARADT VILÁG után verseinek felfedett mögöttes tartományától aligha lehet eltekinteni. Lélegzetelállító írói teljesítmény. És bár Lator töredékesnek nevezi könyvét, életműve ezzel vált teljessé.

### Jegyzetek

1. „A versírás ugyanolyan mesterség, mint minden más. Lator Lászlóval rendhagyó önéletrajzáról Kelevéz Ágnes beszélgetett.” *Könyvjelező*, 7. évf. 6. sz., 2011. június. 15. 2. Uo.
2. Magyarul: Edgar Allan Poe: „A MŰALKOTÁS FILOZÓFIÁJA”. Ford. Babits Mihály. In: uő.: VÁLOGATOTT MŰVEI. Európa, 1981. 830–843.
3. Szabó Lőrinc: VERS ÉS VALÓSÁG. ÖSSZEJÚJTOTT VERSEK ÉS VERSMAGYARÁZATOK I–II. Magvető, 1990.
4. Petri György: MAGYARÁZATOK P. M. SZÁMÁRA. *Holmi*, 12. évf. 12. sz., 2000. december. 1432–1461. és uő.: MAGYARÁZATOK P. M. SZÁMÁRA (II). *Holmi*, 19. évf. 4. sz., 2007. április. 425–431.
5. Vas István: NEHÉZ SZERLEM I–IV. (ELVESZTETT OTTHONOK, A TAVALYI HÓ, A FÉLBSZAKADT NYOMOZÁS, MÉRT VIJJOG A SASKESELYŰ? I–II.) Szépirodalmi, 1983–1984; AZUTÁN I–II. Szépirodalmi, 1990.
6. Nemes Nagy Ágnes tanulmányai közül elsősorban a 64 HAITYÚ (Magvető, 1975) és a METSZETEK (Magvető, 1982) című kötetek tanulmányai tartoznak ide, az utóbbin belül különösen az EGY VERSKÖTET ELŐSZAVA (375–390.) érdemel figyelmet.
7. Tandori Dezső: „MI MONDHATÓ RÓLA, MONDHATÓ RÓLA”. *Híd*, 36. évf. 1. sz., 1978. január. 72–88. és *Híd*, 36. évf. 2. sz., 1978. február. 209–223.; „HARMINCÖT ÉV UTÁN”. In: uő.: TÖREDÉK HAMLETNEK. Q. E. D. Kiadó, 1995. 111–126.; „UTÓSZÓ”. In: uő.: TÖREDÉK HAMLETNEK. Fekete Sas Kiadó, 1999. 123–126.; A DAL VÁLTOZÁSAI. ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1994; A HOLNAP UTÁNI. TANULMÁNYOZÁSOK. Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2005. Köszönöm Várad Szabolcsnak, hogy Petri György főelemzéseire és Tandori Dezsőnek a *Híd* című folyóiratban közölt tanulmányára felhívta a figyelmemet.
8. Wayne C. Booth: THE RHETORIC OF FICTION. Second Edition. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1991 (1961). 158–159.
9. „Lator”. *Holmi*, 7. évf. 1. sz., 1995. 128.

11. Nemes Nagy Ágnes: EGY VERSKÖTET ELŐSZAVA. In: uő.: AZ ÉLŐK MÉRTANA. PRÓZAI ÍRÁSOK. Osiris, 2004. 2. kötet, 32.

Ferencz Győző

## „SAJÁT IDŐM, AZ UTÓLAGOS ÁTÉLÉS TÖRVÉNYEI SZERINT”

Szakács Eszter: *Vizre írt. Válogatott versek, 1987–2006*  
*Jelenkor*, 2009. 93 oldal, 1800 Ft

Szakács Eszter költészetére mondhatjuk, hogy kezdettől kész volt,\* de azt is, hogy folyamatosan változik. Olyan, mint a víz, amely azonos önmagával, mégis más, magára ölti a talaj színeit és formáit, amerre jár, máskor eltűnik a szem elől, és mégis megvan. Ezért nem hiszem, hogy örökre megszakadt volna Szakács Eszterben a versírás folyamata, ahogy visszatekintő pályaképében gondolja (A VERS SZÜLETÉSE ÉS HALÁLA, *Holmi*, 2009/5.). Én legalábbis nagyon sajnálnám, ha nemzedékem egyik önálló utat járó, eltéveszthetetlen hangja elhallgatna, vagy csak prózában szólalna meg.

Szakács Eszter költészetének állandó eleme, talán mert zárkózott költői alkatához ez illik, egyrészt a többé-kevésbé zárt forma (bár a szigorúbb szerkezetek – haiku, szonett – idővel oldódnak, csak az ötödik kötetben térnek vissza a négyes strófák, lazább tercinkák után), másrészt a szűkszavú, részleteiben érzékletesen pontos, közlendőjében gyakran enigmatikus fogalmazás. Emellett a versek egyik legjellegzetesebb

\* Szakács Eszter internetes weblapján a kötetéről szóló recenziók, kritikák megtalálhatók. A fenti megállapítás Várad Szabolcsé („OTTHONA KÉT SZÉK KÖZÖTT”. A REJTETT KIJÁRAT, Európa, 2003). A beszédmódról lásd V. Gilbert Edít (*Kritika*, 2001. október) és Bodor Béla (*Élet és Irodalom*, 2003. augusztus 22.) írását, a tükör toposzairól többek közt Kemsei István recenzióját (*Kortárs*, 2003/4.), a mitológiáról mások mellett Juhász Attiláét („VISSZAFÓJTOTT VÁRAKOZÁSSAL”, *Műhely*, 2007/3.), Báthori Csabáét (A HOLTAK DIALEKTUSA. *Holmi*, 2007/8.) és Görfföl Balázsét (NYARALÁS ATLANTISZON, *Jelenkor*, 2008/2.). Szakács Eszter költői világát illetően Szabó T. Anna, Lackfi János és Halmi Tamás értő írásait emelném ki.



védjegye az állandó taktilis érzékelés, az ujjbegy, a bőr:

*„Nem tudta, mi az, mit egyre vár, kutat,  
de az ér lágy hajlását tapintva  
úgy borzongatta hátát a kusza minta,  
mintha zené érné vagy huzat.”*

(EMLÉK; HALAK KERTJE, 1993)

Visszatérő motívum például a teljes felületével tapadó falevel: „*Ésik. Pár nedves levél tapad a teraszra*” – MÁSÍK HELY, MÁSÍK IDŐ (az azonos című kötetből, 1999); „*Ahogy sárga bakancsra nedves levél tapad. / Nem tudom, egy kő mért idézi folyton a kezét*” – BÁRHOGY ÍROM MEG (ugyaninnen); „*lábtörőjén nedves levél hever*” – ESŐ UTÁN (ÁLOMBESZÉD, 2002). Vagy másutt:

*„Merülni kezdtem, álmodtam hát láb helyett  
uszonyokat.  
Suhantam. Főnt csillagképek, lent hínár és moszat.  
Hátam mögött hagyva öblöt, zátonyt, áramlatot,  
tett nélküli következmények lágy víze simogatott.”*  
(ÁLOMIDŐ)

Ide tartozik szintén ebből a kötetből egy igen szokatlan kép is: „*sibbad a fejbőre, ha zsemlet vajaz*” (PATCHWORK). De az érintést, érintkezést – ebben a másik embert csak hiányával megidéző költészetben – többnyire a víz, a szél, a kő, a homok jelenti: ha akarom, a semmi, ha akarom, az egész (neoplatonikusan értett?) univerzum. A fészekből kiesett verébfióka, „*mint maroknyi szellő ült tenyerére*” (JÓKIVÁNSÁG), „*Szemhégára hópihe olvad*” (ÉRTELMEZÉS). És a 2006-os SAUDADE-kötetben is: „*Érints meg, mondom a szélnek, / a lábujjaim közt átfolyó homoknak*” (NAPLÓJEGYZETEK); „*Ujjbeggyel, mint a vak, bejárni a / szűkülő köröket egy fémspíralon*” (ÉBREDÉSEK). A „*tett nélküli következmények*” világában ezek az észrevétlen jelek is ugyanabba az ellentétbe illeszkednek: a végig érezhető erős érzékiség tere, ideje mindig el van távolítva, még az illatok (például a fűszerek illata) is emlékekhez tartoznak, vagy emlékek felidézését indítják el. Ebben a világban a semmi: tapintható.

Jobban változnak Szakács Eszter verseinek helyszínei (szoros összefüggésben, ha jól érzeltem, a hangvétellel is), úgy tűnik, kezdetben inkább friss impressziókat olvasunk („*míg nekem egészen a lábamig ér / a frissen mosott haj szagú tenger*” – MENNYI KINCS, az első kötetből), aztán inkább jelképes a színtér, például egy utca – angyalokkal (ÉLŐSZÖR AZ ANGYALOK JÖNNEK EL, a SÜLY-

LYEDŐ ATLANTISZOM című, második kötetből; 1995). Az „istenkereső” periódus, ahogy ezt az időszakát Szakács Eszter visszatekintve nevezi, szimbolikus, metaforikus tereivel még jelen van a harmadik kötet egyes istenverseiben: „*te ritka közeg, kibén létezniem adatott*” (KIS ANESZTEZIOLÓGIA), és később is: „*Akár egy város, ahol valaha laktam, / olyan vagy már régóta nekem*” (AZ ALVÓK). Ám a harmadik kötet már: MÁSÍK HELY, MÁSÍK IDŐ.

A hely a hétköznapi terep (és hozzá a köznapibb beszédmód), az idő ezúttal – átmenetileg – a jelen. „*Oththona: két szék között. / Belakta a helyet. / Ágy, tévé, fonott ruháskosár*” – így indul a HESZTIA című vers; „*Van már kenyérem, van lakásom, / állás – dolgozhatok rogyásig*”, „*s mikor a boltból hazahordom, / bőven májkrém, lekvár a spájzban*” – olvassuk az idézőjeles című „BOLDOG SZOMORÚ DAL”-ban. A két fontos, létösszegző vers nagyon más tónusú. A HESZTIA (nem szerepel ebben a válogatott kötetben) keserűbb vagy inkább: kesernyésebb, és ezzel a hangvétellel (amely engem első olvasáskor, bevallom, zavart, pontosabban megzavart) némileg elfedi a benne rejlő filozófiát, a gondolkodásra készítő paradoxont:

*„Reggel van, felkel,  
este, lefekszik.  
Elalszik és megtelik semmivel,  
hogy tele legyen újra.”*

A vers négy tömbből áll, és a következő mindig az előző utolsó (két) sorából vagy azok variációjából indul. Mire a negyedik részben a vers visszaérkezik az indító, banálisnak is szánt sorhoz, egész más magasságokat jár meg:

*„Hogy tele legyen újra.*

*Alszik,  
lakatlan ház a dombon.  
Ajtó, ablak zárva,  
de a fű nő a kertben.  
Alszik,  
és Isten hallgatja a fű növekedését.  
Alszik,  
és nem hall semmit,  
mert ahol ő van vagy nincs,  
semmit sem jelentenek  
a hangok, ő vagy Isten.  
Alszik,  
majd felébred, hogy hazaérkezzen,*

*otthona: két szék között.”*

A Kosztolányi-persziflázásban egyszer csak előbukkan a költő humorérzéke, méghozzá ott a legerősebben, ahol nem csak a Kosztolányi-elemeket írja át mai hétköznapi nyelvre (a hétköznapi helyzetekhez), hanem intarziásan benne is hagyja az eredeti vers szavait.

„Füldő van, mikor a hátam fáj,  
füldugó beteg idegemnek,  
s hogy rákezdik a szomszédban, már  
nem érzem magam idegemnek.”

(Kiemelések tőlem.) A „langy tea” helyett a „füldugó” a vers egyik telitalálata. Ugyanakkor Kosztolányi világának gazdagsága, társas boldogsága helyén a mai költő csakis ironikus értelemben érezheti, hogy nem idegen. Ha bárki sorról sorra összeveti a két verset, még talál meglepetéseket, az önirónia más jeleit. A zárlat, a kincs-keresés Szakács Eszternél a kútúrás képét ölti:

„De néha megállok az éjen:  
mintha egy őrjögő ázna kutat,  
valami még mozog a mélyen,  
befelé keres kiutat.”

Egy harmadik fajta helyszín is feltűnik a kötet címadó versében. Egyszerre látunk egy nagyon érzékletes képet (benne a levélmotívum is): „Eszik. Pár nedves levél tapad a teraszra. / Nem ilyennek képzeltem el. / Gekkok, citromfű és talán egy-két olajfa, / a fűben felfordult vödör” (MÁSİK HELY, MÁSİK IDŐ), ugyanakkor a feltételes mód jelzi, hogy ez a világ voltaképp képzeletbeli („bodzaszörpöt tölténék”, „Erővel fogdám vissza / kezem, mely sötét hajában bújkálni vágyik”). Pontosabban két elképzelt jelenetről van szó, két egymásra vetített, de meg nem nevezett megszólítottal, egy feltételesen létező távolabbi, hiszen harmadik személyűvel és egy közvetlenebb, második személyűvel (aki azonban még elérhetlenebb):

„s fikarcnyit se gondolnék arra,  
hogy lehetne az a hely, az a nap e másik,

amikor szintén egy teraszon, szintén ketten  
ülünk, s nem ő, te vagy velem.”

A képzelt világban csak az egyes szám első személy valóságos. Egy másik versben viszont az én is egy „sokszereplős tévésorozat” szereplőire hullik szét (SZAPPANOPERA), és ez, az én vizsgálata már átvezet a következő kötethez.

A képzelet (vagy a belső történések) és a valóság egybeolvadásának természetes terepe az álom. A negyedik kötet: ÁLOMBESZÉD. Az álomban leégett vagy kirabolt lakás (ÚJ ÉLET) a múlt lezárása, a múlttól való megszabadulás: „újfajta tágasság” (még egyszer idézem a HESZTIA semmiképpét: „megtelik semmivel, / hogy tele legyen újra”). Szimbóluma a (kettős értelemben is) „képtelen” fehér fal és a megfordított tükör:\*

„S a poltalan, képtelen, hófehér falon  
csak tükör lógna, az is befelé fordítva.

Mert mélyére nézve mindig másokat láttam.  
Bármilyen időben és bármilyen helyen.”

Ez a két sor ars poeticaszerűen jelzi az előző kötetből való elszakadást: a „másik” helyet-időt fölváltja a „bármilyen”.

A tükör eddig is előforduló motívuma, topozsa ebben a kötetben a lehangsúlyosabb, nagyjából a versek negyedében ott van, ritkábban tárgy (végigfut rajta a repedés, párás aranykeretbe foglalja a beszélő testét), többnyire inkább szimbólum, szimbolikus terep. Felidézi a platóni barlang falán visszaverődő képet (a valóság helyett a látszatot), a bibliai Pál apostol homályos-tükör-képét és a tükörtoposz más elemeit. Szakács Eszter tükrében a múlt és a jövő, a képzelt világ jelenik meg, a személyiség szóródik (hasad) szét szerepekre („Látom, ahogy fölkel”... „Én nézek vissza rá a tükrökből, / de hiába próbálok inteni” – BALLADA), álombeli és éber állapotra, az akaratra és a cselekvőre válik szét. Néha egészen úgy, mintha az álom- és tükröbéli lény egy másik személy volna, mint a GÓLYAKALIFA kettős világa – „Amíg nem tudom megtanulni: még ha / ott is dobnak el, itt érjek a célba” (KAVICS). A tükröbéli az én múltbeli arcomat lát, meg nem született, genetikailag ismétlődő arcomat (VISSZAUTASÍTOTT ÓSANYASÁG), és a tükör a bujkálás helyszíne is: „Félek már tükrökben bujkálni, hol kínzó / gondolatnál több nem lehet semmi, / hol kopott aranyú keretek közt kell / szüntelen megszünni, megszületni.” (TÜKRÖKBEN BUJKÁLÓ.) Gondolom, a cím Nagy László VERSBEN BUJDOSÓ-jára is utal, hiszen a tükör Szakács Eszternél a valóság ellentéte, így akár a költői készenlét állapota is lehet. Egyetlen versben szembesül a nem tükröbéli én önmagával, de nem morális értelemben (milyen ember vagyok? – ami a tükör újabb nagy topozsa), ha-

\* Mint Adynál a VALAKI ÚTRAVÁLT BELÖLÜNK-ben.

nem a valóságos és a tükörbeli én lehetőségei állnak szemben egymással. Eszerint az övé a tudatosság, a szorongás, a felelősség, az elidegenedett lét (a versírás), szemben a „tükörbeli másik” több értelemben vett szabadságával.

## TÜKÖRKÉPEINK

*A vízcseppektől összeránduló bőr.  
A gyanakvó szem a tükörben,  
melyből nem tudom, ki néz rám.  
Az álom,  
melyre hajnalban nem emlékszem, az ő világa.  
Az enyém a pontos hullámverés,  
amit félelemnek hívnak.  
Repülni tud, én csak leesni.  
Szabadon szeret és gyűlöl,  
de tetteinek következményeit én viselem.  
Ölelkezik,  
mikor tőlem egy érintés se telik.  
Irigység tölt el, ha eszembe jut mindaz,  
mi születése jogán megilleti.  
Irigység tölti el, ha eszébe jut mindaz,  
mi születésem jogán megillet.*

(Kántor Péter az Istennel való viszonyát írja le hasonló szerkezetű mondatokkal, és a transzcendens elem talán Szakács Eszter versében is jelen van.)

A SAUDADE című, ötödik kötetben, különösen a többrészes hosszú versekben ez a szabadság, ez a tükörbeli világ teljesedik ki, valós emlékekből és képzeletből. A terep (mint már a MÁSÍK HELY, MÁSÍK IDŐ címadó versében is) a mediterrán – görög – tengerpart, az idő a múlt vagy a képzelet és a mitológia örök ideje. A hang az előző kötethez képest hol bensőségebb, személyesebb (ez különösen a kötet első két ciklusában van így), hol emelkedettebb (mint a mitológiával teli második kettőben).

Szakács Eszter nem titkolja, hogy a valóság alulmarad a látványból támadó asszociációval, gondolatlan szemben (bár ebben van némi ön-ironia is):

## EMLÉKMŰ

*Éles peremű lábnyomok a homokban:  
mintha az örökkévalóságnak készültek volna.  
E hitemben nem ingat meg a gyorsan emelkedő  
dagály.*

(Másutt a látás iránya, logikája fordul meg: „*Megálltam ott akkor, akár a szikla, / amelyből forrás fakad hirtelen, / s kiáradt szememből a látvány, hogy kiszabja / létem határait a semmiben.*” GENEZIS – kiemelés tőlem.)

Érdeemes a kötet időszerkezetére figyelni (igaz, a ciklikus tagolás a válogatott kötetben megszűnik, de a versek sorrendje megmarad). Az első vers, a THÉRA mellérendelő, mozaikos leírásával úgy teremti meg az idilli (de inkább bensőséges, valóságosan látott) világot, hogy egy pillanatra el is hisszük jelen időnek. A hatrészes vers több helyen is utal az időre: „*Rögtön folytatással kezdem a napot: / nehéz, monogramos vásznak közt az ágyban fűgét eszem*”; „*Combom alatt a nyugágy megnyugtatóan feszes vásznával / először hiszem, hogy semminek se kellett volna másként történnie*”; „*Mennyit gondoltam otthon a só- és kátrányszagú nappalokra*”; „*Nem vágyom már másra, csak erre az egyetlen pillanatra, / ami van és van és van és nem tud véget érni soha.*” Mégis nehéz nem az utolsó rész zárósortainak hinni:

*„Ahol tegnap a romok közt kavicsot hagytam  
a halottaknak,  
porba rajzolva láttam azt a házat,  
melyben saját időm, az utólagos átélés törvényei  
szerint élek.”*

(Hasonlóan zárul a NAPLÓJEGYZETEK is: „*Úgy érzem, jelen vagyok, / de már csak az emlékek tanúsága szerint.*”) A konkrét múlt idő átköltözik az örök jelenbe.

A kötet legerősebb ciklusa, a megrendítő KÉK HOLD ALATT egyértelműen a múlt felé fordul. Itt az önelemző első személy az elvesztett második személyhez szól, gyászában sebezhetőnek mutatja magát (ÉVFORDULÓ, SAUDADE, ÉBREDÉSEK). Így is enigmatikus marad, de jobban megmutatkozik, és az olvasónak is megengedi az érzelmi azonosulást:

*„Harangok zúgnak a tenger fölött.  
Megint úgy terítettem, mintha ketten...  
És két gyertyát gyújtottam, mert veled vesztet  
az is, aki nélküled nem lehettem.”*  
(ÉVFORDULÓ)

A szenvedélyt az erősebb zeneiség is felszínre hozza (bár épp a zene mögött érezni néha Tóth Krisztina és Szabó T. Anna egy-egy sorát, mozdulatát).

A két utolsó ciklus ideje: általános. A harmadikban Szakács Eszter belülről ismerősen írja meg a görög mitológia történeteit, például a nosztalgiát, a honvágyat („*Aztán élvezni kezdtem, mit is, nem a csatákat és cseleket, / inkább a hazatérés utáni vágyat, mely végül táplálékommá lett*” – ODÜSSZEUSZ HAZATÉR), vagy a LÓTUSZEVŐK-ben a művészeket („...*mondásokat hívunk az otthonunknak. / Másokhoz nem mérve, de a bennünk zajló történetekkel azonosítva magunk, / hullámtalan, fekete vízre írunk, mindenre és semmire se készen, / miközben valaki mint-ha végig nevetne bennünk*”). A negyedik ciklus ideje pedig úgy általános, hogy a semmi, a Hádész, a holtak felé tárul ki, ismét személyesebben, mint a mitológiából építkező ciklusban.

„*Ott van a világ vége  
mindig, ahova mennek.  
Nem tudni még, halál vagy élet  
bizonyul nehezebbnek.*”

Így fognak ők az égbe menni,  
mert az égben nincsen semmi,  
s amit megtanulnak, az annyi:  
hogyan kell a semmiben lakni.”  
(HOLT NYELVEN)

Ez ismét másféle hang: éneklő, népdalszerű, talán a népdalt idéző kései Orbán Ottó-hangot is idézi, az egyetemes létbizonytalanságban, a kötetnek ezen az újabb magaslati pontján a költészeti hagyományhoz fordul.

Szakács Eszter a múltat, a múltban az arcokat keresve megmutatja, mennyire tudatosan zárt le egy-egy kötettel egy-egy korszakot – hiszen az itt következő vers hatodik sorával egyértelműen jelzi, hogy a verseskötetek során halad végig:

### ARCOK

*Mikor tükkörbe nézek, annyi arc lebeg benne, s én nem tudom, melyik vagyok.  
A húszéves, ki úgy éli az életet,  
mint önbeteljesítő jóslatot?  
Vagy az, ki csak múltat faggat, lezártat?  
Vagy amelyik másik időt, másik helyet  
épp most akar választani magának?  
Mikor tükkörbe nézek, annyi arc lebeg,  
s bár ezen a sötét, kerethez zárt vizen  
valamelyik még néha felragyog  
(mielőtt kihunyna, akár a csillagok),  
van egy, kit nem láthatok meg sosem...*

Így talán indokolható, hogy én is a könyvek rendje, ideje, világa szerint haladtam, egy-egy példával kibővítve a VÍZRE ÍRT-kötet válogatott anyagát, amelyben például ez a vers sem szerepel. A válogatás célja nyilvánvalóan a tömörítés, a vonulatok kiemelése, esetenként a levegősebb elrendezés volt (például a THÉRA hat része külön-külön lapra került), Szakács Eszter szigorú kézzel hagyott ki mindent, amit az új rendben esetlegesen érzett volna. Az olvasó persze előveheti a számára kedves korábbi köteteket is – fő, hogy kövesse a költőt abba a világba, ami a legritkább terep: a figyelem, a készenlét, a keresés végtelennel érintkező, tiszta levegőjű világába.

Mesterházi Mónika

## A TEREMTETT PARADOXON

Tatár György: „Egy gyűrű mind fölött”  
Akadémiai, 2009. 184 oldal, 2650 Ft

### 1

A BIBLIA teremtett mindenségének beláthatatlan formagazdagságát nem csupán az eleven és a holt természet, a földi kultúrák fellelhető nyomai biztosítják, hanem az emberi gondolkodás fogalmi alapzata is, amely rejtett életet élve a Föld tektonikus repedéseiben húzódik meg kezdettől fogva, világkorszakokon át. E fogalmi alapzat pedig éppúgy a teremtés része, mint a látható, kézzelfogható világ; különös lényei időről időre szerterajzanak a lakott mindenség tájékain, hogy azután vissza is térjenek a szülőföldjükre, miközben folyamatosan más és más arcukat mutatják a különféle kultúrák polgárainak. Egyfajta különös fogalommitológia képviselői ők, körükben jól megférnek egymással a szirének, akik a matematika „platóni természetéről” énekelnek, azok a nimfák, akik könnyed filozófiai traktátusok költői metaforáit testesítik meg, vagy éppen Baruch Spinoza kedvenc logikai szörnylénye, a Khiméra. Az imént említett színpompás, avagy nagyon is rémisztő *metamorphoses* szereplői mindenestre jelen vannak Tatár György írásaiban, pontosabban az illusztris szerző felidézte „világok” kulisszái közt. Jelen vannak tehát, de korántsem valamiféle

békés egyetértésben. Annak, hogy miért nem a teremtett jelleghez illő treuga Dei állapotában morzsolgatják kortalan napjaikat, részint az az oka, hogy valahányszor, amikor csak az emberek *félreértik* őket, meghasonlás támad köztük, részint pedig az, amiért a *világ* többes számú alakjáról, vagyis, a bibliai teremtés fogalmával – látszólag – ellentétben *világokról* beszélünk. Tatár esszékötetének olvasván (miként már a korábbi írásaiban is) három jól elkülöníthető megértésmódot reprezentáló világ különíthető el, amelyek egyetlen mindenségként kizárólag a bibliai kinyilatkoztatás Napjának fényében mutatkoznak meg.

A fentiek belátásához egyetlen példát szeretnék segítségül hívni. Amint az köztudott, Martin Heideggernek szinte valamennyi, a görögséggel kapcsolatos írása az *archaikus* (vagyis a zabolálatlan szörny-) világ, illetve a „létefeledő” klasszikus kultúra, a domesztikált szörnybirodalom logikai-etimológiai szembeállítására épít. Úgy is mondhatnám, hogy a lényeges dolgok éppen az így felsejlő metafizikai törésvonal mentén mutatkoznak meg. Nos, Tatár Györgynél a „metafizikai törésvonalak” az iméntinél bonyolultabb alakzatot írnak le, s ennek megfelelően, valamint annak köszönhetően, hogy a szerző megnyilatkozási módja egyszerre tükrözi a *filozófiai* és a *teológiai* beszédforma sajátosságait, a szóban forgó „világok” – logikai sorrendben – a következők: a bibliai kinyilatkoztatás univerzuma (amelyre – elvben – elsősorban a teológia reflektál), az antik mithográfia által együtvé látott hellén mitológia mindensége, végül pedig a nyugati filozófiai hagyománynak az előbbiekkel elegyedő világfelfogása. Tatár György tág léptékű „üdv történeti analízisei” vagy éppen konkrét exegetikai kísérletei, szövegkommentárjai mind-mind arra a meglátásra épülnek, miszerint az elősorolt világok – s velük az említett logikai alapzat „lényei” – a legtarkább összevisszaságban keverednek, interferálnak, voltaképpen már az ókeresztény kortól fogva, de igazából az Aufklärung időszakától számítva. (Szigorú értelemben véve mind a „philosophia christiana”, mind pedig a „philosophia iudaica” – ha léteznek egyáltalán a felvilágosult értelem számára? – ilyesfajta izmos kentaurt testesítenek meg.)

Tatár módszere – talán valamiféle „filozófiai archeológiának” nevezhetném – mindamellett csak akkor művelhető, ha szigorú előfeltevéseken nyugszik. Mindenképpen szükségszerű, hogy

a kritikai észrevételek megfogalmazója egyik vagy másik világ polgárjogát vallja a magáénak, illetve látásmódja az ott feltáruló eseményhorizonthoz idomuljon. Az „EGY GYŰRŰ MIND FÖLÖTT” szerzője esetében ezt a látószöveget a bibliai *kinyilatkoztatás* horizontja jelenti; ennyiben és csak ennyiben tekinthető elkötelezett „zsidó könyvnek” az ismertető mű. Ezen túl pedig azt is meg kell említenem, hogy a „filozófiai archeológia” *személyes* jellegű műfaj: megállapításait a szerző saját sorsával hitelesíti avagy diszkreditálja. Nem véletlen, hogy ezt az irányultságot erősítik meg a Tatár György számára legfontosabb aucto- rok: hajdan Franz Rosenzweig és Nietzsche, újabban Kierkegaard és Schelling.

## 2

Amikor az európai kultúra (elsősorban a művészetekben megbúvó) saját mithográfiai vagy a szekularizált történelem-vallási, netán a mármár csupán tudománytörténeti fossziliákként megmutatkozó metafizikai örökségével szembesül, szinte bizonyosan a fent említett világok egymásra csúszásával, illetve az ebből fakadó „szinkretikus éleslátással” kell szembesülnünk. A teremtett logikai alapzat legnagyobb lélekszámú populációja aktivizálódik ilyenkor; *paradoxonok* lepik el a könyvek, folyóiratok lapjait, hemzsegnék a tudományos diszkurzusokban. Ezen persze nincs is mit csodálkozni, hiszen már az ókori sztoikus logika úgy jellemzi az említett gondolkodásformát, mint amely örök problémát jelenít meg időbeli keretek között. Márpedig nyilvánvaló, hogy kinyilatkoztatás és filozófia, hit és tudás kérdéseinek valamennyi felsorolt fél számára megnyugtató *közös* megoldásai az iménti köntösből tűnnek elő; nem véletlenül nevezi Tatár talán legkedvesebb szerzője, Kierkegaard „a” paradoxonnak a keresztény alaptanítás sine qua nonját, vagyis az örökkévaló Isten időbeli, emberi alakban való testet öltését. Jelen esetben is pontosan ez a helyzet, csak hogy Tatár György nem életre hívja a fogalommitológia nevezett őslényeit, hanem meglehetősen radikális kritikai attitűddel felhívja a figyelmet a létezésükre, továbbá „klasszifikálja” is őket. A rabbinikus gondolkodás természetét, zsidóság és kereszténység két évezreden átívelő viszonyát, a zsidó-keresztény kinyilatkoztatás és a nyugati történeti gondolkodás együtvé tartozását, a messianizmus kérdését s vele a mo-

dern Izrael szerepét stb. értelmező írárok szerzője éppen arra hívja föl a minden bizonnyal már eleve elkötelezett olvasó figyelmét, hogy szinte minden, a napjaink közvélekedését meghatározó történelmi, politikai teológiai klisé a már említett világfogalmak keveredése folytán zavaros, de legalábbis szellemképes. Az okok majdnem mindig paradoxonok formáját öltik; Tatar gondolkodásmódjának jellemzésére – hely szűkében – alább ezek közül szeretnék bemutatni néhányat, miként például a „*valláshit*”, a „*keresztény származás*”, a „*hit népe*”, a „*keresztény jebuzeus*”, a „*hívó*”, illetve „*tudó lélek*” vagy éppen a „*muszlim felvilágosodás*”.

Talán első pillanatra is világos, hogy az említett, találmokra felhozott példák egy része „*komoly*” (miként például az Ábrahámhoz szóló bibliai ígéretek újszövetségi interpretációit jellemző „*hit népe*”), másik része viszont a történelemfilozófia számárfüleit világáig kürtölő paródia. Az utóbbiak esetében szembeötlő, hogy jelenlegi formájukban a szellemi-logikai *globalizmus* termékei, azaz nem egy-egy kultúra avagy (világ)vallás agyszüleményei, hanem többen is bábáskodtak fölöttük: például a fundamentalista iszlám csakúgy, mint a jobbára „vallástalan” keleti parti liberalizmus az USA-ban, illetve a hagyományosnak mondható keresztény (teológiai?) antijudaizmus.

A középkori zsidó filozófia néven ismert, rövid életű történeti paradigma kiemelkedően fontos gondolkodójának, Szádjá Gáonnak filozófiai főművéhez írott bevezetőben olvassuk azt a megállapítást, miszerint hit és tudás, kinyilatkoztatás és filozófia viszonya mind a zsidó bölcsélet, mind a nyugati skolasztika, mind pedig a mutazilita kalám képviselői számára egyetlen átfogó paradoxon formájába rendezhető (jelvezén egyúttal, hogy e fogalomlények körében rendkívül szigorú hierarchikus rend uralkodik). Arról van szó ugyanis, hogy a teológus és a filozófus pozícióját jobbára egyszerre betöltő gondolkodók számára kikerülhetetlen tapasztalatként adódik: a filozófia tisztán *transzcendens* Istene, valamint a BIBLIA önmagát kinyilatkoztató *személyes* Istene – egy és ugyanazon személy. Ennek a ténynek azonban a *hívó* és a *tudó(s)* pozíciójára nézve elkerülhetetlen következményei lehetnek; Tatar György megfogalmazásával: „*A paradoxon elfogadása hit és tudás – valamiképpen – egy voltának elfogadását igényelte: a hívó és a tudó lélek kettészakadása ugyanis valójában két Istent feltételez, de az már nem hit és tudás Istene lenne, hanem*

*a tudásé és a tudatlanságé. Márpedig az embernek egyetlen lélek adatott, hiszen máskülönben a meghasonlást sem ismerhetné.*” (MINDENISMERET FORRÁSA, 13.) Noha a hit és a tudás imént jelzett meghasonlásának, „*kétélkűségének*” létezik kézzelfogható történeti példája – ilyen például az alexandriai gnosztikusok „*anthroposz pneumatikosz*”, illetőleg „*anthroposz pszükhikosz*” fogalomkettősége vagy még inkább a páli antropológia „*eszó*” és „*exó anthroposz*” (külső és belső ember) meghatározásai – ezek közül csak a gnosztikus típusú elgondolások előfeltételeznek valóban két istent, illetve két lelket. Mégis, a tisztán transzcendens és a személyes Isten alakjának kettőssége – feloldhatatlan paradoxonként – végigkíséri az egész európai gondolkodás történetét – napjainkig.

Hasonló a helyzet *hit és vallás* (történeti értelemben: a kierkegaard-i kereszténység és Krisztus-hit) kettősségére nézve is. Amint ez köztudott: a BIBLIA „*népei*”, a zsidóság és a kereszténység egyaránt Ábrahám hitének a gyümölcsei: Pál apostol ezért említi őt a „*hit ősatyjaként*”. Noha a kereszténység elmúlt két évezredének történetében soha egy pillanatra sem vált érvénytelenné Tertullianus maximája, miszerint „*christianus non nascitur, fit*”, azt látjuk, az úgynevezett történeti kereszténység egész pályafutása a „*nascitur*” jegyében áll; a „*keresztény származásúak*” (értsd gyakorta: nem zsidók) jelentik az egyház népének derékhadát. Ennek következtében viszont az egyház nagyrészt megszűnik Ábrahám *szellem szerinti* (kata to pneuma) népének lenni; szellemi törzsökét tekintve az egyháztagok jó része – egykor csakúgy, mint ma – tisztázatlan származású marad. Félek kimondani, de mégis ez a helyzet: egyfajta „*mamzér berúah*”-há válik... Ettől fogva pedig (az egyház-történetet homályba borító paradoxont egy pillanat erejéig fölszámolva) logikai szükségszerűség, hogy Ábrahám *vér*, illetve *szellem szerinti* népei, vagyis a zsidóság és a kierkegaard-i Krisztus-hit képviselői szemben álljanak a „*keresztény származásúakkal*”.

Akárhogyan is nézzük, a „*hit népét*”, Ábrahám örökségét – Tatar szellemes kifejezésével – a *valláshit* mindig csak korrodálta, akárcsak a természet erői egy kétezer éves építményt. Még inkább így áll a helyzet, ha a zsidó-keresztény kinyilatkoztatás kilép önnön folyamammedrétől, és számára idegen, sőt egyenesen ellenséges religiókkal (miként elsősorban az iszlám) folytat úgynevezett „*vallási párbeszédet*”. Tatar meg-

fogalmazásával: „*A Biblia Istenéről nagyon sok mindent tudunk, a monoizmusok itt szóban forgó közös Istenéről mindössze annyit, hogy egy. Ő tehát az »az Ismeretlen Isten«, aki a magasból pillant alá a hadakozó világokra és azok teremtményére. A bibliai vallások dialógusa az iszlámmal, egy nem bibliai vallással, sőt explicité Biblia-tagadó vallással létrehoz egy speciális új hitet: a »valláshitet«. Ha az az Isten, aki úgy ismerteti meg magát, hogy »én hoztalak fel Egyiptom földjéről«, »végső soron« azonos azzal, aki ezt nem mondja, akkor e vallásközi dialógus nyomán kialakulóban van egy vallásközi vallás. Ez az új vallás lélekben már egy ismeretlen Istentől »teremtett« világgözi világban él, és amikor például tiltakozik Jeruzsálem városának »judaizálása« ellen, akkor már Markion győzelmének megünneplésére készül.» (POLITIKAI GNÓZIS, 87.)*

Valóban, a mindenfajta zsidó-keresztény messianizmust (is) kiiktató békeünnep valamennyi neomarkionita, neognosztikus közös diadala lenne, karöltve azzal a világvallással, amely szellemét és eredetét tekintve a győzelmes gnózis testet öltése, vagyis az iszlámmal. S ezen a szinten már majdhogynem mindegy, vajon a fenti citátumban említett Agnosztosz Theosz honnan lép elénk: az APOSTOLOK CSELEKEDÉTEI 17. fejezetéből, Irenaeus, Hippolütosz vagy Tertullianus apologetikai írásaiból, netán Eduard Norden vagy Adolf Harnack műveiből?

### 3

Világok kölcsönös és folytonos határsértésének, jó és rossz paradoxonok mitikus küzdelmének, az így létrejövő vallásközi interregnumnak, sőt nihilizmusnak – amelynek minden mozzanata a békeharc jegyében fogan – azonban jobbára csak áldozatai vannak. Szinte hallani, amint Valaki elégedett nevetéssel nyugtázza a történeteket, elterpeszkedve a szellemi rommező fölött. Áldozat a vallásos judaizmus, a vallástalan cionizmus, a valódi Krisztus-hit, az Aufklärung szekularizált szellemisége, de még a keresztény származásúak többsége, sőt a többségben arab ajkú közel-keleti keresztények is. (Különösen most, amikor a politikai ostobaság egy akaratlan „arab tavaszt” vizionál...)

Tatár György az egyik legszebb, sokoldalúan kimunkált logikai csapdát a keresztény palesztinok pozícióján keresztül mutatja be. Köztudomású, hogy a Jasszer Arafat vezette *Fatah* mozgalom egyeduralma idején a filiszteus–palesztin

egyenes ágú genealógia eszméje hódított, ám miután a nagy valószínűséggel indogermán eredetű ókori etnikum sohasem birtokolta Jeruzsálemet, az utóbbi időben a palesztin iskolai tankönyvekben teret nyert a jebuszi származás kopernikuszi ötlete. (Megjegyzem, a jebuszik nyelvi-etnikai klasszifikációja mindmáig megoldatlan.) Az utóbbi genealógiának egyedüli „bizonyítéka” azonban kizárólag a BIBLIA, ahol viszont egy sort sem olvashatunk a majdnai palesztinok örökösödési jogáról. Ám az előbb említett palesztin iskolai tankönyvek nem ismerik el, hogy valaha is létezett volna a dávidi–salamoni monarchia vagy a jeruzsálemi Szentély. Minthogy a BIBLIA alapján a Szentföld öröksége Ábrahám utódait illeti, a Russel-paradoxon reprezentánsaként megjelenő palesztin keresztény létezése minden szempontból illegitimnek tűnik. Akárcsak Rejtő Jenő halhatatlan figurája, Senki Alfonz – akit a Föld valamennyi országából kiiltottak – csak a legnagyobb titokban, lehetőleg éjszaka tartózkodhat az áhított földön... De az ilyesfajta logikai buktatókkal (egyáltalán: logikával) a militáns iszlám és nyugati szimpatizánsai nem sokat törődnek. A palesztin propaganda valami olyasmit sugall – írja Tatár György –, „*mintha egy olyan BIBLIÁT olvassánk, amelyt a hét kanaánita nép hagyott volna hátra.*” (A JEBUZEUS JELENSÉG, 103.)

Miféle kiút vezet (ha vezet egyáltalán) a paradoxonok jelképezte szellemi-logikai csapdahelyzetből? A kifelé vezető út bizonyos értelemben exodusnak (s nem secciónak!) tűnik, a szó bibliai értelmében. Azzal a bizonyos „messiási komplexussal” szemlélve a dolgokat – amellyel Begin s nyomában Saron jellemezte a „mitnáhálím” (a „telepesek”) megszentelt földhöz ragaszkodó életstratégiáját – rutinszerűen mondhatnánk: a kivezető út a *jövő felől* tárul fel. Ez azonban a zsidó-keresztény messianizmus „történelmi jövőt” (egy újabb szörnyű paradoxon!) feltételező totális félreértése lenne. A Messias – köztudomásúlag – nem tart ígényt a „jövő teljességére”, a szabadulás az örökkévalóság „felől” érkezik. A kivezető út mindenképpen a genealógiák kényszerítő erejű csapdjából való szabadulást jelenti első lépésben. Vagyis hogy a tegnap, a ma és a holnap nem időszakok (korszakok) szukcesszív egymásutánja legyen, hanem valami más. Ahogy a görög mítoszok jövőtlenségge kapcsán, valamint az összehasonlító vallástörténet egymást követő hierophaniákra alapozó szemléletét elemezve Tatár Schelling WELT-

ALTER-éből idéz: „Minden új élet egy új, önmagáért fennálló idót kezd meg, amely közvetlenül kapcsolódik az örökkévalósághoz: minden életet tehát közvetlenül az örökkévalóság előz meg.” (TÖRETTLEN ÚTON, 163.) Noha Schelling zseniális elgondolása az eredeti kontextusból némiképp kiszakítva került felidézésre, mégis nyugodtan mondhatjuk: a BIBLIA szemlélete alapján így kellene lennie. S a fentiek igenlése nyomán már csak egy „ugrás” Schellingtől Kierkegaard felé, nem csupán a görögység körében a „múltbéli örökkévalóság” ideáját megfogalmazó, hanem a kinyilatkoztatáshoz mért contemporalitas eszméjét elgondoló és átélő Kierkegaard felé.

Végezetül egy erősen szubjektív megjegyzés. Tatár György esszéit évtizedek óta már kézirat-állapotból ismerem. Ez a tény (joggal) elfogultságot sejtet, s feltételezi, hogy az ember könynyedén átsiklik az esszégyűjtemények esetlegességéből fakadó egyenetlenségek fölött. Erről azonban szó sincs. Az utóbbi években egyre világosabbá vált: ezeknek az esszéknek szövegen túli rendezőelvük van, s a redakció ilyesfajta irányulása pillanatok alatt elmossa a műfaji, formai határokat.

Rugási Gyula

## AKIKNÉL A FRÁJER MÁR KÖZNYELVI

*Román–magyar kulturális szótár*  
Szerkesztette Benő Attila  
Sepsiszentgyörgy, Anyanyelvápolók Erdélyi  
Szövetsége, 2009. 198 oldal

A kulturális szótárak sorában Magyarországon az első Bart István műve volt (1998), majd az angolt sorra követték – elsősorban a Corvina jóvoltából – a más nyelveket és kultúrákat bemutatók. Így sor került a románra is, amelyet a kolozsvári Szabó T. Attila Nyelvi Intézetben készítettek el, Benő Attila vezetésével, 2004 és 2009 között. A kulturális szótár műfajának fontos előzménye például a szovjeteknél az 1970-es évektől *lingvostranovedenije* néven művelt tudományág, a németeknél a müncheni C. H. Beck kiadó tevékenysége az 1980-as évektől, s a műfajteremtő az angol Adrian Room, aki az

1970-es években éppen a szovjetekkel együtt dolgozott.

Ez a kötet tehát a román életforma jellegzetes szókincsét gyűjti össze, bemutatja az ezekhez tartozó tárgyakat, személyeket, fogalmakat, különös tekintettel azokra, amelyeket a külföldi furcsának talál.

Benőék munkájának egyik legfeltűnőbb erénye a román etnobiológia tárgyalása. A fokhagyma (*ai*) a románoknál is boszorkánnyak ellen oltalmazó pánacea, a szarvas (*cerb*) a tisztaság és igazság szimbóluma, a vassfű (*iarba fiarelor*) fémet lágyít, lakatot nyit, állatot pusztít, a mák (*mac*) pirossága a románokat Jézus fájdalmára emlékezteti. A korszerű dragonológiát sajátos sárkánytípusok, a *balaur* (28.) és a *drac* (76–77.) képviselik.

Ami a történelmet illeti, a szótárból – érthető tapintatból – kimaradtak a dáko–román kontinuitást megkérdőjelező (vagy éppen igenlő) szócikkek, tartalmazza viszont a könyv a legjelentősebb román uralkodók életrajzát, sőt olyan csoportos elnevezéseket is, mint a *fanariot* 'fanarióta' (85.). Kissé sovány szócikkük részletesebb, más tájakra is kitekintő alternatívája a következő: **fanarióták** (görög phanariótész): az Oszmán Birodalomban a városlakó görögök vezető rétege, akik a XVI. századtól, majd különösen IV. Mehmed uralkodásától (1648–87) és a Köprülü nagyvezír–dinasztia hatalomra jutásától (1656) fontos gazdasági és politikai szerepet játszottak. Közülük került ki a birodalom számos kormányzója, diplomataja stb. A török udvartól kapott méltóságai legalábbis egy részét pénzért vásárolták. Kereskedőik jó kapcsolatot tartottak a Földközi-tenger térségének számos görög diaszpórájával. Nevüket – bár másutt lakókat is közéjük soroltak – Isztambul (Konstantinápoly) Fanar (Fener) városrészéről kapták. – A román történelemben jelentős szerepet játszott a fanarióta Cantacuzino (Kantakuzénosz), Ipsilanti (Úpszélantész), Suțu (Sutzosz), Caragea, Calimachi (Callimachi, Călmașul, Calmășul, Kalemakisz) és a khioszi származású Mavrocordat (Maurokordatosz) család. Bár korábban is kerültek ki közülük havasalföldi és moldvai vajdák, Moldvában 1711-től, Havasalföldön 1716-tól 1821-ig közvetlenül a szultán nevezte ki a vajdákat, általában a fanarióták (kezdetben főleg a Mavrocordat család néhány tagja) közül, s ez a korszak az ún. fanarióták kora a román történelemben. E korszak elejének jelentős uralkodói voltak Nicolae és Ioan Mavrocordat fivé-



rek, valamint Nicolae fia, Constantin Mavrocordat. Mindhárman – többször egymást váltva – egyaránt uralkodtak Moldvában és Havasalföldön. A vásárolt méltóságok árát a fanarióták román alattvalóikkal fizették meg, ezért rendkívül népszerűtlenek voltak. Hatalmuk a román fejedelemségekben az 1821-es felkelésig, Görögország területén az 1821–29-es felszabadító harcig tartott, s a küzdelmekben egyes fanarióta családok (Ipsilanti, Cantacuzino stb.) tagjai már a törökök ellen harcoltak.

Nincs viszont Dunai Fejedelemségek szócikk, pedig a fanarióták uralma után román származású fejedelmek kerültek Moldva és Havasalföld trónjára, nevezetesen I. Sturdza, (uralkodott 1822–28) és G. Ghica (uralkodott 1822–28). Ettől kezdve a két fejedelemséget egyesülésükig (1859), pontosabban a román függetlenségi nyilatkozat kiadásáig (1877. május 22.) Dunai Fejedelemségeknek nevezték, mely után következett a Románia név.

A kötet szerkesztőinek figyelmét a román nyelv fejlődése sem kerülte el. Például „**fraier**: balek, pali. Jiddis eredetű szleng szó, melynek jelentése 'vesztes, mások által kihasználható, rászédhető', és amely ezzel a jelentéssel más nyelvekbe, így a románba is bekerült. A román nyelvbéli használatában már köznyelvi szintre emelkedett, és leginkább a *șmecher* kifejezéssel alkot ellentétpárt”. (87.) A magyarban és több kelet- és közép-európai nyelvben is jelen levő *frájer* a tolvajvilágból kirekesztő terminus, olyasféle, mint a *goj* 'nem zsidó', *gádzsó* 'nem cigány'. A magyar köznyelvből egyelőre hiányzó, de az argóban máig élő „*freier*: úri ember, nem a tolvajvilághoz tartozó, a meglopandó áldozat” (Szirmai, 1924: 25.; néhány további említése: Bárczi, 1980: 258.; Hatvany, 1971: 424.; Hatvany Lajos 1927-es hazatérése után került börtönbe). Fazakas István heterogén forrásokból összeállított „ó- és új argósztórában” ez áll: „*frejer* – 1. barát, társ, 2. nem bűnöző személy, 3. meglopandó, becsapandó áldozat, balek; német *Freier*: kérés, lovag, gavallér” (1991: 116.). Ami a magyar nyelvjárásokat illeti, Nyíregyházán *frájer* 'lány kedvese, szerelme' (Márkus, 1943: 181.; ÜMETSZ, 2: 525.; Gerstner, 1997: 109–110.), a Felvidéken és a Vajdaságban *frájer* 'vakmerő, beképzelt, nagyhangú, kötekedő fiatal férfi' (Lanstyák, 2009: 21.), Tallóson a szlovákból *frájer* 'kötekedő, öntelt személy, szoknyahajcsár, ficsúr, gavallér' (Gágyor, 2003: 138.).

Digresszió, de érdekes, hogy az oroszból és annak is börtönvilágából Alekszandr Szolzenyicin által is említett *blatnoj* vs. *frájer* szembeállítás (Kovács & Strés, 1994: 20.) mindkét eleme a magyarból is régóta ismert. Tudniillik a *blatnoj* szó és a magyar egykor tolvajnyelvi, ma szinte általánosan használt *blatt* 'kártya' egyaránt a német *Blatt* 'levél, lap' szóra vezethető vissza. *Ablatnoj* 'céhbeli tolvaj' a sajátos, sok szempontból archaikus szervezeti és erkölcsű orosz alvilág, a tolvajtársadalom tagja.

Benőék kulturális szótárából, a jól reprezentált gasztronómiai szócikkek sorából hiányzik például a *marghiloman*. A magyarországi, egykori kávéházi kultúránk emlékeit őrző italok közül nevezetes a *krampampuli* 'fűszeres, szesztartalmú, a felszolgáláskor meggyújtott ital', a spanyol eredetű *mazagrán* 'kávé konyakkal', a *svájci kávé* 'feketékávé barackpálinkával' – amelyeknek mind az a jellegzetessége, hogy tömény szeszesitalt kevernek a kávéba. A nemzetközi hírnevet szerzett kávéházi italok között nevezetesnek számít a román *marghiloman*, ami lényegében nem más, mint kávé rummal vagy konyakkal. Az elnevezést a román Marghiloman családnévből szokás eredeztetni, s a család legnevesebb tagjára, Alexandru Marghilomanra (1854–1925) vezetik vissza, aki 1918-ban miniszterelnök volt. A *marghiloman* tehát Romániában helyi jellegzetességnek számít, és a kávéfajták legdrágábbikának. Hagyományos változatát luxusétermekben és kávéházakban szolgálják fel; tálcán, csészében tálalják, jégkockákkal, cukorral, s ami a legfontosabb, egy üveg rummal vagy konyakkal, amit a vendég maga adagol a kávéba. Rudnay János *margoliman* (sic!) néven bécsi különlegességként említette (1976: 168.), s távoli rokona például a *cremat* nevű „katalán kávé” (Casas, 1985: 394–95.), valamint a New Orleans-i franciás („cajun”) konyhára jellemző *café brûlot*, amelyet fűszerekkel, narancshéjjal, likőrrel ízesítenek, s délutáni, esti kávézások során fogyasztanak.

A román gasztronómiából talán legjelentősebb újabb átvételünk a *miccs* 'apró darabokban sütött örölt hús', amit Benőék *mittei* néven részletesen tárgyalnak (126–27.). A *miccs* szó – jelöltje, denotátuma korábbi elterjedtsége ellenére – csak nemrég jelent meg a magyar szótárakban (talán először Sántha, 2004: 166.). A nálunk hagyományosabb fasírozott a románoknál *chiftea* (56.).

*Irodalom*

- Bárczi Géza: A MAGYAR NYELV MÚLTJA ÉS JELENE. Gondolat, 1980.
- Bart István: ANGOL–MAGYAR KULTURÁLIS SZÓTÁR. Corvina, 1998.
- Casas, Penelope: THE FOODS AND WINES OF SPAIN. Harmondsworth, Penguin, 1985.
- Fazakas István: JASSZOK, ZSARÓK, CAFKAVÁGÓK. ÉLETKÉPEK A VAGÁNYVILÁGBÓL, Ó- ÉS ÚJ ARGÓSZÓTÁR. Fekete Sas, 1991.
- Gágyor József: TALLÓSI SZÓTÁR. Pozsony/Bratislava, Madách–Posonium, I: A–K, 2003; II: L–Zs, 2004.
- Gerstner Károly: TÁJSZÓJELTAN. In: Kiss Gábor – Zaicz Gábor (szerk.): SZAVAK – NEVEK – SZÓTÁRAK. ÍRÁSOK KISS LAJOS 75. SZÜLETÉSNAPIJÁRA. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 1997: 105–112.
- Hatvany Lajos: EMBEREK ÉS KÖNYVEK. Szerk. Belia György. Szépirodalmi, 1971.
- Kovács Ákos, Sztrés Erzsébet, Szergej Vasziljev (fotó), Dancig Baldajev (rajz): AZ OROSZ TOLVAJVILÁG MŰVÉSZETE. Pesti Szalon, 1994.
- Lanstyák István: A SAJÁTOS HATÁRON TÚLI MAGYAR SZÓKINCSTŐR VÁLTOZATOSSÁGÁNAK DIALEKTÁLIS, REGISZTERBELI, IDŐBELI ÉS STILISZTIKAI ASPEKTUSÁRÓL. In: Borbély Anna et al. (szerk.): NYELVDEOLÓGIÁK, ATTITÜDÖK ÉS SZTEREOTÍPIÁK. Bp.–Dunaszerdahely–Nyitra, MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar, TINTA, 2009: 18–24.
- Márkus Mihály: A BOKORTANYÁK NÉPE. A Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarstudományi Intézete, 1943. (TANYA, FALU, MEZŐVÁROS, 3.)
- Rudnay János: A KÁVÉ. Mezőgazdasági, 1976.
- Sántha Attila: SZÉKELY SZÓTÁR. Targu-Secuiesc, Hervas, 2004.
- Szirmay István: A MAGYAR TOLVAJNYELV SZÓTÁRA. Béta Irodalmi Rt., 1924.
- Timár György – Fazakas István: SZLENG-SZÓ-SZEDET. Fekete Sas, 2003.
- ÚMTSZ: B. Lőrinczy Éva (szerk.): ÚJ MAGYAR TÁJSZÓTÁR. Akadémiai, 1: A–D, 1979; 2: E–J, 1988; 3: K–M, 1992; 4: N–S, 2002.

*Kicsi Sándor András*

# EMLÉKPRÓBA

Molnár Gál Péter (1936–2011)

Színházi embernek nem ildomos nyáron meghalnia. Ezt természetesen Molnár Gál Péter is nagyon jól tudta, hiszen ő hozzávetőleg mindent tudott arról, amit a színházról tudni lehet és érdemes. Aiszkhülosztól napjainkig a színház hazai és világtörténetét, a BÁNK BÁN első kidolgozásában előforduló „ah”, „oh” és „hah” szócskák pontos számát meg a különböző világítástechnikák stílárís rejtjelmeit. S persze ezernyi intimitást: a bevett színpadi nota benék leszármazásáról vagy épp méltán legendás színészi pályafutások erotikus lendületvételéről, rokoni és szerelmi viszonylatokról meg a színházi büfékben megkötött véd- és dacszövetségekről.

Okos volt, és sokat tudott. Egyesek szerint túl okos volt, és túl sokat tudott. Akárhogy is: egy korszak legnagyobb színikritikusa volt. Jóllehet tán nem is színikritikusnak volt a legnagyobb.

Molnár Gál Péter a Nemzeti Színház körül kamaszodott, s a negyvenes évek végén jószerint együtt mutált a szintén éppen hangot váltó Blaha Lujza téri teátrummal. Még láthatta a kivesző nagyvadakat, és már figyelhette a bontakozó új tehetségeket, a műsorrenden egymást váltó klasszikusokat meg idény-agitkákat. Somlay Artúr láttán örök időkre megtanulta, milyen is egy *úr* a színpadon, Gellért Endre működése a rendezői zseni mibenlétééről informálta, s ugyancsak itt, az anyjának irodai munkát adó Nemzeti Színházban vehette észbe a sebesen eszmélkedő ifjú ember a színház és a színházpolitika működésének megannyi titkát is – vaskosan életszerűeket és embertelenül kegyetleneket egyaránt.

Hogy mindhalálíg színház körüli ember lesz belőle, az igen hamar eldőlt: felvették a Színművészeti rendező szakára, és ezzel párhuzamosan megkezdte színházi újságírói működését is. *„Húszévesen csatlakoztam az írástudatlanok árulásához. Alaposan ismertem tudásom felszínességét, egyszersmind tágasan értelmeztem a lehetőségek korlátozottságát”* – emlékezett szakírói indulására, s ha a visszatekintő szerénykedés túlzó is, a szellemesen megvallott heves ifjonti ambíció mindenestre valóban ott munkált Molnár Gál Péterben. Kritikusi működésének elsődleges színterévé a *Népszabadság* vált: itt tették őt híressé tűhegyes jellemzései, komisz gonoszkodásai, a korszakra és a pártlap hangvételére egyaránt rácáfoló szellemességei, s persze itt lett ismeretessé színházi látásmódjának markáns egyedisége is. Neve innen rövidült bevett, áldva vagy átkozva emlegetett védjeggyé, s ebben a tényben aligha ismerhetünk a véletlen munkájára. MGP a *Népszabadság* kritikusaként vált megkerülhetetlen színházi tekintéllyé, s ez egyszerre erősítette fel és gyengítette le kritikáinak erejét. Azaz dehogyis egyszerre: a maga korában a hivatalosság – vélt vagy valós – billogjával erősítette, míg a mából visszatekintve nyilvánvalóan gyengítette. MGP ugyanis nem csupán követte azt a bizonyos vonalat, de olykor ő maga húzta meg – igaz, ha tehetette: a jó vagy legalább vállalható irányba – az aznapra érvényes sorvezető líneát. Ezért van, hogy a hatvanas–hetvenes években írott rövid kritikáit olykor

nem könnyű hiteles beszámolóknak tekinteni. S mégis, még ezekre a cikkeire is elmondható az, amit Molnár Gál (a színházi emberként és kávéházi causeur gyanánt egyaránt bevallatlanul is a példaképének tekintett) Molnár Ferencről írt: „*Molnár legrosszabb darabjaiban is, ahol az egész nem igaz: a részletek teli vannak igazsággal, étellel, megfigyeléssel.*”

A *Népszabadságban*, majd a *Színház*, az *Élet és Irodalom* s a *Mozgó Világ* hátsójain mindemellett seregnyi érvényes, mindmáig érvényes írását olvashatjuk, s színházi tárgyú szövegei – úgy lehet – annál hitelesebbnek és erősebbnek tetszenek, minél távolabb kerülnek az aktuális jelen pillanattól, vagy mentől távolabbról tekintenek rá egy-egy kurrens alakításra, színházi jelenségre. MGP színházismerete és színészszeretete minden írásából kiviláglik, amint kiolvasható belőlük a szerző ízlésének korszerű-korszerűtlen változatossága is: Honthy Hannától Anatolij Efroszig, a Latabároktól a vásári bábjátékig jószerint minden valódi színházi élménynek lelkes befogadója volt. Lelkes és egyszersmind hálás befogadója, hiszen Honthy Hannának (HONTHY HANNA ÉS KORA, 1967) és a Latabár dinasztiának (A LATABÁROK, 1982) éppúgy teljes könyvet szentelt, mint a majd' mindahány rendezésével megidézett, holtában is csak csodált Gellért Endrének (EMLÉKPRÓBA, 1977). MGP jó párat megörökített a színpad kihalásra ítélt óriásai közül, ám a színház aprószentjeiről sem feledkezett meg: Peti Sándorról vagy Káldi Nóráról, az életüket a színpadra morzsoló karakterszínészek legkiválóbbjairól.

Molnár Gál Péter emlékezett rájuk, aminthogy emlékezett szinte mindenre, ami magyar színpadokon valaha is megtörtént. A magyar színház-történet valóságos enciklopédistája volt – írásban és élőszóban egyaránt. Még a kajánságaiban is megbízhatónak bizonyult: okosan rosszmájú megjegyzéseit lehetőség szerint okadatolta is. Neki köszönhetjük az egyetlen valamire való pesti mulatótörténetet (A PESTI MULATÓK, 2001), de a főváros kabarééletének anekdotikus sommáját is. Alkalmasint színház-történészek egész generációja indulhatna el e csapásokon, már ha sejtenék, merre is forduljanak az első kanyar után.

A szabványszürke stíl mindmáig kitartó évtizedeiben MGP váltig egyéni nyelven fogalmazott. Humora volt – kritikusknál vajmi ritka és veszélyes, ámde annál becesebb adottság. Szentimentális volt, s mégis szemérem nélkül gyakorolta a cinizmust. Felettebb kedvelte a paradoxonokat és a mehökkentővé átrendezett közhelyeket. Sőt, ha tetszik, akár Molnár Gál Péter egész létezését is leírhatnánk, mint a paradoxonok és az egyedivé varázsolt sztereotípiák teátrális halmozását. Ilyen volt 1978-as lebukása a Ferihegyi repülőtéren (midőn megkísérelte egy ellenzéki tartalmú mikrofilm kicsempészését), s ilyen volt 1963 és 1978 között gyakorolt ügynöki tevékenysége is. A zsarolással szervezett kritikus ugyanis roppant készséges hálózati együttműködő volt. Csak éppenséggel senkit sem mószerolt, s voltaképp rendre enyhébben fogalmazott, mint megannyi nyilvános írásában. MGP, alias Luzsnyánszky Róbert ügynöki ténykedésének morális fenékpontját így nem is a – még nyomokban sem felfedezhető – ártó szándék jelenti, hanem az az intellektuálisan is okkal kikezdzhető vélelem, hogy helyénvaló dolog tartótiszteken keresztül kultúrpolitikát sugallni és instruálni.

Ügynök volt 2004 végén nyilvánosságra került, s ezzel az aktussal Molnár Gál Péter az amúgy rendre elpangó ügynökügyek szinte egyetlen valódi

áldozatává vált. Hirtelen megfogyatkozott körülötte a levegő, s a rosszmájúság sok év után revánsot vett MGP-n, aki egy szempillantás alatt a kritika Grand Old Manjének szerepéből a félig-meddig kínos kategóriába csúszott át. Abban az életkorban, amikor a fiziológiai leromlás már egyébként is nagyban az emberi méltóság ellen dolgozik, Molnár Gál Péter – számára szokatlan módon – defenzívába szorult. Mindenesetre elegánsan viselte magát, noha lett volna oka a panaszra. „2009-ben megjelent az ügynöki beszerzéséről szóló könyve *Coming out címmel*” – áll a mindenhol kiadott gyászírásban, ám ezt az önfeltáró kötetet hiába keresnénk a könyvesboltok vagy a könyvtárak polcain, aminthogy nincs nyoma ugyancsak elkészült Molnár Ferenc-monográfiájának sem. Maradt hát számára az internetes színikritika-írás – mindhalálig.

Most már végképp a múlt része lett. A szerepkörét sem lehet megörökölni. Megszűnt az is, akár a bonviván vagy a drámai szende.

*László Ferenc*

# VARGA KATALIN

1928–2011

## EGÉRFOGÓ

Mit vehetsz el tőlem, halál?  
Talán a meg nem történt jövőt?  
Mi meg nem történt, nem enyém,  
mi lesz, az még nem én vagyok.  
Dallamtalan dal, sejtelem,  
csak testetlen kering velem.  
Megásatlan kút, rejtelem,  
nincs mélye, csobbanása sem.  
Utcája, háza délibáb.  
Vetetlen kert. Vad tátikát,  
szamárkórót se nyit ki rád.  
Felállványozott képzelet  
keskeny pallóján átvezet,  
ringó mélységét észlelem,  
meghitt sarkait nem lelem,  
mert minden otthon, kényelem  
már egy darab múlt. Védelem  
a szokás, összetartozás.

Próbáld elvenni múltamat!  
Minden foszlánya fennakad  
az idő ágán s ott marad.  
Túnt kislány-sorsom szendereg,  
arany tövis már, nem leled;  
kócos magával csendre ült,  
mint bolygó, ami kikerült  
minden vonzásból s puha űrt  
talált, önsúlya pihe-tok  
egyhelyben tartja, nem mozog.  
Tied egyetlen pillanat,  
míg a gyanútlan szív kihagy,  
de az a perc sem én vagyok,  
enyészetre felmosdatott  
alkalom csak, mit elhagyott  
az érzelem s az értelem.  
Mit vehetsz el tőlem, halál?  
Csak az omló húst, vért, inat,  
a gyöngyházfényű csontokat.

*Varga Katalin augusztus 4-én meghalt. A verset, amit közlünk, 1949-ben, huszonegy éves korában írta.*



A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap,  
a Nyílt Társadalom Intézet Alapítvány (OSI) és a MOL  
támogatásával jelenik meg

**nka**  
Nemzeti Kulturális Alap



# AZ ÖRKÉNY ISTVÁN SZÍNHÁZ DRÁMAPÁLYÁZATOT HIRDET

**Örkény István születésének századik évfordulója  
alkalmából**

## **Pályázati feltételek:**

- A pályázat jelíges.
- A műveket 2011. december 31-ig kell benyújtani az Örkény István Színházhoz.
- Negyvenéves kor alatt bárki pályázhat.
- Negyvenéves kor fölött csak olyan szerző jelentkezését várjuk, akinek legalább két színpadi művét korábban már bemutatták, vagy aki drámaíróként még nem mutatkozott be, de már ismert és számottevő szépirodalmi munkássággal rendelkezik.
- A pályamű még nem megjelent, színre nem került alkotás legyen.
- A pályamű bemutatható legyen az Örkény Színház művészi és technikai apparátusával.
- Tematikai és műfaji megkötés nincs.

Első díj: 1 500 000 Ft

Második díj: 1 000 000 Ft

Harmadik díj: 500 000 Ft

*A pályázat lebonyolítását az Egis Nyrt. támogatja.*

A pályázat végeredményét az író születésnapján,  
2012. április 5-én hirdetjük ki.

A győztes művet, amennyiben a bírálóbizottság arra alkalmasnak ítéli,  
az Örkény István Színház a 2012/13-as évadban színre viszi.

A díjazott művek előadási joga az Örkény István Színházat illeti.

A bírálóbizottság tagjai:

Radnóti Zsuzsa, Radnai Annamária, Gáspár Ildikó,  
Forgách András, Mácsai Pál.

További információ, illetve a pályázat hivatalos kiírása  
az Örkény István Színház honlapján található.